

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

BULUD QARAÇURLU SƏHƏNDİN
HƏYATI VƏ YARADICILIĞI

İxtisas: 5716. 01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün

D İ S S E R T A S İ Y A

İddiaçı: _____ Fikrət Süleyman oğlu Əhmədov

Elmi rəhbər: _____ filologiya elmləri doktoru, professor

Teymur Əkbər oğlu Əhmədov

Bakı - 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. HƏYATI VƏ MÜHİTİ	13
1.1. İctimai-siyasi və ədəbi-mədəni mühitinə ümumi bir nəzər	13
1.2. Həyatının və ədəbi yaradıcılığının əsas mərhələləri	19
II FƏSİL. POETİK YARADICILIĞI	61
2.1. İctimai-siyasi lirikası	61
2.2. Məhəbbət lirikası	79
2.3. Epik şeir yaradıcılığı	88
III FƏSİL. ƏDƏBİ-BƏDİİ İRSİNİN TƏDQIQI	
TARIXI VƏ NƏŞRİ	124
3.1. Ədəbi-bədii irsinin öyrənilməsi tarixi	124
3.2. Əsərlərinin nəşri məsələləri	133
NƏTİCƏ	145
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	148

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XX əsrin ortalarında Cənubi Azərbaycanda yaşayıb-yaratmış, anadilli ədəbiyyatın və milli düşüncənin formalaşmasında əvəzsiz xidmətləri olmuş istiqlaliyyət çarçısı, fikir, söz və əməl adamı Bulud Qaraçurlu Səhənd (1926-1979) ədəbiyyat tariximizə böyük poetik istedadı və faciəvi taleyi olan vətənpərvər bir şair kimi daxil olmuşdur. Onun bütün həyatı, yaradıcılığı və ictimai-siyasi fəaliyyəti Azərbaycan türklərinin İrandakı milli azadlıq hərəkatı ilə üzvi surətdə bağlıdır. Şair hələ yeniyetmə çağlarından qanlı Pəhləvi rejiminə qarşı yalnız qələmi ilə deyil, həm də bir fədai əsgər olaraq cəbhədə silahı ilə də mübarizə aparmışdır.

“Azad vətən”, “azad millət” və “azad dil” anlayışları Səhənd üçün yalnız uğrunda hər gün mücadilə etdiyi və ölməyə belə hazır olduğu uca dəyərlər deyil, həm də tarixin dərinliklərindən, qan yaddaşından gələn və heç bir halda mübahisə predmeti olmayan sakral insani haqlar idi. O, yaşadığı mühitdə kollektiv milli haqların fərdi haqlardan daha aktual və önəmli olduğunu səmimi şəkildə qəbul etmiş və mənimsəmişdi. Ona görə də 1946-cı ilin sonunda Təbrizdə Milli Hökumətin süqutundan sonra şah repressiyalarının ən şiddətli vaxtında belə, ölkədən çıxıb getmək imkanları bəlkə də başqalarından daha çox olduğu halda, şübhəli, perspektivi məlum olmayan mühacirət macərələrini rədd edib vətəndə qalmağı, millətinə dəyən bütün zərbələri onunla birlikdə qəbul etməyi daha üstün tutmuşdur.

Böyük iradəyə və üstün mənəvi dəyərlərə sahib olan B.Q.Səhənd şovinist şah rejiminin ağılasız basqı və cəzalarına, iki dəfə zindana atılmasına, fiziki və mənəvi işgəncələrə məruz qalmasına, sürgünə göndərilməsinə, məhkəmə tərəfindən doğrulub boya-başa çətdiği doğma torpaqlara yolunun bağlanmasına rəğmən öz dünyagörüşünə, yaradıcılıq kredosuna və siyasi mübarizə yoluna axıradək sadıq qalmışdır. O, Azərbaycan türklərinin insani və milli hüquqlarını İranda uzun müddət təkbaşına və açıq şəkildə müdafiə etmiş çox az sayda vətənpərvər ziyalılarımızdandır.

Faktlar göstərir ki, Pəhləvilər dönəmi Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında yaradıcılığının çoxşaxəliliyi, ictimai-siyasi fəaliyyətinin miqyası və faydalılığı, milli

hüquqlar uğrunda mübarizəsinin örnəkliyi baxımından B.Q.Səhənd səviyyəsində ikinci bir şəxs tapmaq elə də asan deyil. Təsadüfi deyildir ki, Ümummillı lider Heydər Əliyev (1923-2003) Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvləri ilə bir görüşdə şairin “Sazımın sözü” kitabını oxuduğunu, Səhəndin yaradıcılığını və fəaliyyətini yüksək qiymətləndirdiyini bildirmiş, görüş iştirakçlarına ondan örnək götürməyi məsləhət görmüşdü [25, s.105]. Təbrizdən Naxçıvana gəlmiş mədəniyyət xadimləri ilə görüşdə isə Şəhriyarın və Səhəndin şeirlərini məmnuniyyətlə oxuduğunu, onların şeirlərinə bəstələnmiş mahnılara həmişə qulaq asdığını söyləmişdi [22, s.3].

B.Q.Səhənd Azərbaycan ədəbiyyatının korifeylərindən biri olan ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyarla (1906-1988) birlikdə Cənubi Azərbaycanda anadilli ədəbiyyatın inkişafına bayraqdarlıq etmiş, Azərbaycan dilinin poeziyada, nəsrə və mətbuatda işlək hala gəlməsi üçün real işlər görmüşdür. Ustadın öz dostu Səhənd haqda fikirləri çağdaş nəslin onu vətənpərvər bir şair və şəxsiyyət olaraq qavramasına bu gün də real dəstək olur: *“Səhənd azad bir şair idi və onun malik olduğu əxlaq və xarakter heç kəsə yox idi. Əgər oxumusunuzsa “Heydərbaba” şeirində yazmışam: “Heydərbaba mərd oğullar doğgunan”, Səhənd həmə mərd oğuldur ki, illər boyu dalınca dolanmışam”* [90, s.139].

Səhənd bütün yasaqlara rəğmən, modern şeirin öndəri Həbib Sahirlə (1903-1988) birlikdə Cənubda poeziyanın, xüsusən də siyasi şeirin üfqlərinin genişləndirilməsində, onun yeni forma və məzmunla zənginləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. O, siyasi şeirin milli mücadilədə rolunu dəqiq qiymətləndirmiş və ondan əvəzolunmaz bir silah kimi düzgün istifadə olunmasının fərqli örnəklərini yaratmışdır. Pəhləvi rejiminə, eləcə də başda ABŞ olmaqla imperializmin Şərqdə törətdiyi cinayətlərə qarşı mübarizədə Səhəndin bir vətənpərvər şair kimi şəxsi nümunəsi və fədakarlığı gənc milli yazarlar üçün həmişə örnək və ilham qaynağı olmuş və bu gün də olmaqdadır.

Şair öz dostu professor Rüstəm Əliyevlə (1929-1994) birlikdə 60-cı illərin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanın şimalında və cənubunda yaşayan milli ziyalılar arasında ədəbi və insani əlaqələrin yaradılması və saxlanması əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Onun sənətdə və ictimai fikrə təsirdə böyük sanbalı olan

Süleyman Rüstəm (1906-1989), Məmməd Rahim (1907-1977), Bəxtiyar Vahabzadə (1925-2009), Nəbi Xəzri (1924-2007), Abbas Zamanov (1911-1993), Balas Azəroğlu (1921-2011), Əli Tudə (1924-1996), Əliağa Kürçaylı (1928-1980) və digər yazarlarla qurmağa müvəffəq olduğu bu əlaqələr Cənubda milli şüurun inkişafına, çağdaş ədəbi mühitin formalaşmasına, anadilli poeziyanın sənətkarlıq baxımından yüksəlişinə və müasir səviyyəyə qalxmasına, eləcə də onun ən yaxşı nümunələrinin şimallı oxucular arasında geniş yayılmasına böyük təkan vermişdir. Şairin şimallı dostlarına və şimallı dostlarının ona ünvanladığı çoxsaylı məktub/şeirlər yalnız onların bir-birinə olan şəxsi səmimi hisslərini deyil, həm də milli-mənəvi birliyimizi qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək əzmlərini nümayiş etdirirdi. Bu baxımdan Səhəndin çoxyönlü fəaliyyətini XX əsrin ortalarında bir ümumazərbaycan hadisəsi hesab etmək olar.

Şah senzurasının özünüifadə yasaqlarına, çap qadağalarına baxmayaraq, Səhəndin bir çox şeirləri, poemaları və mənzum məktubları hələ sağlığında İranın, Sovet Azərbaycanının, eləcə də Türkiyə və İraqın ədəbi dairələrində geniş yayılmış və yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu işdə onun özünün rəhbərliyi altında Tehrandə yaranmış gizli ədəbi məclisin, eləcə də fəal yaradıcılarından və üzvlərindən olduğu digər ədəbi məclislərin böyük rolu olmuşdur. Həmin məclislərdə yığınaq iştirakçıları yalnız özlərinin yeni əsərlərini oxumur, eyni zamanda müxtəlif yollarla Şimaldan əldə edib ərəb əlifbasına çevirdikləri əsərləri oxuyub yayırdılar.

Son illərdə ABŞ, Qərbi Avropa və Orta Şərq ölkələrində Cənubi Azərbaycan, onun tarixinə, ədəbiyyat və mədəniyyətinə maraq get-gedə artmaqdadır. Beynəlxalq maraq dairəsinə düşən bu böyük milli irsin tədqiqi və təbliğində hər iki Azərbaycanın alim və yazarları kimi, Türkiyənin, eləcə də başqa ölkələrin tədqiqatçıları da yaxından iştirak edirlər. Hər il bununla bağlı çoxlu sayda tədqiqat işləri və kitablar nəşr olunur. Cənubi Azərbaycan məsələlərinə artmaqda olan maraq onun çağdaş ədəbiyyat tarixinin, xüsusən də bu zəngin irsin təşəkkülü və inkişafında böyük rolu olmuş Bulud Qaraçurlu Səhənd kimi “sözlə dirəniş” hərəkatı öndərlərinin həyat və yaradıcılığının, estetik görüşlərinin, gənc nəsillər üçün örnək olan ictimai fəaliyyətinin yeni üzə çıxan məlumatlar və sənədlər əsasında daha dərinlən araşdırılmasını, gələcək nəsillərə daha dolğun şəkildə çatdırılmasını da aktual edir.

Şairin irtica mühitində yaratdığı yüksək vətənpərvərlik və beynəlmiləçilik ruhlu əsərləri ədəbiyyatşünasların diqqətini hələ sağlığında cəlb etmişdir. Səhəndin həyatı və yaradıcılığının ayrı-ayrı məsələləri barədə indiyədək fərqli münasibətlərlə xeyli sayda elmi və elmi-publisistik məqalə, xatirə dərc olunmuşdur. Heç şübhəsiz ki, onların arasında akademik Mirzə İbrahimovun (1911-1993) şair haqqında hələ ötən əsrin ortalarından qələmə aldığı məqalə və qeydlər diqqəti xüsusilə cəlb edir. Belə ki, akademik sərhədlərin bağlı olmasına, qadağalara və informasiya kasadlığına rəğmən, malik olduğu imkanlar daxilində Səhəndin ədəbi və ictimai fəaliyyətini daim izləmiş, araşdırmış, yüksək qiymətləndirmiş və fərqli yollarla dəstəkləmişdir. Ona görə də, kiminsə ədəbi yaradıcılığı və ya fəaliyyəti barədə söz deyərkən həmişə “yüz ölçüb bir biçmə” prinsipinə əməl edən akademik bu sözlərini daha geniş anlamda qəbul etmək lazım gəlir: *“Səhənd müasir Cənubi Azərbaycan şeirinin görkəmli, parlaq istedadlı və cəsur yaradıcılarından idi”* [34, s.3].

Akademikin üzərində dayandığı əsas məsələlərdən biri də Səhəndin aydın xalq dilindən, klassik və çağdaş poeziyamızdan ustalıqla bəhrələnməsi ilə bağlı fikirlərdir. O, şairin öz düşüncələrini oxucuya daha yaxşı çatdırması üçün təmiz, mənalı və dolğun milli sözlər, tutarlı ifadələr tapmasını xüsusi vurğulayır, əsərlərinin dilinin oynaq, təbii və şirin olduğunu göstərirdi.

1977-ci ildə Moskvada SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunda “Dədəmin kitabı” poemalar silsiləsinin altı boy/poemadan ibarət birinci hissəsi (“Sazımın sözü”) əsasında Rəna Əliyeva tərəfindən “Bulud Qaraçurlu Səhəndin vətəndaşlıq lirikası” adlı namizədlik dissertasiyası müdafiə olunmuşdur. Halbuki, həmin dövrdə şairin bu əsəri nə bütövlükdə, nə də rəsmən işıq üzü görmüşdü. Tədqiqat 1965-ci ildə Tehrandə gizli şəkildə nəşr olunmuş qeyri-rəsmi kitab üzərində yerinə yetirilmişdi.

R.Əliyeva şairin bədii söz və ictimai fikir tariximizin ən möhtəşəm abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” mövzusunda müraciət etməsinin səbəblərini araşdırmış, onun bu əvəzsiz tarixi qaynaqdan bəhrələnməklə, Cənubda müasir nəsillərin milli mübarizə yoluna işıq tutan və onlara örnəklər təqdim edən çağdaş bir əsər yaratdığını bildirmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirilməsində yeri gəldikcə müraciət olunan qaynaqlar arasında professorlar N.Arashlı [1], A.Əliqızı (Məmmədova) [13] və S.Nəbioğlunun [48], filologiya üzrə fəlsəfə doktorları R.Əliyeva [119], R.Qəmbərqızı [61], E.Fuad (Şükürova) [92], P.Məmmədli [43] və N.İsmayılovanın [35], iranlı alimlərdən professorlar C.Heyət [23], və H.M.Sədiqin [66], ədəbiyyatşünaslar M.Fərzanə [62], G.Sabahi [55; 56; 57], S.Muğanlı [67], M.İsmayılzadə [37] və İ.O.Mədədi [110], türkiyəli alim və tədqiqatçılardan professorlar D.Yıldırım [112], A.Kafkasyalı [106] və Y.Akpınarın [99; 101], F.Gedikli [104], ədəbiyyatşünaslar H.Duran [103] və A.S.Başoğlunun [102] əsərləri xüsusi yer tutur.

Sabir Nəbioğlunun “Səhənd” adlı kitabını (Bakı, 2006), cənublu araşdırmaçı İsmayıl Mədədi Osalının “Bulud Karaçorlu Sehəndin həyatı və əsərləri üzərinə bir araşdırma” adlı yüksək lisans tezini (İzmir, 2003) və A.S.Başoğlunun “Güney Azərbaycan şairi Bulud Karaçorlu Sehəndin Nazmında Dil Özəllikləri” (Malatya, 2009) adlı yüksək lisans tezini isə ayrıca qeyd etməyi lazım bilirik. Belə ki, bu iri həcmli tədqiqat işləri şairin yaradıcılığının müəyyən sahələri, daha çox da “Dədəmin kitabı” poemalar silsiləsi və onun bəzi sənətkarlıq xüsusiyyətləri barədə dolğun təəssürat yaratmağa imkan verir.

Lakin Cənubda milli şüurun və anadilli ədəbiyyatın inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuş B.Q.Səhəndin həyat və yaradıcılığı bütövlükdə heç vaxt ayrıca və sistemli tədqiqat obyektı olmamışdır. Bunun başlıca səbəblərindən biri, bəlkə də birincisi şairin şeir və poemalarının, eləcə də onun həyat yolunun qaranlıq səhifələrinə işıq sala biləcək qaynaqların böyük bir hissəsinin yalnız son illərdə – İran İslam İnqilabından sonra nəşr olunub elmi dövriyyəyə daxil edilməsidir. Səhəndin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı yazılarda tez-tez rast gəlinən, ilbəl tirajlanan bir sıra nöqsan və səhv nəticələri də bununla izah etmək olar. Ona görə də bu problemlər nəzərə alınmaqla mövzunun xüsusi tədqiqat işi kimi icra edilməsinə zərurət yaranmışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti dissertasiyanın adından da göründüyü kimi Bulud Qaraçorlu Səhəndin mühiti, həyatı və 23 min misraya yaxın olan poetik irsidir. Bu məqsədlə fərqli qaynaqlar – şairin 1946-2019-cu illərdə İran İslam Respublikası

ərazisində, Azərbaycan Respublikasında, Türkiyə və İsveçdə bir çox toplu, jurnal və kitablarda nəşr olunmuş şeir və poemaları, onun haqqında yazılmış və ayrı-ayrı ölkələrdə dərc edilmiş müxtəlif səpkili elmi və elmi-kütləvi xarakter daşıyan əsərlər, arxiv sənədləri, eləcə də narrativ qaynaqlar tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu baxımdan, uzun illər boyu şairlə dostluq və əməkdaşlıq etmiş, onun həyat və fəaliyyətinin bir sıra yönlərini daha yaxından izləmək imkanına sahib olmuş Gəncəli Sabahi, Cavad Heyət, Rüstəm Əliyev və Balaş Azəroğlu kimi tanınmış ziyalılardan ayrı-ayrı mətbuat orqanlarında dərc olunmuş xatirələri xüsusilə faydalı olmuşdur. Səhəndin bir ziyalı, vətənpərvər və xeyirxah insan kimi xarakterinin açılmasında Şimalda və Cənubda yaşamış və onunla yaxın təmasda olmuş tanınmış şairlərimizin bir çoxunun ona həsr etdikləri çoxsaylı şeirlər də qiymətli qaynaqlar kimi diqqəti cəlb etmişdir. Ona görə də yeri gəldikcə bu ədəbi nümunələrə də müraciət olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın başlıca məqsədi Səhəndin doğulub boya-başa çatdığı, bir şəxsiyyət və çağdaş şair kimi formalaşdığı mühiti, onun mübarizə və məşəqqətlərlə dolu həyat yolunu, zəngin ədəbi yaradıcılığını, milli hüquqlar uğrunda ictimai-siyasi fəaliyyətini fərqli tərəflərdən araşdırıb qiymətləndirmək yolu ilə böyük söz və əməl adamı olaraq ədəbiyyatşünaslıqda yaradılmış ədəbi-tarixi portretini daha dəqiq cizgilər və yeni çalarlarla zənginləşdirməkdir. Bu məqsədin yerinə yetirilməsi aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsini zəruri etmişdir:

– Səhəndin həyatı ilə bağlı fərqli sənədləri, özünün əsərlərindəki bəzi avtobioqrafik məlumatları, eləcə də ayrı-ayrı narrativ qaynaqları incələməklə onun elə də uzun çəkməyən həyat və yaradıcılıq yolunun əsas mərhələlərini dəqiqləşdirmək;

– Səhəndin bir şəxsiyyət və vətənpərvər şair kimi formalaşmasına təsir göstərən ictimai-siyasi, sosial, ədəbi və mədəni təsirləri müəyyənləşdirib qiymətləndirmək;

– Səhəndin demokratik solçu dünyagörüşünün formalaşmasında Sovet Azərbaycanında gedən yeni cəmiyyət quruculuğu proseslərinin və 1941-1946-cı illərdə Cənubda baş verən milli azadlıq hərəkatının rolunu müəyyənləşdirmək;

– Səhəndin Sovet Azərbaycanındakı həmkarları ilə ədəbi və insani əlaqələrini və bu əlaqələrin Cənubda milli hüquqlar uğrunda mübarizəyə, ədəbi mühitə, eləcə də anadilli ədəbiyyatın inkişafına təsirini müəyyənləşdirmək;

– Səhəndin yaradıcılıq axtarırlarının istiqamət və meyllərini, bədii tapıntı-larını müəyyənləşdirib qiymətləndirmək;

– Cənubda epik şeirin ən parlaq nümayəndəsi kimi, Səhəndin poemalarının ayrı-ayrılıqda hər birinin yaranma tarixini, mövzularını, daşdığı ideyaları və bəzi sənətkarlıq xüsusiyyətlərini incələyib qiymətləndirmək;

– Ədəbi-elmi ictimaiyyətin və ədəbiyyatşünaslığın Səhəndin yaradıcılığına münasibətini sistemli şəkildə elmi-nəzəri təhlilə cəlb etmək;

– Səhəndin Azərbaycanda, İranda, Türkiyədə və İsveçdə nəşr olunmuş əsərlə-rinin mətnlərini müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirməklə, həmin nəşrlərdə yol verilmiş nöqsanları üzə çıxarmaq və onlar arasındakı fərqlilikləri qiymətləndirmək;

– Səhəndin bir sənətkar olaraq yaradıcılıq özəlliklərini, estetik görüşlərini, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatına töhfəsini, sahib olduğu və əsərlərində təbliğ etdiyi milli və bəşəri dəyərləri müəyyənləşdirməklə müvafiq nəticələr çıxarmaq.

Bütün bunlarla yanaşı, mövzunun işlənməsi prosesində ortaya çıxan bir sıra digər məsələlər də dissertasiyada öz elmi-nəzəri şərhini tapmışdır.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasını tipoloji-müqayisəli təhlil metodu təşkil edir. Dissertasiya işi tarixilik prinsipinə ardıcıl şəkildə riayət olunmaqla icra edilmiş, ədəbi-bədii və nəzəri materiallar kompleks halda, sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Dissertasiyanın yazılmasında bədii əsərin təbiətini tarixi, müqayisəli, estetik və milli mövqedən nəzərdən keçirib qiymətləndirən müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının ayrı-ayrı əsərləri, eləcə də bütövlükdə çağdaş es-tetik fikrin nəzəri müddəaları, analogi tədqiqatların təcrübə və nəticələri əsas götürülmüşdür. Dissertasiya işi bu əsərlərlə müqayisəli şəkildə yazıldığı üçün həm də tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Səhəndin çağdaş şair, bəşəri demokratik dəyərlərə sahib ziyalı və fenomen bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir göstərən əsas amillər Cənubi Azərbaycanda

Milli Hökumət dönəmində yaranmış mütərəqqi ictimai-siyasi və mədəni mühitlə bağlı olmuşdur.

2. Səhənd İranda Azərbaycan türkcəsinin hüquqları uğrunda mübarizənin və “sözlə dirəniş hərəkatı”nın liderlərindən biri kimi, Tehrandə gizli ədəbi məclislərin yaradılmasında həlledici rol oynamış, onların fəaliyyətini həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən dəstəkləmişdir.

3. Səhənd Cənubi Azərbaycanda anadilli modern şeirin yaradıcılarından biri olmuş, onun ədəbi yaradıcılığı Azərbaycan sovet ədəbiyyatı ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmişdir.

4. Səhənd 1950-1979-cu illərdə Cənubi Azərbaycanda siyasi lirikanın, antişah və antiimperialist poeziyanın liderlərindən biri olmuşdur.

5. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında vətənin bütövlüyü və müstəqilliyi ideyasını poeziyaya ilk dəfə Səhənd gətirmişdir.

6. “Azərbaycan türklərinin millətnaməsi” adlandırılan “Dədəmin kitabı” poemalar silsiləsini yaradarkən Səhənd yalnız “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun təsiri altında olmamış, həm də əvvəlcədən düşünülmüş planla hərəkət etmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Səhəndin bədii yaradıcılığı yalnız XX əsr Cənubi Azərbaycan şeirində deyil, ümumilikdə Azərbaycan poeziyasında böyük ədəbi hadisələrdən biridir. Bu irs uzun illər boyu Cənubda ədəbiyyata yeni gələn gənc nəsillər üçün klassik poeziyamızla, o cümlədən klassik aşiq şeirimizlə çağdaş poeziyamız arasında etibarlı körpü rolu oynamış, onları yeni yaradıcılıq axtarışlarına həvəsləndirmişdir. Lakin şairin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı mövzu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq elmi-nəzəri tədqiqata cəlb olunmuş və filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktorluğu səviyyəsində araşdırılmışdır. İlk dəfə olaraq Səhəndin soykökü ilə bağlı məsələyə, onun ictimai-siyasi görüşlərinə dair mübahisələrə aydınlıq gətirilmiş, Cənubda modern şeirin yaradıcılarından və siyasi lirikanın bayraqdarlarından biri kimi öyrənilmişdir.

Ədəbi dairələrdə “*Səhəndin fərdi hisslərini, romantik həyəcanlarını şeirə tökməyə vaxtı olmayan ...bir şair*” [101, s.385] olması və ya onun “*aşıqanə və romantik ruhdan yoxsun bir şair*” [110, s.28] olması kimi qeyri-dəqiq və əsassız

fikirlərin əksinə, onun həm də bu sahədə müvəffəqiyyətli qələm sahibi olduğu konkret faktlarla sübut edilmişdir.

Səhəndin epik əsərləri, xüsusən də “Xatirə”, “Araz” və “Fərhad” poemaları, eləcə də məhəbbət mövzusunda yazdığı şeirlər ilk dəfə ideya-bədii cəhətdən incələnilib qiymətləndirilmiş, onun bəhrələndiyi zəngin milli folklor ənənələri müəyyən olunmuşdur.

Dissertasiya işində Səhəndin yaradıcılığı milli-mənəvi, hüquqi və psixoloji dəyərlər baxımından araşdırılmışdır.

Dissertasiyanın elmi yeniliyini səciyyələndirən mühüm amillərdən biri də tədqiqata cəlb edilən mövzunun yalnız estetik prinsiplər fonunda deyil, həm də milli-hüquqi mübarizə müstəvisində şərh olunmasıdır ki, bu da Səhəndin vətənpərvər bir şəxs və sənətkar olaraq, könüllü şəkildə öz üzərinə götürdüyü və ləyaqətlə yerinə yetirdiyi missiyanın parametrlərini düzgün qiymətləndirməyə imkan vermişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işində Bulud Qaraçurlu Səhəndin bir şəxsiyyət və vətənpərvər şair kimi formalaşdığı mühit, onun siyasi təqiblər altında keçən ağır həyatı, kollektiv hüquqlar uğrunda mübarizəsi, çoxşaxəli yaradıcılığı, Şimalda və Cənubdakı müasirləri ilə ədəbi əlaqələri, poetik irsinin öyrənilməsi və nəşri tarixi Azərbaycan və İran mənbələri əsasında hərtərəfli və sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Əsər bu mövzuda ilk əhatəli tədqiqat kimi mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyətə malik olduğundan gələcəkdə bu istiqamətdə yerinə yetiriləcək tədqiqat işlərinin təməllərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Dissertasiya işinin nəticələrindən “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin müvafiq bölməsinin yazılmasında, “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kursu ilə bağlı universitetlərin filologiya fakültələrində mühazirələrin oxunmasında, xüsusi kursların təşkilində, ədəbiyyat ensiklopediyalarının hazırlanmasında, B.Q.Səhəndin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı xüsusi seminarların təşkilində, eləcə də ümumtəhsil məktəblərinin yuxarı sinif şagirdləri üçün ədəbiyyat dərslərinin yazılmasında elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyinin nəzdində fəaliyyət göstərən koordinasiya mərkəzində qey-

diyyatdan keçmiş, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsində hazırlanaraq yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticələrinin bir hissəsi Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumunda (UTAS 26 - 28 eylül 2019, Van/Türkiyə), Müasir Şərqsünaslığın Aktual Problemləri (“*Ziya Bünyadov qiraətləri*”) Beynəlxalq Konfransında (16-17 oktyabr 2017-ci il, Bakı), Davamlı İnkişaf və Humanitar Elmlərin Aktual Problemləri Respublika Konfransında (29 oktyabr 2019, Bakı) məruzə edilmiş, Azərbaycan, Türkiyə və İranda çap olunan fərqli elmi jurnallarda (o cümlədən, AAK tərəfindən tövsiyə edilən 6 jurnalda), kitab və məcmuələrdə dərc edilmiş və ümumi həcmi 4 müəllif vərəqinə yaxın olan 15 məqalədə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin giriş hissəsi 18726, birinci fəsil 77092, ikinci fəsil 84905, üçüncü fəsil 37628, nəticə hissəsi 4063 işarə olmaqla, ümumi həcmi 222414 işarədən ibarətdir.

I FƏSİL. HƏYATI VƏ MÜHİTİ

§1.1. İctimai-siyasi və ədəbi-mədəni mühitinə ümumi bir nəzər

1925-ci ilin dekabrında İran Müəssislər Məclisi 1923-cü ildən Fransada yaşayan və tamamilə çökməkdə olan ölkəyə nəzarəti itirmiş Sultan Əhməd şah Qacarı (1897-1930) rəsmən taxtdan məhrum edib yerinə əvvəllər hərbi nazir, son vaxtlar isə baş nazir vəzifəsini icra edən general Rza xan Savadkuhini (1878-1944) təyin etdi. Beləliklə də Böyük Britaniya xüsusi xidmət orqanlarının gizli dəstəyi ilə hakimiyyət pillələrini görünməmiş sürətlə qalxan Mazandaranlı xırda torpaq mülkədarının oğlu, Qacarlar xanədanının sonuncu nümayəndəsini devirməklə yanaşı, həm də ölkədə əsrlər boyu davam etmiş türk şahlarının hökmranlığına son qoydu. İran toplumunu “vahid şiə ümməti” bayrağı altında birləşdirən türk şahları dönəmi qapandı və paniranizmi özlərinə bayraq edən Pəhləvilər dönəmi – “Qara istibdad” dönəmi başladı.

Həmin günlərdə Sultan Əhməd şahın bibisi Fəxrüssəltənə, Rza xanı Qacarların tacını oğurlamaqda ittiham edərkən, yeni şah ona cavabında Qacarların tacını oğurlamadığını, küçədə qalmış sahibsiz tacı götürüb öz başına qoyduğunu bildirmişdi. Əslində Rza xan düz deyirdi, çünki başı Avropada eyş-işrətə qarışmış Əhməd şah hətta İsveçrə bazarlarında ticarətlə məşğul olmağı İranda şah olmaqdan daha üstün hesab edirdi [27, s.36].

İstər yeni şah, istərsə də onun himayədarları taxt-tacla bağlı planlarını reallaşdırdıqdan sonra, ilk növbədə, son 25 il ərzində İranda baş verən sosial və siyasi çaxnaşmaların, milli azadlıq hərəkatlarının təbiətini diqqətlə təhlil edərək idarəçiliyin boşalmış mexanizmlərini bərkitməyə başladılar. Bu proses, hər şeydən öncə, böyük nüfuz sahibi olan din xadimlərinə, iri torpaq sahiblərinə, zəhmətkeş kütlələr arasında sürətlə yayılmaqda olan sol hərəkata və ən başlıcası da öz milli hüquqları uğrunda mübarizə aparan etnik toplumlara qarşı sərt basqılarla müşayiət olunurdu. Görülən tədbirlərin müvəffəqiyyətini təmin etmək üçün yeni şah əyalətlərin və mühüm dövlət

qurumlarının rəhbərliyinə, əksər hallarda, yaxından tanıdığı ordu zabitlərini təyin edirdi.

1928-ci ildən başlayaraq ölkədə “tək İran milləti” yaratmaq adı altında farslaşdırma siyasətinin icrasına başlandı. Əlbəttə, ədalət naminə onu da qeyd etməliyik ki, Rza xanın bu antibəşəri paniranzim siyasətinin yaxın “beynəlxalq təcrübəsi” də vardı. Ölkənin şimal qonşusu – Rusiya imperiyasının yerində yaradılmış SSRİ-də hakimiyyət dairələri “vahid sovet xalqı” adı altında ruslaşdırma, qərb qonşusu – Osmanlı imperiyasının yerində yaradılmış Türkiyə Cümhuriyyətinin məmurları isə “tək millət” şüarı altında türkləşdirmə ilə məşğul idilər. Elə Avropanın özündə də vəziyyət ürəkəçən deyildi. Almaniyada, İtaliyada, İspaniyada faşizm və irqçilik ideyaları, sözün həqiqi mənasında, sürətlə çiçəklənməkdə idi.

Rza xanın assimilyasiya siyasəti bütün etnik qrupları əhatə etsə də, daha çox ölkənin ən böyük etnik toplumu olan Azərbaycan türklərinə qarşı yönəlməsi ilə diqqəti cəlb edirdi. Bəlkə də bu, İranda əsrlər boyu sürən türk hökmranlığına qarşı yaranmış etnik refleksin doğurduğu kompleksin əlaməti, bəlkə də Məhəmməd Xiyabaninin (1879-1920) yaratdığı Azadistan dövlətinin xofu idi. Ona görə də XX əsrin əvvəlindən bəri bu toplumun milli anlayışla bağlı əldə etdiyi ən kiçik nailiyyətlərin belə üstündən qəddarlıqla xətt çəkilir, ana dilində olan hər şeyə qadağa qoyulur, “azlıqlar”ın dilində nəşr olunmuş qəzet, jurnal və kitablar yığışdırılıb məhv edilirdi [77, s.102]. Assimilyasiya siyasətinə “etibarlı elmi əsas”lar da tapılmışdı. Farslaşmış “düşüncə adamları” S.Hasan Tağızadə, Mahmud Afşar, C.Mirzə Qacar, S.Əhməd Kəsrəvi kimi “sapı özümüzdən olan baltalar”ın, fars millətçiliyinə bayraqdarlıq edən erməni əsilli Mirzə Melkum xan, gürcü əsilli Məlikül-Şüarayi Bahar və yəhudi əsilli M.Əli Furuğinin geniş təbliğ olunan “irs”ləri bu baxımdan “təzkib-edilməz qaynaqlar” hesab olunurdu [103, s.57]. Rəsmi təbliğat maşını bu “qaynaq”-lara əsaslanaraq, Azərbaycan dilini fars dilinin səlcuqlar dövründə türkləşmiş pozuq bir ləhcəsi elan edirdi.

Milli Hökumət dönəmində Baş prokuror vəzifəsində işləmiş görkəmli ziyalımız şəhid Firidun İbrahimi (1918-1947) bütün bunlarla bağlı olaraq yazırdı: “...özünə tarixçi adı qoyub qalın kitablar yazan şəxslərdən bəziləri tarixi həqiqətləri

təhrif etməkdən və ümumi əfkarı aldatmaqdan ötrü mövcud qüvvətli sənədlər və mədrəkləri qədim zamanlara mərbut olan mədəni və ictimai yadigərləri nəzərə almayaraq utanmazcasına Azərbaycan millətini tarixsiz və dilsiz tanıtdırmaqdadır” [30, s.61].

30-cu illərdə Güney Azərbaycanda bir sıra məsul dövlət vəzifələrində işləmiş Abdulla Mostofi azərbaycanlılara hətta yas yerində öz ölümlərinə türkcə ağı deməyə belə icazə vermədiyini etiraf edərək deyirdi: *“Mən onlara başa salırdım ki, siz Daryuşun və Kambizin əsl xələfləri, nə üçün Əfrasiyab və Çingizin dilində danışırsınız”* [52, s.60]. Bu həmin şəxs idi ki, çoxsaylı irqçi müsahibələrinin birində açıq-aydın milli təhqirə keçərək demişdi: *“Yonca yeyib məşrutə alan Azərbaycan türkləri ələf yeyib İrani abadlaşdırarlar”* [52, s.61].

Rza xan hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanda maarif işlərinə rəhbərlik etmiş R.Möhsüni Təbrizdə azərbaycanlı ziyalıları toplayıb maarif idarələrində və məktəblərdə türkcə danışığın bundan belə yasaq olduğunu bildirdikdən sonra bəyan etmişdi: *“Məktəblərdə hər kəs türkcə danışsa, eşşəyin noxtasını onun başına salıb, axura bağlayın”* [52, s.61]. İş o dərəcəyə çatmışdı ki, hətta Azərbaycan, Zəncan və Xuzistanın 12-16 yaşlı uşaqlarını öz ailələrindən ayıraraq bir neçə illiyə fars ailələrinə verməklə farscanın bu yaş qrupu arasında yayılmasına “yardım etmək” təklifləri də səslənməyə başlamışdı [105, s.57]. Bu da azmış kimi, azərbaycanlıların evlərində və kitabxanalarındakı ana dilində olan şəxsi kitablarını topladıb yandırırtdılar. Hətta məktəblərdə, ictimai yerlərdə “cərimə sandıqları” qoyur, ana dilində danışanları yalnız ora pul atmağa məcbur etməklə inzibati cəzalardan azad edirdilər.

Rza xan hakimiyyətə keçən kimi ilk tədbirlərindən biri də “fars dilini yabançı sözlərdən təmizləmək” oldu. 1926-cı ildə Müdafiə Nazirliyi nəzdində xüsusi komissiya təşkil edərək “əcənəbi söz” adı altında bütün türk sözlərini əsrlər boyu formalaşmış hərbi terminologiyadan çıxartdı. Sonra bu “iş”i genişləndirib yer, dağ, çay və yaşayış məntəqəsi adlarının dəyişdirilməsinə, daha sonra insanların adına və soyadına tətbiq etdi. 1934-cü ilin payızında İran Məclisi ölkədə başqa dillərdə məktublaşmaya, şikayət və ərizələrə baxmağa yasaq haqda qanun qəbul etdi [52, s.61].

Ari irqçiliyi ilə məşğul olan “*Əncümanə İrane Cavan*” (“İran Gənclər Cəmiyyəti”) adlı təşkilatın¹ təsiri altına düşmüş Rza xanın [98, s.9] şovinst təbiəti soykökünü Pəhləvi adlandıraraq özünü İranın islamaqədərki Sasanilər sülaləsi ilə bağlamaq cəhdində və ölkənin beynəlxalq adının dəyişdirilməsində də göstərdi. 1935-ci ildə o, Millətlər Liqasına (1919-1946) müraciət edərək bundan sonra ölkəni “Persiya” yox, “arilər yurdu” anlamını daşıyan “İran” adlandırmağı tələb etdi. Onun bu “irqpərəst”liyi tezliklə özünü Avropadakı “ari”lərlə – Alman faşistləri ilə əlaqədə də göstərdi. O, açıq-aydın şəkildə Hitleri yamsılayır, hətta onun kimi geyinirdi. 30-cu illərin sonunda bağladığı gizli müqaviləyə əsasən faşist Almaniyasına buğda, pambıq və yun kimi böyük strateji əhəmiyyət daşıyan kənd təsərrüfatı məhsulları göndərirdi. Ölkədə alman kəşfiyyatının agentura şəbəkələri maneəsiz fəaliyyət göstərirdi. Elə bu hərəkətləri də ona baha başa gəldi.

1941-ci ilin avqust ayında ölkənin cənubu Böyük Britaniya, şimalı, o cümlədən Cənubi Azərbaycan torpaqları isə sovet qoşunları tərəfindən işğal olundu. Rza xan taxtdan salınıb Cənubi Afrika İttifaqına² sürgün edildi. Müttəfiqlərin qarşılıqlı razılaşmasına əsasən taxta onun 22 yaşlı oğlu Məhəmmədrza Pəhləvi (1919-1980) əyləşdi. Gənc şah tezliklə Sovet İttifaqı və Böyük Britaniya ilə müttəfiqlik sazişi imzaladı, 1943-cü ildə isə atasının “ari dost”una – faşist Almaniyasına müharibə elan etmək məcburiyyətində qaldı. Amma təzə şah da şovinstlikdə atasından geri qalmırdı. Onun özü üçün icad etdiyi “Şahənşah, Ariyanmehər” (“*Şahlar şahı, Arilərin günəşi*”) titulumun daşdığı anlam da bunu sübut edir...

Böyük Britaniya və Sovet İttifaqının təzyiqi altında ölkədə baş verən ciddi dəyişikliklər, eləcə də İran xalqlarının inadlı mübarizəsi nəticəsində siyasi partiya və təşkilatlara fəaliyyət, mitinq, nümayiş hüququ, azad mətbuata maneəsiz nəşr kimi bir sıra demokratik azadlıqlar verildi. Hətta ali qanunverici orqan olan Məclisə (1944) fəhlə sinfi və digər zəhmətkeş təbəqələrin siyasi təşkilatı – “Tudə Partiyası”nın üzvlərindən 8 nəfər və bir neçə müstəqil deputat da seçildi.

---

¹ Bu təşkilatın yaradıcısı türk əsilli Mahmud Afşar idi.

² 1961-ci ildən Cənubi Afrika Respublikası adlanır.

Lakin bütün bunlarla yanaşı, Cənubi Azərbaycanda fərqli proseslər də başlamışdı. Azərbaycan türklərinin siyasi lideri Seyid Cəfər Pişəvəri (1892-1947) seçkilərdə iştirak edib Təbrizdə ən çox səs toplamasına rəğmən, vəkaləti təsdiq olunmamışdı. Bu “iş”də bəzi tudəçilərin rolu da az deyildi. Onsuz da cəmiyyətin gələcək inkişaf istiqamətləri ilə bağlı məsələlərdə onlarla ciddi fikir ayrılığı olduğundan, yaranmış siyasi vəziyyəti düzgün qiymətləndirən S.C.Pişəvəri “Tudə Partiyası”ndan ayrılıb, sürətlə güclənən “Əkinçi” hərəkatına qoşuldu və tez bir zamanda böyük siyasi nailiyyətlər əldə etdi. Bu nailiyyətlər özünün məntiqi sonluğunu, ilk növbədə, 1945-ci il sentyabr ayının 3-də Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin (ADF) yaradılmasında tapdı.

Yeni fırqənin yaradılmasının kifayət qədər tutarlı əsasları vardı. Belə ki, “Tudə”, birmənalı olaraq, sinfi partiya idi. Fəhlə, kəndli və bəzi aşağı təbəqə nümayəndələrindən başqa üzvlüyünə heç kəsi qəbul etmirdi. Azərbaycan Demokrat Fırqəsi isə tamamilə milli sosial-demokrat bir partiya idi. Onun yerli təşkilatlarında ərbab və rəiyyətə, tacir və alverçiyə, fəhləyə, bir sözlə toplumun bütün təbəqələrinin nümayəndələrinə rast gəlmək mümkün idi. Bu insanlar fırqənin işlərində çox həvəslə iştirak edir, onun dəyərlərini cəmiyyət daxilində yayır, nüfuz və hörmətini gündən-günə yüksəldirdilər [52, s.23].

S.C.Pişəvəri özünün yüksək təşkilatçılıq və liderlik istedadı, dərin erudisiyası sayəsində Cənubi Azərbaycanın demək olar ki, bütün zəhmətkeş təbəqələrini və milli qüvvələrini qısa müddət ərzində ADF-nin bayrağı altında birləşdirib 1945-ci il dekabr ayının 12-də tarixi xalq hərəkatının – “21 Azər Hərəkatı”nın müvəffəqiyyətlə başa çatmasına nail oldu.

O, son 15-20 il ərzində xalqının başına açılan oyunları açıq-aydın şəkildə Tehran şovinistlərinin sifətinə çırparaq deyirdi: *“Azərbaycan xalqı, mərkəzin çürümüş və kəşif ricalının siyasəti sayəsində özünün istedad, qabiliyyət və zəkasına baxmayaraq, hər qisim azadlıq və ixtiyardan məhrum edilmişdir. Onun oğullarının öz ana dilində təhsil etmək imkanları olmamışdır. Onun ziyalıları xalqın fərhəng, behdaşt və sair ehtiyacatını rəf etmək üçün heç bir haqq və ixtiyara malik deyillər. Onlar, öz ana yurdlarında və özlərinin qızıl torpaqlarında fağır və beçəralıq halında, yabancılar və əsirlər kimi yaşamaqdadırlar. Onun şəxsiyyətini, dilini və milliyyətini*

hər an tohin və təhqir etməkdədirlər. Rzaxanın şum siyasətinin məəmməli və Mərkəzi Dövlətin rəsmi nümayəndəsi, bəlkə Azərbaycan xalqı düşmənlərinin nümunəsi olan A.Mustofinin vəhnavər və təhqiredici sözləri, bayquş səsi kimi hənuz Azərbaycan xalqının qulaqlarında tənindəndədir” [51, s.216].

“21 Azər Hərəkəti”ndan sonra fəaliyyətə başlamış Azərbaycan Milli Məclisinin qərarı ilə S.C.Pişəvəri Azərbaycan Milli Hökumətinin Baş naziri təyin edildi. Hökumət Azərbaycanın milli muxtariyyətini bərpa edərək azərbaycanlıların öz ana dilində danışıqları, yazıb-oxumaları üçün müvafiq şərait yaratdı. Məktəblərdə ana dilində dərslərin keçirilməsini təmin etdi. Savadsızlığı aradan qaldırmaq üçün qəti addımlar atdı. Fəhlələr üçün iş qanunu, qadınlar üçün kişilərlə bərabər hüquqlar, bütün ölkədə əhəmiyyəti olan torpaq islahatı həyata keçirildi. Hər yerdə misli görünməmiş əmin-amanlıq və abadlıq işlərinə başlandı.

1946-cı ildə Azərbaycan İncəsənət və Rəssamlıq Məktəbi (19 yanvar), Dövlət Teatrı (23 mart), Təbriz Dövlət Universiteti (6 iyun), eləcə də Azərbaycan Radio Verilişləri Agentliyinin (4 iyul) açılması bu prosesin ən önəmli hadisələri oldu.

Professor İlham Rəhimli “Azərbaycan teatr tarixi” adlı dərslində 1941-ci ildə Təbrizdə teatr truppasının yaradıldığını bildirir. Onun tamaşaçılara təqdim etdiyi ilk tamaşa Ə.Haqverdiyevin “Bəxtsiz cavan” faciəsi olmuş, İrana ezamiyyətə getmiş rejissor Şəmsi Bədəlbəyli truppa ilə sıx yaradıcılıq əlaqəsi saxlamış, xeyli əsərə quruluş vermişdir [53, s.261].

1945-1946-cı illərdə “Vətən yolunda”, “Azərbaycan”, “Azad millət”, “Fəryad”, “Qələbə”, “Yeni Şərq”, “Maarif”, “Demokrat”, “Fələhət” (Təbriz), “Cövdət” (Ərdəbil), “Urmıyyə”, “Qızıl əsgər” (Urmıyyə), “Vətən” (Miyana) və başqa adlarda onlarla qəzet, jurnal və məcmuə nəşr olundu. Onların səhifələrində ölkənin ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatı öz təcəssümünü tapdı. Hər kəsin, xüsusilə də rejimin basqı və yasaqlarından cana doymuş Bulud Qaraçurlu kimi gənc yaradıcı qüvvələrin özlərini ifadə etmələri üçün çoxdan ehtiyac duyduqları ortam və şərait yaradıldı [12].

Beləliklə, Səhəndin doğulub boya-başa çatdığı, şair və şəxsiyyət kimi formalaşdığı ictimai-siyasi, ədəbi və mədəni mühiti (1926-1946-cı illəri) xarakterizə edərəkən aşağıdakılar ön plana çıxır:

– Rza şah dönəmi İranda yaşayan qeyri-fars etnosların, xüsusilə də digərlərindən fərqli olaraq daha böyük mədəni və ədəbi irsə sahib olan Azərbaycan türklərinin tarixinin ən qaranlıq və çarəsizlik dövrü olmuşdur;

– Azərbaycan türkləri əsrlər boyu ölkədə sahib olduqları bir çox hüquqlardan, başlıcası da ana dilində təhsil, mətbuat və yazışma hüququndan məhrum edilmiş, bu da, təbii olaraq, ana dilində ədəbiyyatın inkişafına böyük zərbə vurmuş, onun az-çox yalnız aşiq sənəti və mərsiyəçilik sahələrində işlək qalmasına gətirib çıxarmışdır;

– 1941-ci ildə Rza şah taxtdan məhrum edildikdən və Təbrizdə Milli Hökumət fəaliyyətə başladıqdan sonra Azərbaycan türkləri nəinki əvvəllər sahib olduqları hüquqlara, hətta dövrün ən çağdaş insani hüquqlarına yiyələnmişlər ki, bu da ədəbiyyatın və mədəniyyətin görünməmiş bir sürətlə inkişafına gətirib çıxarmışdır.

Tədqiqat işinin bu paragrafında əldə edilmiş elmi nəticələr Uluslararası Türkoloji Araştırmalar Sempozyumunda (Türkiyə) edilmiş “İran`da Azərbaycan türkçesi sorunu ve Sehend`in konuya bakış açısı” adlı məruzədə [117, s.696-703] və “İran`da Azərbaycan türkçesi sorunu ve Sehend`in konuya bakış açısı” [118, s.114-123] adlı elmi məqalədə əksini tapmışdır.

§ 1.2. Həyatının və ədəbi yaradıcılığının əsas mərhələləri

Bulud Əbdülmütəllib oğlu Qaraçurlu (Səhənd) 1926-cı ilin yazında qədim paytaxt şəhərlərimizdən, elm və mədəniyyət mərkəzlərimizdən olan Marağada zəhmətkeş bir işçi ailəsində dünyaya gəlmişdir. Onun soykökü qədim xəzərlərin “*Qaraçurlu*” tayfası ilə bağlı idi.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, şairin ulu babaları orta əsrlərdə böyük türk axınları zamanı Turan çöllərindən köç edib Qaradağ bölgəsində yurd salmışdır [70, s.23]. Qaraçurlular uzun illər boyu burada köçəri həyatı yaşamış, yaylaqları Səhənd dağının otlqları, qışlaqları isə Marağanın Vərevi kəndi olmuş və zaman keçdikcə bu kənddə məskunlaşmışlar.

Şairin ailəsi 1918-1919-cu illərdə rus-erməni-aysor quldur dəstələrinin talan və qətliamaları dövründə – “üç tımənlik illəri”ndə “var-yoxu əldən verib” kənddəki dədə-baba yurdundan Marağaya köçmüş, ayı beş qrana kirələdikləri “Həsən damı” adlanan palçıq daxmada yerləşmişdir. Babası erkən rəhmətə getdiyindən, nənəsi İzzət ailənin böyük övladı olan Əbdülmütəllibi hələ kiçik yaşlarından nökrər vermiş, özü isə varlıların evlərində çörək bişirməklə başsız qalmış ailəni dolandırmağa çalışmışdır. Bir müddət sonra Əbdülmütəllib Ceyran xanım ilə evlənmiş, ailənin böyük övladı olan Bulud da məhz həmin palçıq daxmada dünyaya göz açmışdır.

Deyilənə görə, şair doğulan gün göy üzünü sağanaq yağış buludları aldığından valideynləri türklərin qədim elat törəsinə uyğun olaraq, bu təbiət hadisəsini düşərli əlamət hesab edib, övladlarına Bulud adı vermişlər. Rza şahın ölkədə həyata keçirdiyi assimilyasiya siyasətinin icraçısı olan yerli məmur isə onun adını “rəsmi təlimata uyğun gəlməməsi səbəbindən” nüfuz dəftərində “Bəhlud” kimi yazmışdır. Amma o, şovinist şah məmurunun sıradığı bu mənasız rəsmi adla yox, valideynlərinin verdiyi milli adla tanınmış, vətənin ən uca dağlarından birinin – Səhəndin adından aldığı təxəllüslə ölməz əsərlər yaratmışdır.

Şair doğulub boya-başa çatdığı Marağa şəhərinin ömrü boyu yaddaşında yaşatdığı həmin dövrünün tablosunu “Dədəmin kitabı”nda böyük bir nostalgiya hissi və sadə sözün qüdrətilə belə yaratmışdır:

*Mənim ana şəhərimdə,
Xaraba bir xiyaban var.
Oyan-buyan, nalbənd, əllaf,
Palan tikən, dəllək, baqqal,
Çayxanalar, boyaxana,
Qarın-qursaq tükanları,
Kətli-kütlü, düşüb qalan,
Dəvə keçər, atlı ötər,
Karvansara qapıları.
Düzülmüş bu xiyabanda,*

*Dəri-dürü, kəllə-paça,
Kərmə-yapma, təzək-boyaq,
Qənovlardan axıb keçən,
Gəndabların baş çatladan
Qoxusuna baxmayaraq,
Neçə-neçə çayxanadan
Hər vaxt, hər an saz, balaban
Əlişahdan, Koroğludan
Dədə Kəram, Aşıq Qərib,
Başqalardan söhbət açan,
Aşıqların, ozanların,
Qaqqıltısı dinlənilir. [68, s.224]*

Buludun yük avtomobili sürücüsü işləyən atası Əbdülmütəllib çox vaxt evə gec gələr, bəzən də uzaq səfərlərə çıxdığından heç gəlməyib yollarda gecələyərdi. Ona görə də uşaqlığı anasının gecələr övladlarını başına toplayıb söylədiyi bayatıların, nağılların, dastanların sehri içində keçib gedirdi. Şair sonralar həmin günləri yada salıb yazırdı:

*Keçən günlərini xatırlayaraq
Yazıq anam bəzən sızıldayardı.
Ürəgi tutulub kədərlənən vaxt
Gözləri yaşalıb mızıldayardı:*

*“Oturmuşdum otaqda,
Qızıl gül açan vaxtda.
Bir vədəsiz yel əsdi,
Gül qoymadı budaqda”.*

O zaman qanmazdım anamın sözün,

*Kədəri bağrımı sıxardı ancaq.
Keçmiş, ya gələcək nədir, bilməzdim,
Uşaq idim, uşaq nə anlayacaq?*

*Nə bilim, bəlkə də könül sazımı
İlk-əzəl inlədən bu zəxmələrdir.
Məni şair edən, şair yetirən,
Bu sızıltılardır, bu nəğmələrdir. [68, s.332-333]*

Hələ körpəliyindən aşiq şeiri, ozan sənəti Səhəndin ruhuna, iliyinə o qədər işləmişdi ki, onun bütün sonrakı həyatı boyu yaradıcılıq yoluna işıq tutmuşdur. O, məhəllə uşaqları ilə tez-tez şəhər çayxanalarının yanına gedib orada cövlan edən el aşıqlarının deyişmələrinə, çaldıqları havalara, danışdıqları dastan və lətifələrə kənardan böyük maraqla qulaq asar, eşitdiklərini bir-bir yaddaşına yazardı. Onun aşiq sənətinə ruhi bağlılığını aşağıdakı misraları daha dəqiq nümayiş etdirir:

*Bilməm nə sirridir, aşığın səsin,
Eşidən ürəkdə qalmaz ixtiyar.
Ən kiçik yaşından aşiq nəğməsin,
Eşidən zamanlar tüküm biz durar. [68, s.23]*

Buludun uşaqlıq dönəmində iqtisadi və mədəni inkişaf baxımından Azərbaycan İranın ən geridə qalmış bölgələrindən biri olduğu kimi, Marağa da Azərbaycanın ən geridə qalmış şəhərlərindən biri idi. Təbii ki, bu da özünü şəhər əhalisinin həyatında göstərirdi. Doğma şəhərinin bir məhəlləsi olan “Qala eşiği”nə həsr etdiyi eyniadlı şeirindən şairin uşaqlığını keçirdiyi ortam haqqında fraqmatik də olsa, müəyyən məlumatlar əldə etmək olur. O, məhəllə sakinlərinin, xüsusən də qadınların çətin məişət həyatını, Sofi çayının sahilində yerləşməsinə, ətrafda çoxlu axarlar olmasına baxmayaraq, insanların isti yay günlərində içməli su sarıdan çəkdikləri məşəqqətləri real poetik boyalarla təsvir etməyə nail olmuşdur.

“Dədəmin kitabı”ndakı xırda avtobioqrafik məlumatlardan aydın olur ki, şairin atası Əbdülmütəllib yalnız öz adını əyri-üyrü xətlə cızmalar, qaraçurlu tayfasında ağ-qaradan başı çıxan tək adam – anası Ceyran xanım isə düz, ya qələt Quran oxumağı bacararmış. Tayfadan ilk məktəbə gedən uşaq da məhz Bulud olmuşdur [68, s.226-227].

Buludun oxumağa, yazmağa, biliyə olan böyük həvəsini, qeyri-adi yaddaşını görən valideynləri onu dövrün qabaqcıl bilik mərkəzlərindən olan Marağa Xacə Nasir mədrəsəsinə göndərmiş, sonra təhsilini davam etdirməsi üçün Təbrizə aparmışdılar. Həmin illərdə məktəbdə ana dilində təhsil almaq bir yana, orada ana dilində kiminləsə ünsiyyətdə olmaq belə yasaq idi. Bu da azmış kimi, titul xalqı təmsil edən millətçilər tərəfindən başqa etnosların nəinki məişətdə, hətta rəsmi mətbuatda lağa qoyulması adi hal almışdı [93, s.102]. Hər gün rəsmi qəzetlərdə insanları öz soykökündən qoparıb farslaşdırmağa xidmət edən aşağılayıcı lətifələr dərc olunurdu. Amma bütün basqılara, aşağılanmalara, yasaqlara rəğmən Bulud hələ yeniyetmə çağlarından şovinistlərə meydan oxuyurmuş kimi, “Razi” təxəllüsü ilə ana dilində şeirlər yazırdı.

Onu da qeyd edək ki, uzun illər boyu şairin ilk təxəllüsü istər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, istərsə də İran və Türkiyədə səhv olaraq “Razi” (sehirlili) kimi işlənmiş, hətta ədəbiyyat tarixi ilə bağlı akademik nəşrlərə də belə daxil edilmişdir. Lakin araşdırmalarımız nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, tirajlanmaqda olan bu səhv, sözün ərəb əlifbası ilə yazılışı (رازی – razi) nəticəsində meydana gəlmişdir [86, s.460].

Şair özü 40-cı illərin ortalarında Təbrizdə baş verən hadisələrdən bəhs edərək ilk təxəllüsü barədə bir söhbətində belə demişdir: *“Mən azadlığı bu qədər dərin və böyük mənada başa düşmürdüm. Mən ondan razi idim ki, ana dilində qəzetlər, kitablar çıxır, məktəblər açılıb, mitinqlərdə öz dilimizdə danışırlar. Mən də şeirlərimi çıxıb oxuyuram... Bəlkə də elə buna görəydi ki, şeirlərimi “Razi” təxəllüsü ilə çap etdirirdim. Çünki bundan başqa nədən razi olacaqdım. Həyatımız o qədər də yaxşı keçmirdi”* [2, s.8].

Səhənd professional ədəbi yaradıcılığa da məhz bu dövrdə – 1943-cü ildə başlamışdır. Onun M.Ə.Sabir (1862-1911) poeziyasının təsiri ilə qələmə aldığı ilk şeirlərinin əksəriyyəti çox vaxt satirik məzmunlu olurdu [120, s.6]. Bulud yaşadığı mühitin eybəcərliklərini açıb göstərməyə çalışır, onları kəskin tənqid atəsinə tuturdu. Bu şeirlər həm də onun fars şovinizminə, assimilyasiyaya qarşı təpikisi, özünü fərqli toplumun bir parçası kimi dərk və ifadə etməsinin ilk nümunələri idi.

Arazın bu tayında – Azərbaycan SSR-də gedən yeni quruculuq prosesləri, II Dünya müharibəsi illərində baş verən global hadisələr və bu fonda Cənubi Azərbaycana yeridilən sovet qoşunlarının tərkibində Bakıdan gəlmiş çoxsaylı milli mədəniyyət xadimlərinin gətirdiyi yeni ab-hava Xiyabani hərəkətindən sonra müqavimət gücünü itirmiş milli şüurda inqilabi dəyişikliklər yaratmışdı. Bu işdə tanınmış yazıçı, şair, ədəbiyyatşünas və publisistlər – Mirzə İbrahimov, Süleyman Rəhimov, Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahim, Cəfər Cəfərov, Osman Sarıvəlli, Qılman İlkin, Əvəz Sadıq, Cəfər Xəndan, Abbas Zamanov, Qulam Məmmədli, İsrafil Nəzərli və başqalarının fəaliyyətlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Həmin illərdə sovet hökumətinin beynəlmiləçilik şüarları altında göstərdiyi yardımlar hesabına açılan anadilli məktəblər, qəzet və jurnallar, radio, teatr, kitabxana və mədəniyyət klubları, tarixi şəxsiyyətlərə qoyulan abidələr milli özünüdərk prosesinin yenidən dirçəldilməsinə, xalqın strateji milli məqsədlər ətrafında sürətlə təşkilatlanmasına xidmət edirdi.

Hələ də mühafizəkar – sxolastik ənənələr çərçivəsindən çıxıb bilməyən Cənub ədəbiyyatı da istər-istəməz Sovet Azərbaycanının sosializm-realizm yolu ilə get-gedə daha da güclənməkdə olan çağdaş ədəbiyyatının orbitinə qoşulur, realist-demokratik cizgilər qazanırdı. Əslində bu, Cənubda ədəbiyyat və mədəniyyətin görünməmiş bir çiçəklənmə dövrü idi.

Bütün bu proseslər gənc Buludun dünyagörüşündə köklü dəyişikliklər etmişdi. O, riyakar qərb dövlətlərinin gündə birinin orden və medallarla təltif elədiyi müstəbidin qurduğu rejimə qarşı səmərəli mübarizə yolunun siyasi təşkilatlanmadan keçdiyini anlamışdı. Ona görə də tərəddüd etmədən təhsilini yarımçıq qoyub sol hərəkətin bayraqdarı – zəhmətkeş kütlələr arasında böyük nüfuzla malik Azərbaycan

Demokrat Firqəsinin Gənclər Təşkilatına daxil olmuş, onun sıralarında əməli fəaliyyət göstərmiş, hətta təşkilatın yerli bölmələrindən birinə rəhbərlik də etmişdi.

Bu illərdə onun şeirlərinin mövzusu da dəyişmişdi. “... *Yaradıcılığının ilk dövrünə aid tədqiqatlar göstərir ki, onun 1941-ci ildən sonra yeni vüsət kəsb edən milli azadlıq hərəkətində fəal surətdə iştirakı tərənnümə cəlb etdiyi həyati gerçəkliklərin hüduqlarını xeyli genişləndirmişdi*” [47, s.27]. Bu gerçəkliklərin bədii ifadəsi olan, xalqı azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizəyə səsləyən şeirlərinin bir qismi yeni yaranan anadilli mətbuatda dərc olunur, radioda, ədəbi və siyasi toplantılarda səslənirdi. 1945-ci ildə Təbrizdə nəşr olunan “Şairlər Məclisi” məcmuəsində “Alqış”, “Fədailər marşı” və “Keçmiş fədailərimizin yadı” adlı üç şeirinin dərc olunması isə onu ədəbi ictimaiyyət arasında istedadlı bir gənc şair kimi tanıtmışdır. Heç şübhəsiz ki, görkəmli ziyalı Mir Mehdi Etimadın (1900-1981) rəhbərlik etdiyi və tanınmış cənublu yazarların toplaşdığı “Şairlər Məclisi”nə daxil olması və burada fəaliyyəti gənc Buludun qələminin püxtələşməsində mühüm rol oynamışdır.

II Dünya müharibəsi başa çatdıqdan və sovet qoşunları Cənubi Azərbaycandan çıxarıldıqdan sonra İran hərbi hissələri S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi altında 1945-1946-cı illərdə fəaliyyət göstərmiş Milli Hökumətin mövcudiyyətinə qəddarlıqla son qoydu. Ədəbiyyat, təhsil, mədəniyyət, mətbuat sahəsində yaranmış canlanma söndürüldü. Ana dilində nəşr edilmiş kitab, qəzet və jurnallar yığılıb yandırıldı. Cənubi Azərbaycan türklərinin təzəcə çiçəklənən azadlıq və istiqlaliyyət arzu-larını rejimin “repressiya saxtası” bar vermədən vurdu.

Sonralar elmi, pedaqoji və ictimai fəaliyyətindən dolayı, böyük təqib və təzyiqlərə məruz qaldığına görə Amerikaya mühacirət etmiş məşhur cənublu ədəbiyyatşünas alim və yazar, professor Rza Bərahəni həmin dövrdən bəhs edən xatirələrində orta məktəbdə təhsil aldığı zaman türkcə hazırladığı divar qəzetinin hərflərinin rənginin məktəb müdirinin müavini tərəfindən bütün şagirdlərin gözü qarşısında ona zorla yaladılıb yedirdildiyindən söhbət açır [49].

Şair həmin dəhşətli dönəmi sonralar “Səbir daşı” şeirində belə təsvir edirdi:

Dönərgəviz döndü,

ocaqlarımız söndü.

Dal boyunlar sürahi qapağı kimi

ağaclardan asıldı.

Kimilər öldü qurtuldu,

kimilər gedər-gəlməz oldu.

Kimilərin necə olduğu bilinməz oldu. [61, s.22]

İran, Sovet İttifaqı və Böyük Britaniya arasında imzalanmış üçtərəfli sazişə SSRİ-nin yazdığı xüsusi qeydə görə, Sovet qoşunları İrandan çıxarıldıqdan sonra Məhəmməd Rza şah, Cənubi Azərbaycanın Sovet İttifaqına – dost hökumətinə toxunmamalı idi. Lakin Azərbaycan türklərinin son illərdə öz milli hüquqları uğrunda apardığı inadlı mübarizəsini həzm edə bilməyən şovinist monarx ABŞ və Böyük Britaniyaya arxalanaraq, Təbrizin üzərinə müxtəlif qoşun növlərindən təşkil edilmiş böyük ordu birləşmələri yeritdi. Hətta beynəlxalq siyasi həyasızlıq o həddə çatmışdı ki, həmin birləşmələrin tərkibindəki motorlu jandarma alaylarından birinə amerikalı general Norman Şvarskopf başçılıq edirdi. Bu, bəlkə də müasir dünyanın siyasi tarixində ən nadir hadisələrdən biri idi. Belə ki, bir ölkə öz vətəndaşlarına qarşı apardığı cəza tədbirlərinə rəhbərlik etməyi başqa bir ölkənin hərbiçisinə həvalə etməyi özünə rəva görmüşdü.

Həmin dövrdə ordu ilə savaşa 20 000 nəfər şəhid olmuş, 2500 nəfər hərbi məhkəmələrin qərarı ilə edam olunmuş, 36 000 nəfər öz doğma yurdlarından İranın uzaq əyalətlərinə sürgün edilmişdi. Əslində bu, açıq-aydın qisas məqsədli bir aksiya idi. Şah yalnız Azərbaycan türklərinə deyil, həm də öz insani hüquqlarını tələb edən başqa etnik toplumlara da gözdağı vermək istəyirdi. Azərbaycanda həyata keçirilən bu faşist əməliyyatını gənc Bulud “Xatirə” poemasında belə təsvir etmişdir:

Qarı düşman dov taparaq,

alçaqlığın verdi nişan.

Vətənimə al boyadı,

igidlərin al qanıylan.

*Cəllad olub beşiklərdə,
körpələrin kəsdi başın.
Ümman kimi axızdırdı,
anaların qanlı yaşın.*

*Ailəsi qarşısında,
güllələdi ataları.
Balkonlarda dara asdı,
ağ birçəkli anaları.*

*İnsanlığın, şərəfətin
bir dəfəlik daşın atdı.
Namuslu qız-gəlinlərin,
namusuna əl uzatdı. [67, s.321]*

Ölkədə bərqərar olmuş bu hərbi-siyasi reallıqda “müttəfiq”lərin gücü qarşısında dirənişin daha böyük tələfata səbəb ola biləcəyini nəzərə alan Milli Hökumət özünün hərbi qüvvələrinin – fədai birləşmələrinin, eləcə də milli ziyalıların böyük bir hissəsini – ümumilikdə 70 000 nəfərdən artıq insanı Azərbaycan SSR ərazisinə keçirməyə məcbur oldu. Amma Şimala keçməyən, vətəndə qalıb milli mübarizəni gizli yolla davam etdirməkdən vaz keçməyənlər də az deyildi. Onlardan biri də iyirmi yaşlı hələ təzəcə tamam olmuş Bulud idi.

Cənubi Azərbaycan işğal edildikdən sonra həyata keçirilən misli görünməmiş siyasi repressiyalara məruz qalan fədailər arasında Bulud da vardı. O, Milli Hökumət dönəmindəki siyasi fəaliyyətinə, eləcə də “Şairlər Məclisi”ndə iştirakına görə 1946-1947-ci illərdə bir çox məsləkdaşı kimi həbs edilmiş, Təbrizin müxtəlif həbsxanalarında zindan həyatı yaşamış, fiziki və mənəvi işgəncələrə məruz qalmışdı.

Şair həmin günlərdə Təbrizdə şah müstəntiqi ilə aralarında keçən və gənc mübarizlər üçün bundan sonra da örnək ola biləcək “sorğu-sualı” belə xatırlayırdı:

“...Özüm haqqında bütün suallarına olduğu kimi cavab verirdim, heç nəyi gizlətmirdim, otaq yoldaşlarım haqqında soruşanda isə susurdum. Döyürdülər dillənmirdim, yalvarmırdım, axı artıq o zaman 20 yaşım vardı. Yalvarmağı, sızlamağı kişilik qüruruma sığışdırmırdım. Yadımdadır, bir gün müstəntiq mənə “Sən vətən xainisən!” – dedi, yerimdən dik qalxdım, “Yox, mən demokratam, azadxaham!” – deyib səsimi bir az da qaldırdım.

– Sən əlahəzrətin və dövlətin əleyhinəsən! – dedi. Mən indi də bilmirəm ki, onun bu ittihamının qarşısında ağıma haradan gəldi, belə cavab verdim:

– Əlahəzrət və dövlət məgər xalqın azadlığını istəmir?!

Müstəntiq qızardı, bir söz demədi, işarə etdi, gəlib məni apardılar. Beləliklə iki il həbsdə qaldım...” [2, s.4]

Məhbəsdən çıxdıqdan sonra o, bir müddət yol idarəsində işləmiş, daha sonra həmin idarənin göndərişi ilə Əhərə ezam olunmuşdu. “Pinar” nəşriyyatının rəhbəri, şair Şərifə Cəfərinin verdiyi məlumata görə, çox istedadlı və yaradıcı təfəkkürə sahib olan Bulud hətta burada idarənin yeknəsək və xeyli vaxt aparən mühasibat işlərini yüngülləşdirmək üçün hesablama maşını düzəltmişdi. Sonralar bu maşın İranın digər yerlərində də yayılmışdı [83, s.28].

Amma çox gənc yaşlarından üzləşdiyi bütün bu əzab-əziyyətlər, məhrumiyətlər onu nəinki tutduğu azadlıq və haqq yolundan döndərmiş, üsyankar ruhunu sındırmış, əksinə daha da möhkəmləndirmiş, başı uca və vüqarlı etmişdi. Buludun həmin dövrdəki ruhi halını, azadlıq və istiqlaliyyət əzmini azadlıq mübarizəsi günlərində gənc vətənpərvərlərin dilinin əzbəri olmuş “Fədailər marşı”ndakı bu sətirlər dəqiqliklə nümayiş etdirir:

Qoy səngərlər evim olsun, dağlar başı məskənim,

Zülm əlindən azad olsun bu müqəddəs vətənim.

Quzğunlardan, bayquşlardan təmizlənsin gülşənim,

Qoy gül açsın bundan sonra çəmənlərdə nəstərən,

Çün azadlıq istəyirəm, bir də azad bir vətən! [89, s.350]

Amma vətəni “quzğun”lardan, “bayquş”lardan təmizləmək, azad etmək elə də asan iş deyildi. Çünki bu “məhv planı” müttəfiq dövlətlərin işbirliyi ilə hazırlanmışdı. Guya dünyada qlobal sülhün bərqərar olması bunu tələb edirmiş. Ona görə də Bulud vətənin başının üstündə oynanan çirkli oyunların təhlükəsini yaşaya-yaşaya “Sülhə qurban oldu bu Azərbaycan!” – deyir, ABŞ və Böyük Britaniya imperialistlərinin, eləcə də onların əlaltısı olan şah cəlladlarının məkrli planlarının detallarını açıb göstərirdi:

Hər yandan ulaşıdı bayquşlar, itlər,

Sanki kainata düşdü vəlvələ:

– “*Gərəkdir Şərqdə boğula bu səs!*” –

Deyə, köhnə dünya verdi əl-ələ.

Londonda başladı gizli hərəkət,

Vaşinqtondakı qoşun, tədarükət.

Xəlicə yollandı hərbi gəmilər”.

Kəndimizdən isə “türk əfəndilər”... [67, s.318]

1949-1950-ci illərdə xarici güclərin ölkənin daxili işlərinə qarışması əleyhinə mübarizə aparan və Təbriz Sülh Cəmiyyətində fəaliyyət göstərən Bulud, bir çox əqidə yoldaşları ilə birlikdə yenidən həbs edildi. Zindanda gördüyü işgəncələrə rəğmən çıxarıldığı məhkəmədə fikirlərini və mövqeyini yenə də mərdliklə müdafiə etdi, öz xalqının mədəni inkişafı üçün çalışmasının cinayət olmadığını bəyan etməkdən çəkinmədi. Məhkəmə onu yenə də həbsə göndərirdi və o, 1951-1953-cü illərdə ikinci məhkumluq həyatı yaşamağa məcbur oldu. Lakin Bulud söz və fikir adamı olmaqla yanaşı, həm də əməl adamı idi. Ona görə də zindanda da boş dayanmadı, bir çox şeirlərini, eləcə də məşhur “Araz” poemasını burada qələmə aldı. Vətənin ən uca dağlarından birinin – Səhəndin (3707 m.) adını özünə təxəllüs kimi seçməsi də elə bu dövrə təsadüf edir.

Bir gənc sənətkar olaraq, poeziyaya baxışı klassik Şərq şeirinin sərt qayda-qanunları çərçivəsində formalaşmış Səhənd bu illərdə həm də Cənubda məzmun və

forma baxımından yeni – modern şeirin təməlini qoyanlardan biri idi. Məhəmmədəli Fərzanənin (1926-2006) sözləri ilə desək, onun “*milli-mübariz şeirimizdə yaratdığı üslub və söz quruluşu Cənubi Azərbaycanın müasir şeirində dərin iz buraxmış və bir çox şairlərə ülgü və örnək olmuşdur*” [62, s.20]. Kərim Məşrutəçi Sönməzin “İsanın son şamı”, Barışmazın “Nəğmə dağı”, Savalanın “Apardı sellər Saranı” kimi poemalarında, eləcə də cənublu şairlərin bir çox başqa əsərlərində bu təsiri görmək elə də çətin deyil.

Səhənd 1947-ci ildən – hələ həbsxana illərindən başlayaraq kvantitativ ölçü-dən imtina edərək, əsasən sillabik şeirlər yazmağa başlayır. Belə hesab edir ki, bütün türk dilləri kimi, Azərbaycan xalq dilinin poetik xüsusiyyətləri üçün də məhz bu forma məqbuldur [118, s.6]. Bu da maraqlıdır ki, ustad Şəhriyar bu fikri 60-cı illərin ortalarında daha açıq şəkildə ifadə edərək deyir: “...*türkcə heca vəzninin dilidir. Yəni türk şeiri heca vəznində yazılmalıdır*” [90, s.143].

Bir müddət sonra Səhəndin modern şeirləri yaranır. Lakin onun tutduğu modernizm yolu tamamilə fərqli, özünəməxsus, demokratikliyi və humanizmi ilə seçilən bir yol idi. Bu baxımdan Cənubi Azərbaycan poeziyasının tədqiqatçılarından Hüm-mət Şahbazinin “*Qərbdə olan özbaşınalıq Səhəndin şərq düşüncəsində demokratik cəhətləri qapsamaqla humanistləşir*” [88] fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyil. Amma tədqiqatçının Səhəndin ən ekstremist cərəyanlardan biri – “futurizmlə yaxınlaşması” barədə iddiasını doğru hesab etmirik. Futurizmin xaç atası F.T.Marinetti (1876-1944) bu cərəyanın “*ümumbəşəri tarixi vəzifəsini hər gün mədəniyyət səcdəgahına tüpürməkdə*” [126] görürdü. Gənc Səhənd isə nəinki xalqının keçmiş mədəniyyətinə sahib çıxır, eyni zamanda, onun başlıca təməli (“Kitabi-Dədə Qorqud”) üzərində mənsub olduğu toplumun dilinin və mədəniyyətinin inkişafına xidmət edən “Dədəmin kitabı” kimi möhtəşəm bir abidə ucaldır, gələcəyə aparacaq yolu, “keçənlərin izi”ndə axtarırdı:

Danış, dilim aşığı, dilin var olsun,

Ardı kəsilməsin qoy bu dastanın!

Danış, keçənlərin izilə bəlkə,

Əlindən yapışaq yol axtaranın! [68, s.172]

Futuristlər: “*Bir parça dəmirin, yaxud taxtanın hərarəti bizi bir qadın təbəssümü və ya göz yaşlarından daha çox maraqlandırır*” – söyləyirdilər [126], amma Səhənd onların biganə qalmağa qərar verdikləri bu varlığa başqa sözlər deyir, onu vəsf edirdi:

Səhənd sinəsidir, dəli ceyranım,

İçərisin odla, eşiyin odla.

Qoy eşq atəşində alışım, yanıım.

Ocağın hörməti odladır, odla! [67, s.201]

Səhənd məhbəsdən 1953-cü ilin avqust ayında – Məhəmməd Müsəddiq (1882-1967) hökumətinin devrilməsindən cəmi bir neçə gün öncə azad olundu. Amma məhkəmə onun Təbrizdə yaşamasına qadağa qoyub Tehrana sürgün etdi.

Sürgünlük dövrünün ilk illərində Səhənd dostu M.Fərzanə ilə şəhərin Selsebil tərəfində kiçik bir mənzil kirayələyib orada yaşadı. Bu dövr onların həyatında həm maddi, həm də mənəvi baxımdan çox sıxıntılı mərhələ idi. Səhəndin psixoloji durumuna bir yandan da gördüyü xəyanətlər və satqınlıqlar mənfi təsir göstərirdi. Ona görə də fəal siyasi fəaliyyətdən əl çəkib, rejimlə mübarizəni tamamilə fərqli müstəvidə – ədəbiyyat sahəsində aparmağı qərara aldı, mütaliə və ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmağa başladı. Bir müddət işsiz qaldıqdan sonra M.Fərzanə notarius idarəsində, Səhənd isə toxuculuq dəzgahlarının təmir edildiyi bir emalatxanada iş düzəldi. Bu, onların maddi sıxıntılardan qurtarıb diqqətlərini tamamilə ana dildə ədəbi fəaliyyətə yönəltmələrində böyük rol oynadı.

Səhənd həmin dövrdə yalnız mütaliə və ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmur, həm də ədəbiyyat sahəsində biliyini təkmilləşdirir, yaradıcı şəxs olaraq özü üçün Azərbaycan dili qrammatikasının nə qədər vacib olduğunu yaxşı anladığına görə tanınmış ziyalı Gəncəli Sabahidən (1906-1990) dil dərsləri də alırdı. Bəlkə də,

Səhəndin həmin dövrdə Cənubda əsərlərini müasir Azərbaycan ədəbi dilində yazan nadir qələm sahiblərindən biri olmasının əsas səbəblərindən biri də bu idi.

Bir müddət keçdikdən sonra Səhəndin bacarığını və əl qabiliyyətini görənlər emalatxanadakı ustası onu gözümçixdiyə salmağa başladı. Çünki bu fərasətli gəncin onun yerinə təyin ediləcəyindən qorxurdu. Lakin Səhənd ustasına “burada qonaq olduğumu” bildirdi və az müddətdən sonra “*Rudəki xiyabanı ilə Dampizişgi xiyabanının dörd yol ayrımında kiçik bir emalatxana düzəldib, özü tək bir toxucu dəzgahında çalışmağa başladı*” [57, s.4]. Bir neçə il də keçdikdən sonra heyrətamiz qabiliyyətlərə sahib olan bu bacarıqlı insan artıq Şahabad xiyabanındakı pasajın zirzəmisində xeyli dəzgahı olan böyük emalatxanaya və ayrıca ticarət mərkəzinə sahib idi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, geniş mütaliə və dərin hafizəyə sahib olan Səhənd, emalatxana və ticarət işlərindən sonra gecələr fiziki yorğunluğa fikir vermədən, fars və türk klassiklərini, xüsusən də Sovet Azərbaycanı və Qərb ədəbiyyatından əldə edə bildiyi əsərləri oxuyur, yaradıcılıqla məşğul olurdu.

B.Q.Səhənd “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ilə ilk dəfə məhz bu dövrdə – 1954-cü ildə dostu və məsləkdaşı M.Fərzanə vasitəsilə tanış olmuşdur. M.Fərzanə Milli Kitabxanada işlədiyi zaman “Batil (məhv olunacaq) kitablar” adı altında damğalanmış kitablar arasından götürüb özündə saxladığı Kilisli Muallim Rifatın (1874-1953) İstanbulda 1916-cı ildə ərəb əlifbası ilə nəşr etdirdiyi eposun, bəlkə də, İranda yeganə nüsxəsini Səhəndə hədiyyə etmişdir.

M.Fərzanə həmin günlərdə Türkiyədəki həmkarları vasitəsilə dastanla bağlı mənbələri də toplayırdı. Bir gün oradan göndərilən kitab bağlaması Səhəndin də diqqətini cəlb edir. Dostunun bu milli abidəyə marağı həm də onun yaradıcılığında yeni mərhələnin başlanğıcını qoyur. Xalqının zəngin keçmişini özündə əks etdirən qədim dastanlara o qədər vurulur ki, eposdakı süjetlər üzərində işləyib, yeni və orijinal “Dədəmin kitabı” adlı monumental əsərini yaratmağa başlayır.

M.Fərzanə 1992-ci ildə Bakıda “Şəhriyar” qəzetinə verdiyi müsahibəsində “Heydərbabaya salam” mənzuməsi ilə bağlı xatirələrini danışarkən, əsərin əlyazmasının surətinin ona hələ kütləvi tirajla çap olunmamışdan xeyli öncə H.C.Katibi

tərəfindən gizlicə Təbrizdən gətirildiyini bildirir. O zaman Təbrizə yolu bağlanmış, Tehranda yaşamaq məcburiyyətində qalmış M.Fərzanə ana dilində yazılmış bu möhtəşəm əsəri göz yaşları içərisində oxuyur və sevincini Səhəndlə bölüşür. Əsər Səhəndi də məftun edir, o da eyni hissləri yaşayır, sevinclə kədər qarışıq hissdən doğan göz yaşları içərisində dostunun boynuna sarılır [19]. Fərzanə o gündən sonra Səhəndin dincliyinin pozulduğunu, “Dədəmin kitabı” poemalarını da məhz “Heydərbabaya salam” poemasından ilham alaraq yazdığını vurğulayır: *“Səhənddə bir ruh yüksəkliyi yaranır. Gecələr yatmır, siqaret çəkir və yazır. “Dədəmin kitabı”nın I cildi – “Sazımın sözü” yaranmağa başlayır”* [18, s.3].

Bu illərdə ana dilinə, milli tarixə və mədəniyyətə artan maraq cənublu ziyalılarımızı həm də müxtəlif ədəbi-mədəni birliklər yaratmağa təşviq edirdi. Onlar çox yaxşı bilirdilər ki, bütün bunlar milli şüurun formalaşmasında vacib rol oynayan mühüm vasitələrdir. Bu birliklərin ən nüfuzlularından biri də Səhəndin təşəbbüsü ilə 1953-cü ildə Tehranda qurulmuş və 1960-cı illərin ortalarına qədər fəaliyyət göstərmişdi [83, s.33].

Ədəbi-mədəni təşkilat adı altında yaradılan, əslində isə milli ideyaların müzakirə edilib, bəzi əməli fəaliyyət qərarlarının qəbul edildiyi bu birlik yalnız Səhəndin həyatında deyil, həm də bir çox cənublu ziyalının həyatında, onların rejim basqılarına qarşı dirənişinin təşkilində mühüm rol oynamışdır. G.Sabahi bununla bağlı xatirələrində aşağıdakıları qeyd edir:

“1954-cü ilin əvvəllərində Azərbaycan xiyabanında “Səba” adlı fotoqrafxana açmışdım. Bura kasıbkarlıqdan daha çox dostların görüş ocağına oxşayırdı. Fotoqrafxanada oturmuşdum. Buludla görüşümüzdən iki həftə keçirdi. O, mənim görüşümə gəldi. Bir az söhbətdən sonra dedi:

– Bilirsən sənin yanına niyə gəlmişəm?

– Hər halda gəlişindən xoşhalam, – dedim.

– Biz istəyirik ki, bir “ədəbi bölmə” təşkil edək. Əlbəttə, bu bölmənin işi fəqət ədəbi fəaliyyət olacaqdır. Azərbaycan dilində yazılmış əsərləri, bir də toplanılmış xalq ağız ədəbiyyatından imkan olduqca çapa verib müntəzir etmək və...

– *Yaxşı fikirdir. Bu xeyir işə kimlər ilə əncam vermək istəyirsiniz? – deyə soruşduqda o siqarını alışırdı. Bir nəfəs sümürdükdən sonra:*

– *Ağayı-doktor Katibi, Fərzanə, bir də siz olacaqsınız, – deyə cavab verdi.*

Buludun təklifi mənim ürəyimə yatan iş idi. Beləliklə, həftədə bir gün evlərimizdə ədəbi yığıncaqlara başladıq” [57, s.4].

M.Fərzanə isə öz xatirələrində belə yazır: “1336-cı illərdə (1957) “Heydər-baba məhfili” quruldu. Bu məhfilə bir çox ədəbiyyat və maarif xadimləri o cümlədən kar və lallar mədrəsəsinin qurucusu Mirza Cabbar Bağçəban (Əsgərzadə), bir çox tarixi və bədii əsərin yazarı Nüsrətullah Fəthi, şair və ədib Məhəmməd Əli Azəri, yazar və ədliyyənin ünlü vəkili doktor Hüseynqulu Katibi, ictimai xadim doktor Salamulla Cavid, böyük yazar Gəncəli Sabahi və bir də mən və Səhənd qatılmışdıq. Bu sayı getdikcə çoxalırdı və bir sürə sonra Əli Təbrizi, Məcid Həsənzadə (Savalan) və sonralar da bir neçə nəfər ki adları Salamulla Cavidin yazdığı “Dostlar görüşü” kitabında yazılıbdır, bu məhfilə qatıldılar” [11, s.78].

G.Sabahinin sözləri ilə desək, bu yığıncaq və fəaliyyətlər Tehrandakı Azərbaycan ziyalıları arasında böyük ruh yüksəkliyi yaradır, pas tutmuş milli istedadların qabiliyyət və bacarıqlarının işə düşməsinə, daha da püxtələşməsinə yeni-yeni imkanlar açırdı.

Doktor Salamulla Cavid öz xatirələrində həmin günləri xatırlayarkən ziyalıların belə görüşlərinin əksəriyyətinin siyasi məzmun deyil, daha çox ədəbi-elmi mahiyyət daşıdığını bildirsə də, onların “azərbaycançılıq mehvərindən də kənar olmadığını” deyir. Onun qeydlərinə görə, 60-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq ədəbi məclislərə gələnlərin sayı xeyli artmağa başlayır. Amma bu artım həm də təhlükəsizlik problemlərini ortaya çıxarır. Əlbəttə, məclis iştirakçılarının arasına rejim xəfiyələrinin daxil edilməyəcəyinə heç kim zəmanət verə bilməzdi. Ona görə də belə qərara gəlinir ki, məclisə yeni gələn hər bir şəxs üçün məclis üzvlərindən biri zəmanət versin [11, s.79].

Görüşlər bir qayda olaraq, növbə ilə məclis üzvlərinin evlərində keçirilir, ədəbi müzakirələrlə yanaşı, Bakıdan gətirilən “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, “Azərbaycan” jurnalı və digər nəşrlərdə dərc olunmuş ədəbi materiallar ərəb

əlifbasına keçirilməklə oxunur və yayılırdı. Cənublu ziyalılar bu yolla öz milli varlıqlarını isbat etməyə çalışır, ana dilini yazıda işlək hala gətirmək üçün apardıqları mübarizəni beləcə, ədəbi görüşlər adı altında reallaşıdırırdılar.

Səhənd başda olmaqla, məclis üzvləri “Heydərbabaya salam” poeması ilə anadilli poetik yaradıcılığa yeni təkan və yön vermiş, Cənubda milli poeziyanın mübahisəsiz bayraqdarına çevrilmiş böyük ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyarı da bu ədəbi-ictimai işə cəlb etmək qərarına gəlmişdilər. Ustadın məclisə qatılıb bu fəaliyyətə dəstəyini bildirməsi onların gücünə güc qatıb birliklərini daha da möhkəmləndirə, eləcə də onun özünün son zamanlar keçirdiyi güşənişin həyat tərzindən xilas olub, ana dilində yeni əsərlər yaratmasına rəvac verə bilərdi. Belə ki, Şəhriyar həmin dövrdə, Təbrizdə öz mənzilinə çəkilib ətraf aləmdən təcrid olunmuş şəkildə yaşayır, demək olar ki, heç kəsi qəbul etmirdi.

S.Cavid xatirələrində yazır: *“Bu məqsədlə qüdrətli və qeyrətli şairimiz Səhənd (Qaraçurlu) Təbrizə yollandı. Şəhriyarı Tehrandakı dostları və pərəstişkarları adından Tehrana dəvət etdi. O, bu dəvəti qəbul etdi. 1345-ci ilin tir ayında (1967) Şəhriyar Səhəndlə bərabər Tehrana gəldi. Mərhum Qaraçurlu onu öz mənzilinə apardı. Şəhriyarın Tehrana gəlişi azərbaycanlıların buradakı ədəbi mühiti üçün böyük hadisə, toy-bayram oldu. Onun görüşünə təkcə biz azərbaycanlılar yox, həm də fars və digər xalqların tanınmış adamları, qüdrətli qələm sahibləri də gəlirdilər”* [11, s.80].

Amma bu dəvətin qəbulu “Xatirələr”də təsvir olunduğu kimi elə də asan başa gəlməmişdi. Əslində Səhəndin xarakterindəki dönməzlik və inadkarlıq olmasaydı, bu məqsədin reallaşması qeyri-mümkün idi. Çünki o dövrdə Şəhriyarı öz qərarından döndərüb Tehrana gətirmək bir yana, heç onunla görüşüb təmasda olmanın özü belə ağılabatan deyildi. Professor Rüstəm Əliyev həmin dövrdə Təbrizdə olarkən Şəhriyarla görüşməyə dəfələrlə müvəffəqiyyətsiz cəhdlər göstərdiyi barədə yazır [15, s.4]. Belə ki, ona da Şəhriyarın “özünü pis hiss etməsi səbəbindən” kimsəni qəbul etmədiyini bildirmişdilər. Hətta iş o dərəcəyə çatmışdı ki, professor *“Şəhriyarı görüm, ondan sonra ölüm”* ifadəsini belə söyləməyə məcbur qalmışdı [119, s.25].

Səhənd bir neçə gün müsafirxanada qalıb dəfələrlə ustadın qapısını döymüş, lakin içəri alınmamışdı. Bu hadisə ilə bağlı ədəbiyyatşünas M.R.İsmayilzadə, Səhəndin çarəsiz qalıb bunun üçün məktubla müraciət yolunu seçdiyini və ustadın qapısını “Hörmətli ustad böyük Şəhriyara” adlı mənzum məktubla açmağa müvəffəq olduğunu qeyd edir. Səhəndin həmin günlərdəki ruhi halını məktubun bu misraları daha dəqiq nümayiş etdirir:

*Duvarlar, duvarlar, polad olsaz da,
Almaz mişar ollam, kəsib biçərəm!
Külüngün borc allam Fərhad babanın,
Bisutun olsaz da, çapıb keçərəm!*

*Duvarlar, duvarlar, yol verin keçim,
Vulkanam, nəfəsim tufan qoparar.
Buludam, sallansa qaşım-qabağım,
Ağlaram, aləmi sellər aparar. [67, s.103]*

Lakin nə “almaz mişar” olmağa, nə də “Fərhadın külüngü”nə ehtiyac qalmır. Müdrik ustad, Səhəndin ona dərin ehtiram və milli mübarizəyə çağırış ruhunda qələmə aldığı bu şeir-məktubun oxunduqdan sonra ocağa atılacaq cinsdən olmadığını o dəqiqə anlayır. İnadkar həmkarının,

*Özgə çırağına yağ olmaq bəsdir,
Doğma ellərimiz qaranlıqdadır.
Yanıb, yandırmayaq yadın ocağın,
Evimiz soyuqdur, qışdır, şaxtadır. [67, s.107]*

– çağırışına cavab verməkdən başqa bir seçənyinin qalmadığına görə, bunu “öz çırağımızı yandırmaq, öz evimizi isitmək” üçün yeni bir tarixi fürsət kimi qiymətli

mətləndirir. Beləliklə, Şəhriyar yumşalır və həyat yoldaşı Əzizə xanım ilə birlikdə Tehrana gəlib Səhəndin evində 15 gün qonaq qalır.

Şəhriyarın Tehrana gəlişi yalnız ədəbi məclislərin canlanmasına, onların üzvlərinin sayının artmasına yox, həm də gözlənilmədiyi kimi orada səsləndirilən şeirlərin poetik səviyyəsinin yüksəlməsinə, “dil cəhətdən daha təmiz və məzmunlu olmasına gətirib çıxardı”. Şairlər öz yaradıcılıqlarına bundan sonra kimin hüsurunda şeir oxuyacaqlarının fərqi varmaqla yanaşdılar.

Şəhriyarın Tehrana ikinci gəlişini görkəmli ziyalımız doktor Cavad Heyət təşkil etmiş, onu bir müddət öz evində qonaq saxlamışdır. Ustad, dostu Səhəndə həsr etdiyi dillər əzbəri olan məşhur “Səhəndiyyə”sini də ilk dəfə məhz burada – doktorun evində oxumuşdur.

Əlbəttə, bu şeir bir şairin özünə ruhən yaxın, dost və qardaş bildiyi başqa bir şairə hansısa münasibətlə həsr elədiyi sıradan əsərlərdən deyildir. O, ustadın yaradıcılığının ən uca zirvələrindən biri olmaqla yanaşı, həm də (və ilk növbədə!) Səhəndin bir sənətkar olaraq sənətinə və insan olaraq şəxsiyyətinə ucaldılmış möhtəşəm abidə idi. “*Şəhriyar Səhəndə xüsusi məhəbbət və ehtiram göstərmiş, onun azad ruhunu, malik olduğu əxlaq və xarakterini çox bəyənmiş, təqdir etmişdir*” [20, s.249]. Təsadüfi deyildi ki, Şəhriyar bununla bağlı söhbətlərinin birində düşündürücü fikirlər səsləndirmişdi: “*Səhəndin ədəbiyyatımıza gəlişi ilə çox şeylər dəyişdi. Mən də dəyişdim. Dəyişməyəydim “Səhəndiyyə”ni yazma bilərdimmi? Səhənd olmasaydı “Səhəndiyyə” də olmazdı. Səhənd unudulmuş dəyərlərimizi yenidən zehnimizə, dilimizə daşdı. Biz, millət olaraq Səhəndə çox şeylər borcluyuq*”. [21, s.101]

Böyük söz ustadı “Səhəndiyyə”ni bu misralarla başlamışdı:

Şah dağım, çal papağım, el dayağım,

Şanlı Səhəndim! Başlı tufanlı Səhəndim! [91, s.269].

Hələ bu harasıdır, “*sənət mülkünün məğlubedilməz soltanı öz tacını Səhəndin qarşısında əyib, cıqqasını çarıq edib onun ayaqlarına geydirmişdi. Daşmaqda olan incilər xəzinəsini Səhəndin geniş ətəyinə boşaltmışdı*” [9, s.472]:

*Bax nə hörmət var onun öz demişi tük papağında,
Şəhriyarın tacı əymiş baş durmuş qabağında,
Başına sovrulan inci, çarıq olmuş ayağında. [91, s.273]*

Səhəndin yaradıcılığına, onun mübarizələrlə dolu həyatına, fikir dünyasına yaxından bələd olmayanlar üçün, bəlkə də, bu sözlər indi təəccüblü görünür. Axı necə ola bilər ki, Azərbaycan ədəbiyyatının ən nəhəng simalarından, əbədi zirvələrindən biri olan Şəhriyar ona “çal papağım” deyir?! Həm də təkcə özünün yox, Pəhləvi istibdadına qarşı ölüm-qalım savaşı aparan millətinin “papağı”, “dayağı” hesab edir, “tac”ını onun qarşısında əyir?

Əlbəttə, Şəhriyarın dilindən səslənən bu sözlərin daxili məntiqini anlamaq üçün bəzi həqiqətləri xatırlatmaq lazım gəlir. Bu həqiqətlərdən biri və bəlkə də birincisi isə ondan ibarətdir ki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ustad cəmiyyətdən küsüb özünə və öz evinə qapananda, heç kəsi görmək istəməyəndə:

*İndi olan olub, geçdilər geçib,
Calanan su bir də kuzəyə dolmaz!
Daldan atılan daş topuğa dəyər,
Göz yaşı tökməklən yara sağalmaz!*

*...Bu gün mən Səhəndəm, sən Şəhriyarsan,
Gəl başın ucaldaq qoca Təbrizin.
Bir kərə yadların daşını ataq,
Çəkək qayğısını öz elimizin. [67, s.106]*

– deyərək, onu “kөнüllü məhbusluq”dan çıxaran, “öz çırağımızı yandırmağa”, “öz evimizi qızdırmağa” – ana dilimizdə yazmağa çağıran, əslində isə ədəbi həyata yenidən qayıdışına hərtərəfli dayaq olan məhz Səhənd idi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə maddi imkanları kifayət qədər yaxşı olan Səhənd milli ziyalılarının ədəbi, ictimai tədbirlərini dəstəkləməklə yanaşı, həm də ustad Şəhriyara məişət problemlərinin həllində böyük kömək göstərirdi.

Türkiyəli professor Fethi Gediklinin sözləri ilə desək, Səhənd yaşadığı basqılara və yasaqlara rəğmən, dostu Şəhriyarla birlikdə *“İranda anadilli, inqilabçı-demokratik ruhlu Azərbaycan şeirinin 1950-70-ci illəri arasındakı ən böyük hadisəsini yaratmışdı. ...Doğma Azərbaycan türkcəsinin şeirdə, mətbuatda yayğunluq qazanmasında Səhəndin hərərətli şeirlərinin böyük rolu olmuşdu. Şeir tariximizə o, millilik, xalqçılıq və hürriyyət şeirini yaradanlardan biri kimi daxil olmuşdur”* [104].

Bununla bağlı olaraq, digər ədəbiyyatşünas professor Yavuz Akpınarın düşüncələri də fərqli deyil. Onun fikrincə, iki şair arasındakı dostyana münasibət Cənubi Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatının, oyanmaqda olan milli şüurun, demokratik ruhun aynası olaraq qəbul edilə bilər [101, s.110].

Akademik İ.Həbibbəylinin bu dostluqla bağlı yanaşması isə, bəlkə də, çoxlarının söyləməyə çəkindikləri başqa bir həqiqətdən xəbər verir: *“Milli ədəbiyyatın görkəmli nümayəndəsi Bulud Qaraçorlu Səhəndlə dostluğu Şəhriyarın ana dilində, xalq həyatından bəhs edən əsərlər yazmaq sahəsində daha fəal çalışmasına müsbət təsir göstərmişdir”* [24, s.20]. Demək, Şəhriyarın Səhənd yaradıcılığına təsiri danılmaz olduğu kimi, Səhəndin ustad dostunun anadilli yaradıcılığına qol-qanad açmasında rolu da gözərdi edilməməlidir.

Şimalda yaşayıb-yaradan həmkarları, ümumiyyətlə Bakıdakı milli ziyalılarımızla ədəbi və insani əlaqələri Səhəndin həyatının və mücadiləsinin çox önəmli bir hissəsini təşkil edir. Bu əlaqələr anadilli ədəbiyyatın və milli şüurun inkişafı yolunda Cənubda çox az sayda məsləkdaşı ilə birlikdə apardığı mübarizədə ona qol-qanad verir, gələcəyə ümidlərini daha da möhkəmləndirir, digər tərəfdən isə Şimalda ictimai fikrin Cənubla bağlı həssaslığının qorunub saxlanmasına, daim oyaq qalmasına xidmət edirdi.

Əksər tədqiqatçılar bu əlaqələrin şairin 1967-ci ildə Tehran Universitetində mühazirə oxuyan görkəmli şərqşünas-alim, professor R.Əliyevlə tanışlığından sonra başladığını qeyd edirlər. Əlbəttə, şairin Tehrandə professorla yaranan səmimi dostluq

və qardaşlıq münasibətlərinin onun Bakıdakı aparıcı ədəbi simalarla sıx əlaqələr yaratmasına böyük təkan verdiyi mübahisə predmeti ola bilməz. Lakin faktlar onu göstərir ki, Səhənd hələ əvvəllər də belə əlaqələr yaratmaq təşəbbüsündə olmuşdur.

Bizim fikrimizcə, məsələyə bir qədər geniş aspektdən baxsaq, bu əlaqələrin daha əvvəl başladığını söyləmək olar. Belə ki, 1965-ci ilin martında musiqi xadimlərimiz Tehrandə qastrol səfərində olarkən tamaşaçılardan biri konsertdən sonra xalq artisti Şövkət Ələkbərovaya gül yerinə bir kağız bükülüsü uzadıb deyir: “Mənim də hədiyyəm budur!”. Şövkət xanım Bakıya qayıtdıqdan sonra bükülünü – 23 vərəqədə çap olunmuş 786 misradan ibarət olan “Dəli Domrul” poemasını ədəbiyyatçı alimlərimizə verir. Onlar da bu “hədiyyə”ni akademik Mirzə İbrahimova çatdırırlar. Mirzə müəllim “Ədəbiyyat” qəzetində “Dəli Domrul” adlı məqalə ilə çıxış edir, poemadan parçalar verməklə əsərin bədii məziyyətlərindən söhbət açır və onu “*Şəhriyarın “Heydərbabaya salam”ından sonra Cənubdan bizə gələn ən qiymətli yadigar və qardaşlıq töhfəsi*” adlandırır [31, s.2].

Akademikin bu məqaləsini həmin dövrdə Səhənd yaradıcılığının Sovet Azərbaycanının ədəbi ictimaiyyətinə ilk təqdimatı və onun şimalla əlaqələrinin başlanğıcı kimi də dəyərləndirmək olar.

Amma heç şübhəsiz ki, Səhəndin Şimali Azərbaycanla daha sıx və səmərəli əlaqələrinin yaranmasında, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi professor R.Əliyevin rolu əvəzsiz olmuşdur. M.Fərzanə bu məsələyə münasibət bildirərkən demişdi: “*Rüstəmin işə qarışması ilə o tay ilə bu tay arasında bir körpü yarandı və körpü sonralar “Rüstəm körpüsü” adı ilə hər iki Azərbaycanın ədəbiyyatına keçdi*” [18, s.5].

Şairin professorla ilk tanışlığı barədə G.Sabahi xatirələrində bunları qeyd edir: “*1967-ci ilin yayı idi. Fotoqrafxanada məşğul idim. Saat beşə yaxın Səhənd şad halda içəri girdi. Salamlaşdıqdan sonra İrana gəlmiş şərqşünas professor Rüstəm Əliyevlə görüşdüyünü, onu şama dəvət etdiyini söylədi.*

– *Axşam siz də təşrif gətirin, – dedi.*

– *Mütəşəkkirəm! Bəlkə gələ bilmədim, – dedikdə o:*

– *Kişi, professor sənin eloğlundur. Deyir, Gəncəli müəllim mənim müəllimim olub. Çoxusu səninlə görüşmək xatirinə mənim dəvətimi qəbul edib*” [57, s.4].

Bu tanışlıq və dostluq çox keçmədən Səhəndin Şimaldakı həmkarları ilə illərdən bəri arzusunda olduğu sıx insani və ədəbi əlaqələrinin yaranmasına vəsilə oldu. O, elə həmin günlərdə böyük sevinc hissi ilə qələmə aldığı “Birinci ərməğan”ını professorla Bakıya – şair və yazıçı həmkarlarına göndərdi. Bu mənzum məktub Rüstəm Əliyevə xitabən yazılsa da, əslində bütövlükdə Şimali Azərbaycana ismaric məqsədi daşıyırdı. Səhənd məktubda sanki heç kəsi yaddan çıxarmamağa, hər kəsə (adbaad) salam göndərməyə xüsusi diqqət yetirir, böyük sənət xadimlərimiz Sabiri, Cəfər Cabbarlıyı, Hüseyn Cavidı, Üzeyir Hacıbəyovu, Abdulla Şaiqi, Vahidi və Bülbülü görə bilmədiyinə görə dərin təəssüf hissi keçirir, hər şeydən əvvəl isə ondan çox sevdiyi və adını əsərlərində tez-tez zikr etdiyi Səməd Vurğunun torpağını ziyarət etməyi xahiş edirdi. Səhəndin həsrət dolu salamları təkcə şair və yazıçılarımıza yox, həm də vətənin az qala bütün daşına, torpağına yönəlmiş idi:

*Bütün obalara, bütün ellərə,
Çalışan əllərə, azad dillərə,
Hamıya – dənizə, dağlara, daşa,
Böyügə, kiçiyə, yara, yoldaşa,
Bizlərdən alovlu salamlar apar,
Söylə gözlərimiz Araza baxar. [67, s.214]*

Lakin qərribə də olsa, qəddar şah rejiminin cəzalarından çəkinməyib Şimala “ərməğan” göndərməyə cürət edən, “gözləri Araza baxan” Səhəndə salam göndərdiyi ünvanların heç birindən cavab gəlmədi. İnsanlar da dağlar, daşlar kimi susdular. Bunun bir etinasızlıq və ya sovet rejiminin xofu nəticəsində baş verdiyini söyləmək indi, əlbəttə, çətindir...

Vəziyyətin belə hal alması Səhəndi ruhən incitdi. Axı o, öz “ərməğan”ını böyük ümidlərlə göndərmişdi. Şairin bu incikliyi 1968-ci ildə qələmə aldığı “İkinci ərməğan”da belə bürüzə vermişdi:

Çoxlarına salam göndərdim sənən,

*Hanı, salamımı alan kim oldu?
Sayarkən bağırımın yaralarını,
Hansı göz yaşardı, hansı göz doldu?*

*Qəribə “Yengim ye” zəmanəsidir,
“Həyatın qəribə romanları var”.
Payəndaz döşənər sultanlar gəlsə,
Obalı qardaşdan salam almazlar. [67, s.223]*

Amma bu dəfəki “ərməğan” Bakıda ədəbi ictimaiyyət arasında əsl fırtına effekti yaratdı, “Obalı qardaş”ın salamları cavabsız qalmadı. Azərbaycan poeziyasının Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahim, Bəxtiyar Vahabzadə, Qabil kimi “uzaqvuran toplar”ı, eləcə də başqa şairlərimiz ona səmimi şeirlərlə cavab verdilər. Xalq şairi Süleyman Rüstəm “obalı” həmkarının həsrət dərini anladığını “Şair Səhəndə cavab”ında belə ifadə etmişdi:

*Yaman dərin yarası var sinəmin,
Ağrımayan harası var, sinəmin?
Vüsal adlı çarəsi var sinəmin.
Bu dərdimlə birdir dərdi Səhəndin,
Şair gözü nələr gördü Səhəndin. [54, s.90]*

Bəxtiyar Vahabzadə isə “Səhəndə məktub”unda “ərməğan”ın Bakıda göz yaşları ilə oxunduğunu, haqqında söhbət açdığı milli dərindən ümumi olduğunu, onun həlli ilə bağlı ortaq fikrin də məhz milli dərindən qardaşlar arasında bölünməsi zamanı ortaya çıxacağına əminliyini bildirirdi:

*Səhənd, sözlərindən odlar töküldü,
Oxuduq şeirini göz yaşlarıyla.
Ata malı kimi yarıya böldü,*

Qardaş eyni dərdi qardaşlarıyla.

*Yazdın, eyni dərdi yaşayaq bahəm,
Qardaş qardaşıyla həmfikir olar.
Sənin düşüncəndi mənim düşüncəm,
Dərdlər bir olanda fikir bir olar.*

*O acı fəryadlar, şirin nəfəslər
Mənim də könlümün ahı, naləsi!
Qardaşım, Təbrizdən gələn bu səslər
Bakının səsidir, Bakının səsi! [94, s.328]*

Səhəndin Bakıdan aldığı cavablar ona, sanki, qol-qanad verdi. İllərdən bəri suya həsrət qalmış torpağa düşən yağış damcıları onu canlandırır gül-çiçəyə bürüdüyü kimi, bu şeirlər də onun yaradıcılığına, sabaha ümidlərinə yeni can verdi, rişələndirdi, budaqlandırdı. Ona görə də biz “Üçüncü ərməğan”da artıq onun ruhi halının tamamilə dəyişdiyini, əvvəlki ümitsizliyindən, naçarlığından heç bir əsər-əlamət qalmadığını görürük. Əksinə, şair burada artıq müdafiə yox, sanki hücum mövqeyindədir. Çünki özünü daha “qardaş arxalı” sanır:

*Çəkin qəzəbimdən, yolumu tutma,
Qardaş arxalıyam, qardaş köməkli!
Hər qarış yerimdə bir nəfər fırxırır –
Qaflan səlabətli, aslan ürəkli.*

*Günəş yumruğunu tutub dalımda,
Ovcunda milyonla almas cida var,
İşarət eyləsəm, qaşın tərپətsə,
Qara seyvanuva od vurur, yaxar.*

*Çaylar, keçid verin, dağlar, yol açın,
Müjdə gətirmişəm sizə bahardan!
Aşığı, qəm sazını çal daşa, sındır,
Sənə peyğamım var sevgili yardan! [67, s.231]*

Səhənd bütün bunlara görə professor dostunun haqqını da yaddan çıxarmır, Cənubla Şimal arasında real, həm də faydalı “körpü”nün memarına səmimi etiraflar edir:

*Dilimi, ağızımı bağlı görübən,
Mənə ağız oldun, mənə dil oldun,
Bu dərdli şairin dərdin deməyə
Dil açdın, sövdalı bir bülbül oldun.*

*Sənlə qanadlandı şerim, ilhamım,
Axdı xəyalımın qaynar çeşməsi,
Səsləndi sənənlə boğulmuş səsim,
Yayıldı qəlbimin ahı, naləsi.*

*Ellər xəbər tapdı halımdan mənim,
Bir daha dərdimiz dillərə düşdü,
Qələmlər, zəxmələr cövlana gəldi,
Nəğmələrə düşdü, tellərə düşdü. [65, s.46]*

Səhəndin Şimali Azərbaycanda nə vaxt və neçə dəfə olması ilə bağlı da müxtəlif fikirlər var. Əslində bunu təbii hesab etməliyik. Çünki şair o dönəmin reallıqlarını diqqətə alaraq, bu səfərlərini, əksər hallarda, qeyri-rəsmi şəkildə edirdi. Bunun üçün hətta bəzən “ticari əlaqələrə görə” əvvəlcə rəsmən Moskvaya yollanır, sonra isə gizli şəkildə təyyarə ilə bir neçə günlüyə Bakıya gəlirdi. Əks halda, şah xəfiyyələri onun Bakıya icazəsiz gəlişini İrana xəbər verib, ciddi şəkildə cəzalandırıl-

masına nail ola bilərdilər. Araşdırmaçı İsmail Ülkər haqlı olaraq qeyd edir ki, bu dövrdə Azərbaycan xalqı, bir sözlə, “göz altında” idi. *“Aydınların, yazarların və şairlərin bütün ilişkileri SAVAK tərəfindən incələnir və təsbit edilən ən kiçik bir xəta, bağışlanmaz və əsla əfv edilməz bir suç kimi sanığı illər boyunca məhkəmələrdə, həbslərdə, sürgünlərdə... çürüməyə məhkum edərdi. Hələ hələ Şimali Azərbaycanla və ya Şimali Azərbaycanlı birisiylə ilişkiddə olmaq, cəsusluq və xəyanət kimi edam cəzasıyla yargılanmayı məşru və ədalətin ta kəndisi kılıyordu”* [109, s.108]. Ona görə də həmin dövrün mətbuatında bu ziyarətlərin izini tapmaq mümkün deyil. Hazırda biz bu ziyarətlərin tarixini müxtəlif qaynaqlar əsasında yalnız dolay yollarla müəyyən edə bilərik.

Tədqiqatçı Ruqiyyə Qənbərqızı şairin “Sazımın sözü” kitabına yazdığı ön sözdə onun Azərbaycana ilk dəfə 1969-cu ilin yayında gəldiyini bildirir. Bəzi araşdırmaçılar isə hətta onun Bakıda ilk və axırınıcı dəfə yalnız 1969-cu ildə olduğunu [65, s.12] iddia edirlər. Bunu yazarkən həmin müəlliflərin hansı qaynaqlara əsaslandığı isə məlum deyil.

Əlbəttə, Səhəndin Bakıda dəfələrlə olması, şair və yazıçı dostlarını ziyarət etməsi məlum həqiqətdir. Bunun şahidləri də az deyil. Məsələn, daha mötəbər mənbə hesab edə biləcəyimiz professor R.Əliyev Səhəndin evində Şəhriyarla ilk görüşü barədə (1967) danışarkən, Səhəndin araya çökmüş sükutu pozmaq üçün özünün Bakı və Moskva səfərləri barədə söhbət açdığını bildirir. Deməli, şair bu ərəfədə Bakıda olubmuş.

Xalq şairi Balaş Azəroğlu “Üç tale” adlı məqaləsində yazır: *“Səhənd hər dəfə (!) Bakıya gələndə hökmən bizə gələrdi. Sonra da bizim ailənin ürək dostları Bəxtiyar Vahabzadə, Nurəddin Rzayev, Xudu Məmmədov gələrdilər, oturub gecə yarısına qədər dərdləşərdik Səhəndlə.*

Səhəndin Bakıya hər gəlişi ədəbi hadisəyə çevrilərdi. Kiminin o, görüşünə gedər, kimi də onun görüşünə gələrdi. Qeyri-rəsmi ədəbi məclislər düzələrdi hər gün. Səhənd qüdrətli sənətkarlarımızla görüşdükcə, onların ədəbiyyat haqda mülahizələrini dinlədikcə atalar demiş, uçmağa qanadı olmazdı” [3, s.8].

Səhənd Bakını çox sevərdi. Hər dəfə paytaxtımıza gələndə uşaq kimi sevinər, axşamlar onun küçələrində, parklarında dolaşmaqdan doymazdı. Dostu professor R.Əliyevə yazdığı “Elçi göyərçinim Rüstəm müəllimə” adlı şeirindəki aşağıdakı bənd onun bu duyğularının səmimiliyini və miqyasını anlamaq baxımından diqqəti xüsusilə cəlb edir:

*Bakıda olaydım, qucaqlaşaydım
O ayrı düşdüyüm doğma elimlən,
İyləşib, yalaşib, dodaqlaşaydım
Əziz torpağımlan, azad dilimlən... [65, s.62]*

Səhəndin 1975-ci ilin oktyabr və 1977-ci ilin may aylarındakı Bakı səfərləri barədə B.Azəroğlunun başqa, daha ətraflı xatirələri də dərc edilmişdir. O, şairin 1975-ci il səfəri zamanı “İnturist” mehmanxanasında görüşmələrini, Mədinə Gülgün və Əliağa Kürçaylı ilə birlikdə Səhəndi də götürüb xalq şairi Məmməd Rahimgilə qonaq getmələrini və oradakı məclisi təfəsilatı ilə təsvir edir.

1977-ci ildəki səfəri barədə qeydlərdə isə Səhəndin mərd xarakterini və sahib olduğu mənəvi dəyərləri çox bariz şəkildə nümayiş etdirən bir hadisədən söhbət açır: “1977-ci ilin may ayı idi. Yenə Səhənd Bakıya gəlmişdi. Mən yenə bir axşam onu məşinlə mehmanxanaya qoyub evə çatandan heç yarım saat keçməmişdi, televizorda M.Rahimin ölüm xəbərini eşitdim. Bu vaxtsız ölüm xəbərini Səhəndə necə deyəcəyimi düşünürdüm ki, telefon zəng çaldı. Səhənd M.Rahimin ölüm xəbərini eşitdiyini kədərli bir səslə dedi və dəfn mərasimində iştirak etmək istədiyini də bildirdi.

Mən səhər mehmanxanaya gedəndə otaqda Səhəndin Bakıya gəlməsinə təşəbbüs göstərən təşkilatın nümayəndəsini onun yanında gördüm. Söhbətlərindən aydın oldu ki, o şəxs Səhəndin dəfn mərasiminə getməsinə razı deyil. O, Səhəndə deyirdi: “Sabah orada şəhərin müxtəlif təşkilatlarının adamları olacaq. İran səfirliyinin nümayəndəsinin sizi orada görməsi heç yaxşı olmaz, sözsə-söhbətə səbəb olar”.

Səhənd onun sözləri ilə heç razı olmurdu. O deyirdi: “Mən Təbrizdə olsaydım, bu xəbəri eşitsəydim, mərhumla vidalaşmaq üçün Bakıya gələrdim, ya teleqrafla başsağlığı verərdim. İndi Bakıdayam, borcum mütləq dəfn mərasimində iştirak etməkdir. Yoxsa bu mənim tərəfindən mərhumla hörmətsizlik olar”.

Səhənd bu sözləri deyib ayağa qalxdı, birlikdə vida mərasiminə getdik. Orada fəxri keşikdə durub Məmməd Rahimlə vidalaşdıq. Səhənd vicdanının səsinə qulaq asdığı üçün onun bu hərəkətindən hər ikimiz razı qaldıq. Səhənd yol boyu mənə deyirdi: “Bu vidalaşma gələcəkdə mənim narahatlığımıza səbəb olsa da, mənəvi rahatlığım üçün lazım idi” [2, s.8].

Dəqiq tarix göstərilməsə də, Səhəndin Bakıya həmin səfərinin may ayının 5-10 arasında olduğunu söyləmək olar. Belə ki, M.Rahim mayın 6-da vəfat etmiş, mayın 8-də dəfn edilmişdir.

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə isə 1974-cü ildə qələmə aldığı Səhəndə həsr olunmuş “Vüsaldə – hicran” adlı şeirində onu ilk dəfə öz evində qonaq etməsindən, professor Nurəddin Rzayevlə Səhəndin qol saatlarını dəyişmələrindən söhbət açır və burada gün yarım qalmasına görə şikayətlənir. Xalq şairi 1971-ci ildə qələmə aldığı “Səhənd qardaşımıza” adlı şeirində isə yazır:

*Umur səhərini o yazıq vətən
Bizim qəlbimizin öz atəşindən.
Belə gəlişini istəmirəm mən,
Gələsən, gedəsən sən, aşkar-aşkar. [94, s.68]*

Xalq şairinin şeirlərindən məntiqi olaraq belə nəticəyə gəlmək olur ki, Səhənd 1971-ci il ərəfəsində azı iki dəfə Bakıda olmuşdur. Həm də yenə gizli şəkildə. Əks halda, B.Vahabzadə Səhəndin “gizli yox, aşkar-aşkar gəliş-gedişini” istəməzdi.

Səhənd Bakı ilə əlaqəni müxtəlif yollarla və vasitələrlə saxlayırdı. Bunlardan biri də İrana səfər edən sovet yazıçı və şairləri ilə görüşüb onların vasitəsilə Şimala məktub və dərc olunmaq üçün şeirlər göndərmək idi. Məsələn, o, 1973-cü ildə bir neçə şeirini İranda səfərdə olan Dağıstanın Xalq şairi Rəsul Həmzətov vasitəsilə

Bakıya göndərmişdi. O da öz dostu – Xalq şairi Nəbi Xəzrinin dəstəyi ilə həmin şeirlərin 1974-cü ildə “Azərbaycan” jurnalında dərc edilməsinə nail olmuşdu.

Şairin Bakı ilə əlaqələrində sıradan məsələ deyib, heç bir halda üstündən sükutla keçilməyəcək bir mühüm hadisə də var. Bu, şairin 1974-cü ilin 28 iyulunda Moskvadan, o zaman Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi olan Heydər Əliyevə yazdığı “Elimin dayağı, yurdumun fəxri” sərlövhəli mənzum məktubdur. Həmin dövrün şərtləri daxilində azərbaycanlı da olsa, İran vətəndaşlığı daşıyan, özü və ailəsi İranda yaşayan bir şairin başqa bir ölkənin liderinə, məzmunu bir yana, təkcə bu adla məktub yazmasının özü belə böyük cəsarət tələb edirdi. Amma unutmamaq olmaz ki, şah rejiminin bütün təzyiq və cəzalarının sındıra bilmədiyi bu şair həyatını və bütün imkanlarını milli mücadiləyə həsr etmiş Səhənd idi! Onu başqalarından fərqləndirən də məhz bu qorxmazlığı idi.

O, məktubda Heydər Əliyevlə görüşmək üçün böyük cəhd göstərdiyini, hətta buna görə Bakıda dayanmayıb arxasınca Moskvaya gəldiyini bildirir:

*Hamıdan dinlərkən vəsfini Sənin,
Heyif ki, görüşmək qismət olmadı.
Bisütunlar çapdım mən Fərhad təkin,
Ancaq ki, su gəlib arxa dolmadı.*

*Mən istərdim doğma bir qardaş kimi
Oturub, əyləşib danışam Sənlən,
Bir məsləkdaş kimi, bir yoldaş kimi,
Söz-söhbət açaydım ana vətəndən. [65, s.59-60]*

Səhəndin bu görüş üçün “Fərhad kimi hansı Bisütunları çapması”, bu istəyin arxasında nələrin durduğu haqqında indi ancaq müxtəlif mülahizələr yürütmək olar. Ancaq bir şey aydındır ki, o, Heydər Əliyevlə “bir qardaş və məsləkdaş kimi” ikiyə bölünmüş vətənin indiki vəziyyəti və gələcəyi haqqında danışmaq arzusunda olub. Özündən asılı olmayan səbəblərdən bu görüşə nail ola bilmədiyinə görə, böyük

təəssüf hissi keçirsə də, o, fikrindən yenə də dönməmiş və bir gün bu görüşün baş tutacağına inamını itirməmişdir:

*Sənə can sağlığı arzulayaraq,
Əminəm ki, bir gün görüşəcəyik,
İnsan istədiyini tapacaq, ancaq
Ürəklər görüşsün qoyaq hələlik. [65, s.60]*

Amma erkən gələn əcəl ona bu arzusunu reallaşdırması üçün imkan vermədi...

Sonralar, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Heydər Əliyev Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvləri ilə görüşlərinin birində Səhəndin “Sazımın sözü” kitabını oxuduğunu, ümumiyyətlə yaradıcılığını və fəaliyyətini yüksək qiymətləndirdiyini bildirmiş, çağdaş qələm sahiblərinə ondan örnək götürməyi məsləhət görmüşdü [25, s.105].

1970-ci illərin sonuna doğru dünya yanacaq bazarında neftin qiymətinin kəskin surətdə aşağı düşməsi, əsas gəlir mənbəyi neft olan İranın iqtisadiyyatında ciddi problemlər yaratmağa başladı. Rejim tərəfindən geniş şəkildə təbliğ edilən Qərb həyat tərzinə və kapitalist inkişaf yoluna qarşı gizli mübarizədə xeyli güclənmiş sağ və sol təmayüllü qruplar bu vəziyyətdən məharətlə istifadə edərək öz təbliğat işlərini daha da gücləndirməyə başladılar. Cəmiyyətin iqtisadi, sosial və siyasi durumunun belə bir vəziyyətində azərbaycanlı tələbələrin 1978-ci il yanvar ayının 9-da İranın əsas dini mərkəzlərindən biri olan Qum şəhərində nümayişə çıxması isə barıt çəlləyinə dönmüş ölkə üçün əsl qılgılıma çevrildi. Polis özbaşınalığına, konstitusiya qaydalarının və qanunların pozulmasına etiraz əlaməti olaraq dinc nümayişə çıxmış tələbələrə atəş açıldı. Nümayiş qəddarlıqla dağıdıldı, xeyli sayda insan öldü və yaralandı. Həmin günlərdə bu qanlı hadisəni kəskin şəkildə pisləyən nüfuzlu din xadimi Ayətullah Şəriətmədarinin çıxışı isə bütün ölkədə böyük əks-səda doğurdu.

Qum hadisəsinin 40-cı günü – fevralın 18-də Təbrizdə keçirilən dinc nümayiş əsl xalq üsyanına çevrildi. Üsyanda ziyalılar, tələbələr, ruhanilər, sənətkarlar, xırda

tacir və sahibkarlar, fəhlələr, məktəb şagirdləri, eləcə də cəmiyyətin digər qrupları iştirak edirdilər.

Azərbaycan türklərinin milli-demokratik mübarizəsi tarixində önəmli yer tutan bu hərəkət iki gün çəkmiş, şahın şəhərə yeritdiyi ordu hissələri tərəfindən yüzlərlə insan qətlə yetirilmiş və yaralanmışdı. Tarixə “29 Bəhmən üsyanı” adı ilə daxil olmuş bu hadisə Pəhləvi rejiminin dayaqlarına sarsıdıcı zərbə endirmişdi.

Həmin günlərdə Təbrizdə olan və bu hadisələri yaxından izləyən Səhənd son şeirlərindən birini – “Mən Təbrizdən gəlmişəm”i də məhz bu tarixi hadisəyə həsr etmişdir. Şair 30 ildən artıq bir müddətdə böyük istək və səbirsizliklə gözlədiyi xalq üsyanını öz gözləri ilə gördükdə içindəki azadlıq və istiqlaliyyət ümidləri yenidən baş qaldırmış, uğrunda min bir fiziki və mənəvi təzyiqlərə məruz qaldığı azadlıq arzusuna qovuşacağına inamı artmışdı.

Baş verən hadisələrin təsiri altında sevincdən nə edəcəyini bilməyən şairin həmin tarixi günlərdəki ruhi durumu şeirin elə ilk misralarından üzə çıxır:

*Bilmirəm ağlayım, bilmirəm gülüm,
Bilmirəm açılib, ya solub gülüm!
Danışmağa tutmur ağızımda dilim,
Axı dostlar, mən Təbrizdən gəlmişəm!* [67, s.253]

Səhənd böyük bir həyəcanla Təbrizdə baş vermiş tarixi hadisə barədə dostlarına, oxucularına məlumat vermək istəyir, amma onun daxilində yenə də bir çəkinçəklik hissi var. O, sanki gördüklərini dostlarına açıq danışmağa, təsvir etməyə çəkinir. Axı şahın qana susamış SAVAK-çıların “göz” və “qulaq”larının, satqınların hər yerdə olduğunu o, başqalarından daha yaxşı bilirdi. Ona görə də bu hadisələri onlara sanki bir az da eyhamla çatdırmağa çalışır:

*Ariflər dərdimi anlayar-qanar,
Alışanlar alovlanır, odlanar,
Bəzilər sözümlü əfsanə sanar,*

Aman dostlar, mən Təbrizdən gəlmişəm! [67, s.254]

Səhənd “şairin silahının kəlmə, söz olduğunu” yaxşı anlasa da bu tarixi, taleyüklü günlərdə daha çox başqa şeylərə – əmələ ehtiyac olduğunu düşünür və deyirdi:

*Söz dostlarına mən dayananmıram,
Boşboğaz sözünə inananmıram,
Can qoymaqla, sözü, bir sananmıram,
Çünkü dostlar, mən Təbrizdən gəlmişəm!*

*Badə məclisində, isti otaqda,
Öyünmək də olar, bəlkə coşmaq da,
İş mərrə başına yetişən vaxtda,
Aman dostlar, mən Təbrizdən gəlmişəm!* [67, s.255]

Axı müstəbidin cəlladları indi Təbrizdə günahsız qanlar axıdır, haqqı tapdanan əli qabarlı zəhmətkeş insanları, insanca yaşamaq istəyən gəncləri sorğu-sualsız, məhkəməsiz qurşuna düzürdü.

*Savalan ürəkli Təbriz anası,
Əlləri üstündə qalib balası,
Toyu çalınarkən başlayıb yası,
Aman dostlar, mən Təbrizdən gəlmişəm!*

*Dırnaqlanıb gəlinlərin yanağı,
Gərdəklər olubdur “qaşım” otağı,
Qırmızı geyinib Eynalı dağı,
Aman dostlar, mən Təbrizdən gəlmişəm!* [67, s.256]

Ona görə də Səhənd İslam İnqilabını böyük ümidlərlə qarşılamışdı. O, başda Ayətullah Xomeyni (1902-1989) olmaqla inqilab liderlərinin ölkə xalqlarına hər cür bəşəri və milli haqların qaytarılacağı barədə verdikləri vədlərə, rəsmi bəyanatlara da səmimiyyətlə inanmışdı. Çünki xalq kütlələri qarşısında daim Allahdan, Qurandan, Peyğəmbərdən və imamlardan danışan bu insanların meydanlarda dəniz kimi kükrəyən toplumu qandırmağa cürət edəcəklərini ağına belə gətirmirdi. Həm də Pəhləvi rejiminin yaratdığı dözülməz durumdan qurtuluş mübarizəsinə sağçıların, solçuların və ya mərkəzçilərin rəhbərlik etməsinin indi onun üçün elə də böyük önəmi yoxdur. Təki millət qanlı rejimdən xilas olub öz azadlıqlarına qovuşsun. Xomeyninin “Nə sağa, nə sola, İslama!” şüarını nəzmə çəkməsi, ona yazdığı “İmama salam!” şeiri də bu səmimiyyətdən uzaq deyildi. Şair hətta Xomeynini özünün cəbhədaşı adlandırmaqdan belə çəkinməmişdi. Axı onlar qanlı rejimə qarşı mübarizədə, doğrudan da, eyni səngərdə idilər.

Lakin şair İran İslam İnqilabının “elan edilib həyata keçirilməyən nailiyyət”-lərini görə bilmədi. 1979-cu il dekabrın 2-3-də İran İslam Respublikasının konstitusiyasını qəbul etmək üçün ümumxalq referendumu keçirildi. Konstitusiyanın “Millətin hüququ” adlı III fəslinin 15 və 19-cu maddələrində İran vətəndaşlarının mənsub olduqları etnik qrup və qəbilədən asılı olmayaraq, bərabər hüquqa malik olmaları, rəngin, irqin, dilin və başqa bu kimi amillərin heç kəsə üstünlük verməməsi, yerli və etnik dillərin dövlət dili ilə yanaşı işlənməsi, onların kütləvi informasiya vasitələrində, eləcə də milli ədəbiyyatın məktəblərdə tədrisində azad olması qeyd edilirdi. Bununla da tarixdə ilk dəfə Konstitusiya səviyyəsində İran cəmiyyətinin polietnikliyi rəsmən təsdiq olunur, etnik toplumlara aid fərdi və kollektiv haqlar, o cümlədən kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə azadlığı, kitab nəşri və milli ədəbiyyatın məktəblərdə ana dilində tədrisinin önü açılırdı. Milli azlıq məsələsinin siyasi və ya hüquqi deyil, fakt məsələsi olduğunu qəbul etmiş yeni rejim Azərbaycanda milli dilin işlədilməsi üzərindəki yarım əsrlik qadağanı rəsmən ortadan qaldırılırdı. Amma bütün bunlara baxmayaraq, liderlərin xalqların öz yerli və daxili işlərini idarə etmək hüququndan istifadə edəcəklərinə dair inqilab öncəsində verdikləri çoxsaylı vədlərin əksəriyyəti yerinə yetirilmədi.

Bəlkə də, Səhənd bunları görsəydi ruhən sarsıla bilərdi. Axı o, sovet hərbi hissələrinin 1946-cı ildə Cənubi Azərbaycanı tərk edib milli hərəkatın iştirakçılarını qanlı şah rejimi ilə təkbətək qoymasından aldığı ruhi zərbəni hələ unutmamışdı.

Məslək, qələm və qədər dostu, müəllimi Gəncəli Sabahinin Səhəndin həyatının son dönəmi haqqında maraqlı qeydləri var. Sən demə, o, fabrik və ticarət işlərindən tamamilə yorulduğuna görə, bu sahəni başqa bir nəfərə tapşırıb bundan sonra ancaq yaradıcılıq məsələləri ilə məşğul olmaq fikrində imiş. Hətta bunun üçün müəyyən addımlar da atırmış [57, s.4]. Lakin vaxtsız ölüm ona bu imkanı vermədi. Həyatını və maddi imkanlarını milli mücadilə uğrunda göz qırpmadan xərcləyən böyük şair və vətənpərvər 1979-cu il aprel ayının 11-də 53 yaşında Tehranda ürək xəstəliyindən vəfat etdi.

Səhənd bir zamanlar qibtə ediləcək bir uzaqgörənliklə deyirdi:

Dərdlər

ürəyimdə qalanıb,

qalaq-qalaq.

Belə getsə əgər,

bu balaca çanaq

pərəm-pərəm olacaq. [67, s.116]

Və onun sinəsindəki balaca, ancaq vətən və millət sevgisi ilə dolu olan “çanaq”, doğrudan da, pərəm-pərəm oldu... Onun belə erkən yaşda, yaradıcılığının ən məhsuldar və barlı-bəhərli çağında dünyadan köçməsinə yaşadığı mürəkkəb və məhrumiyyətlərlə dolu çətin həyat yolunun, rejim basqısının, tez-tez rastlaşdığı satqınlıqların, xəyanətlərin, gözügötürməzliklərin böyük rol oynadığı şübhəsizdir. Yoxsa, Səhənd kimi böyük qəlb sahibi olan bir sənətkar dərin üzüntü içərisində bu ürək ağrısından sözləri yazmazdı:

Güvəndiyimiz dağlara qar yağdı.

Kor olmuş gözlərim daha nələr görmədi?! [67, s.23]

Hələ gənc yaşlarından mübariz və mərd xarakteri, inadkarlığı, eləcə də əli-açıqlığı ilə fərqlənən Səhənd ətrafında baş verən bir çox şeylərə etinasız qala bilmirdi. Ona görə də bu ruhi halı onun fiziki sağlamlığına da mənfi təsir göstərirdi.

Xalq şairi B.Azəroğlu öz qeydlərində Səhəndin Bakıya son gəlişində xeyli dəyişdiyini bildirir və onun səhhəti ilə bağlı düşündürücü məlumatlar verir: *“Məlum oldu ki, infarktdan təzə durubmuş. Zəifləyib arıqlamışdı, ancaq hərəkətlərində heç bir dəyişiklik yox idi. Gecə yarısına qədər yenə oturur, həkimlərin qadağan etməsinə baxmayaraq, siqareti siqaretin oduna yandırır, adəti üzrə piyaləni dostların sağlığına axıra qədər içərdi”* [3, s.8].

Dostu C.Heyətin 1980-ci ildə Səhəndin əsərlərini Türkiyədə nəşr etdirən professor Dursun Yıldırıma yazdığı məktubda isə oxuyuruq: *“Sənəldən bəri tanıdığım və yaxından məhsur olduğum üçün onun insani fəzilətlərinə və ədəbi məziyyətlərinə iyicə aşına oldum. Ona bir həkim dostu olmaq hasebiylə, kəndisinə iyi baxmasını, onun Azəri xalqı üçün daha uzun illər yaşaması lazım gəldiyini söylədim; hələ ihtilaldan sonra onun daha müəssir və daha verimli əsərlər yaradacağını bəklidirdim. Yazık ki tam yaşaması gərəkdiyi zamanda öldü və işıq saçan mum kimi ihtilalın sabahında hürriyyət günəşi doğarkən söndü”* [105, s.28].

Gəncəli Sabahinin şairin ölümü ilə bağlı yazdığı *“Səhənd həmişəlik həyata göz yumdu”* sərlövhəli məqaləsindəki fikirlər isə şairin milli mübarizə tarixində və poeziyamızdakı yerini dəqiq göstərir: *“Səhəndin ölümü Azərbaycan xalqı üçün milli bir faciə, yeri dolmaz bir itkidir. O, öz yaradıcılığı, talant və istedadı ilə Azərbaycan ədəbiyyatına ən qiymətli və ölməz əsərlər verə bildi. Hünəri və şeiriylə parlaq bir ulduz kimi parladı. O, dərin görüşlü bir şair olaraq, öz xalqının görən gözü, düşünən beyni və döyünən qəlbi oldu. Vətəninin talan, xalqının əsarətdə – fəlakət və bədbəxtliklə yaşadığını, varlığının çeynəndiyini gördükcə, alovlanıb şölə çəkərək, “Azadlıq!” deyər, bağırır, əsarət zəncirlərini çeynəyib parçalayır, kəskin qələmi ilə mübarizə yollarını işıqlandırır. O, yaxşı bilirdi ki, həyat və yaşamaq haqqına malik olmaq istəyən insan, gərək canından keçsin!”* [55, s.36].

Əslində Səhənd 18 yaşından başlayaraq, həyatının son 35 ilini hər gün öz xalqının haqları üçün canından keçməkdə idi. Onun dünyasını dəyişməsi xəbərindən vətənin həm Şimalında, həm də Cənubunda sənət camiyəsi sözün bütün mənalarında sarsıntı keçirmişdi. Şair dostları onun ölümü ilə bağlı dərin hüzn və kədərlərini xatirəsinə həsr etdikləri çoxsaylı şeir və məqalələrdə ifadə etmişdilər.

Balaş Azəroğlu bir vaxtlar Moskvada görüşüb dostlaşdığı, sonralar Bakıya hər gəlişində evində doğma qardaşı kimi qəbul etdiyi, gecədən xeyli keçənədək diz-dizə oturub dərdləşdiyi Səhəndin ölüm xəbərinə inanmadığını belə ifadə edirdi:

*Mən necə qarğıyım bu ayrılığı,
– Ölüm – söyləməyə heç dilim gəlməz.
Tufanlar önündə dayanmış dağı,
Əcəl yarpaq kimi, apara bilməz. [3, s.8]*

Cənublu şairimiz M.Dirəfşi isə “Hörmətli Səhənd” adlı şeirində yazırdı:

*Qapalanmış dilimə tərcüman idi qələmin,
Nur idin, məşəl idin.
Yurdumun qəmli ürək sazına bir mizrab idin,
Şahidi məhfəl idin.
Əymədin baş vətənə basqın edən qəsbkara,
Zülmə üsyan etdin.
Heç zaman susmadın, hər dövrdə bir surətdə
Haqqı ünvan etdin. [107, s.370]*

Bu yüksək qiyməti istər B.Azəroğlunun, istərsə də M.Dirəfşinin sənət dostlarını itirmələrindən doğan acı hisslərinin ani ifadəsi hesab etmək sözsüz ki, doğru deyil, onlar əslində Azərbaycan xalqının və sənət camiyəsinin Səhənd haqqında çoxdan formalaşmış düşüncələrini dilə gətirmişdilər...

Məlum olduğu kimi, Səhəndin mənsub olduğu siyasi camiə sovet Azərbaycanındakı rejimdən fərqli olaraq, insanların özəl mülkiyyət hüququnu rəsmən

tanıyırdı. Səhənd hamının gözü qarşısında öz fitri istedadı, bacarığı və əlinin zəhməti sayəsində sıfırdan başlamaqla orta təbəqəyə yüksəlmiş, biri Tehrandə, digəri isə Marağada yerləşən iki kiçik toxuculuq sexi və ticarət mərkəzi sahibi olmuşdu. Amma bir çoxları, xüsusən də sol cəbhəni təmsil edənlər onun özəl mülkiyyət hüququnu tanımaq bir yana, Səhəndi qınayır, hətta solçuluğa “xəyanət”də ittiham edirdilər. Məsələn, “Azərbaycan və milli məsələ” adlı elmi və tarixi baxımdan kifayət qədər qüsurlu olan əsərində onu “kapitalist” adlandıran radikal sol mövqeli ziyalımız Əlirza Nabdil Oxtay (1944-1972) yazırdı: “*Cənab Səhənd başqa mənzuməsində indi Tehranın küçələrində portağal satan dağların bu nəcabətli insanına o qədər dərdədaşlıq etmiş olur ki, onu tanımayan oxucu Səhəndin öz dərəcəsi qaranlıq sevlərində həmin insanları istismar etdiyinə inana bilməz*” [50, s.142].

Amma belə iddialarda olanlar, gəncliyini zindanlarda və sürgünlərdə keçirən, hətta ali təhsil alma imkanından məhrum edilən Səhəndin başqa seçənəyinin yalnız kiminsə maddəli işçisi olacağı barədə susurdular. Guya Səhənd öz istedadı, bacarığı və alın təri ilə sex yaratmayıb, hansısa bir karxanaçının maddəli, ac-yalavac işçisi olsaydı, daha yaxşı solçu olacaqdı. Bu radikal iddiaların əksinə, Səhənd birmənalı olaraq, heç bir halda öz sol mərkəzçi əqidəsinə xəyanət etməmiş, maddi imkanları da onu başqaları kimi, yolundan sapdırma bilməmişdi. Ona görə də həmin kiçik sevlərindən əldə etdiklərini “milli iş”ə sərf etməkdə ən cüzi tərəddüdə belə yol verməmişdir. Yəni Səhənd İran mühitində sahibkarlıqdan əldə etdiyi “izafi dəyər”i millətin ehtiyaclarına xərcləyən “kapitalist” olmağın “ac-yalavac təmiz solçu”luqdan daha faydalı olduğunu fərqləndirirdi...

Sonralar dostu Kərim Məşrutəçi Sönməzin ona həsr etdiyi “Səhənd kimdir?” adlı məşhur şeirində ifadə olunmuş və əslində hamının bildiklərini əks etdirən bəzi fikirlər bu baxımdan olduqca düşündürücüdür:

*Odur, o işlədi çoxu yedilər,
Çoxunu qurtardı çarasızlıqdan.
Göründü ölkədə Səhənd kimilər,
Evdə qalmamışlar çadrasızlıqdan.*

*Baxın sözlərinə, axtarın sin-sin,
O, yaltaqlanmadı, məcaz yazmadı.
Bir para dırnaqsız, pullular kimi,
Özün itirmədi, yolun azmadı.
Bir ömür dəniz tək ürəyi coşdu,
Vətən xatirinə, dil xatirinə.
Dastanlar yaratdı, nəğmələr qoşdu,
Sevdiyi bu şanlı el xatirinə.[71, s.82-85]*

Doğrudan da, Səhənd başqaları kimi öz işlərini “irəli aparmaq” üçün qılıncının dalı-qabağı da kəsən cəllada və yaxud onun hansısa yerli məmuruna ömrü boyu bircə misra belə tərif yazmayıbsa, əksinə, hakimiyyəti qəsb etmiş rejimin ünvanına çoxlarının dilinə almağa belə cəsarət edə bilmədiyi sözlər yazıbsa, bu iddiaların ədalətsizliyi özü-özündən ortaya çıxır.

Səhənd Cənubi Azərbaycanın milli dairələrində şərti olaraq “Azərbaycançı”lar və “Turançı”lar adlandırılan iki təmayüldən birinciyə aid edilirdi. “Azərbaycançı”lar Şimaldakı kimi milli muxtariyyət yaradılması, kollektiv milli hüquqların (*yerli özünüidarə, ana dilində təhsil, mətbuat, ictimai birliklər və s.*) təmin olunması və perspektivdə – yerli və beynəlxalq şəraitin imkan verəcəyi təqdirdə Şimalla birləşib vahid, müstəqil Azərbaycan dövləti yaratma ideyasını müdafiə edirdilər. “Turançılar” isə “Azərbaycan” və “azərbaycanlı” sözünü nəinki qəbul etmir, hətta bunu “fars şovinizminə xidmət” adlandırırdılar. Onlar mövcud milli problemlərin “Azərbaycan adlı qəfəsdən xilas edilib” bütün İran türkləri və ümumtürk kontekstində – Turan müstəvisində həll olunacağı ideyasını dəstəkləyirdilər [83, s.51]. Fərqli düşüncələr də vardı. Məsələn, özlərini “marksistlər” adlandıran başqa bir qrup milli ziyalı isə xilas yolunu İranda proletar inqilabının qələbəsində görür və bundan sonra bütün problemlərin ümumdövlət müstəvisində həll olunacağını düşünürdü.

Əlbəttə, bu təmayüllərin nümayəndələri bir-birinin mövqelərinə hörmətlə yanaşmış millətçilik hərəkatı müstəvisində əməkdaşlıq etsəydilər, bəlkə də, daha çox nailiyyətlər əldə edə bilərdilər. Amma təəssüflər olsun ki, onlar çox vaxt bir-birini

“solçu stalinist”, “maoçu”, “xruşovçu” və “iranpərəst turançı” adlandırmaqla, yaratdıqları birlikləri qaralamaq, gözdən salmaq və ya hansı yollarla dağıtmaqla məşğul olurdular [83, s.51].

Amma Səhənd bu təmayüllərin heç birinə aidiyyəti olmayan, onların fəvqündə duran, bütün tərəflərə eyni hörmətlə yanaşan və ən müxtəlif yollarla onları heç olmasa ədəbi məclislərdə birləşdirməyə çalışan müstəqil düşüncəli, aydın həyat kredosu olan və buna ömrü boyu sadıq qalan bir fikir adamı idi. Məhz buna görə də Cənubda milli şüurun formalaşmasında müəyyən xidmətləri olmuş, “Turançı”lara aid edilən tanınmış milli ziyalımız Əli Təbrizinin (1929-1998) Səhəndin ölümündən sonra onun haqqında yazdığı qəbul edilməsi mümkün olmayan “alkol və məşrub əsiri” sözlərini ürək ağrısız oxumaq olmur [93, s.122]. Halbuki, o bir vaxt Səhəndin vaxtsız vəfatından yaranan üzüntüsünü “Səhənd üçün” sərlovhəli şeirində belə ifadə etmişdi:

*Ağlarsa, var bu gün yeri, xalq zaman bizə,
Qoy ağlasın ki, çoxlu yetişmiş fəğan bizə.
Yağdırsa göz yaşın yerə göylər bulud-bulud,
Qoy yağdırıb, vəfasını versin nişan bizə.
Qoy kişnəsin Səhəndə Səhənd ildırımları,
Ellər səsi ilə gurlaşıb olsun tufan bizə.
Yox ortamızda Qorqud Ata söyləsin ağı,
Çalsın qopuz, bu gün yinə olsun ozan bizə... [107, s.145]*

Amma nə yaxşı ki, bu gün Cənubi Azərbaycanda Səhənd yaradıcılığına və şəxsiyyətinə başqa cür qiymət verilir. “Yaşmaq” dərgisinin baş redaktoru S.Muğanlı Arazın o tayında ədəbi cameədə “atalar-oğullar” mübahisəsinə münasibət bildirərkən deyir: “*Orada da yaşlı nəsillə yeni nəsil arasında estetik mübahisələr, bir-birini bəyənməzlik, bir-birini qəbul etməzlik var, amma daha Quzeydəki kimi gərgin deyil. ...Güneydə gənclər yaşlı ədəbi nəsildən Şəhriyar və Səhəndi çıxmaq şərti ilə, hamısının üstünə gedirlər, amma Şəhriyar və Səhəndə bir rəğbət var*” [99].

Səhənd valideynlərinin verdiyi adla yarımçıq da olsa, dolu bir “Bulud” ömrü yaşadı. Onun Cənubda milli azadlıq mübarizəsi və anadilli ədəbiyyat üzərinə gözqamaşdırıcı “siyasi lirika şimşəklərinin” müşayiətilə səpələdiyi nur və bərəkət damcıları bu gün öz bəhrəsini daha çox verməkdədir. Xalqımızın Səhəndin arzuladığı dünyaya qovuşmasına bu bəhrələrin hər gün yardımçı olduğunu görməmək mümkün deyil. Səhəndin arzuladığı dünyada:

*Hər şey aşkar, aydındır,
Günəş var, işıq salır!
İnsanlar məhkum deyil,
Çiçək açır, bar verir,
Həyatından zövq alır!
İnsanlıq var, dostluq var,
Sevgi var, məhəbbət var!* [67, s.168-169]

Səhənd ədəbiyyatda ilk addımlarını bir əyalət uşağı kimi atmışdı, ancaq bu qısa daşlı-kəsəkli yolu başa vuranda yalnız İranda deyil, həm də SSRİ, Türkiyə və İraqda tanınmış bir şair və milli azadlıq mücahidi kimi şöhrət qazanmışdı.

Səhənd Tehranın məşhur “Beheşti Zəhra” qəbristanlığında dəfn edilmişdir. 1958-ci ildə qəzvinli bir xanımla qurduğu birinci evliliyindən beş uşağı (iki oğlan, üç qız), onun vəfatından sonra 1972-ci ildə bir azərbaycanlı xanımla qurduğu ikinci evliliyindən isə iki uşağı (hər ikisi oğlan) qalmışdır.

Artıq neçə illərdir ki, Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərində, eləcə də universitetlərində şairin həyat və yaradıcılığı tədris proqramlarına və dərslərə daxil edilir [13, s.240-249; 26, s.106-110].

2013-cü ilin baharında anadilli poeziyanın inkişafında xidmətləri nəzərə alınmaqla, onun ölüm günü – 11 aprel (22 fərvərdin) Cənubi Azərbaycanda “Bulud Qaraçurlu türki şeir günü” elan olunmuşdur.

Beləliklə, araşdırmalar göstərmişdir ki, atası Rza şahın “tək İran milləti” şüarı altında reallaşdırmağa çalışdığı farslaşdırma siyasətini davam etdirən Məhəmməd

Rza şah rejiminin basqı və yasaqlarına, məhkumluq və məhrumiyyətlərə rəğmən, Səhənd Milli Hökumət dönəmində sahibləndiyi dəyərlərdən, xalqının milli hüquqları uğrunda mübarizədən nəinki əl çəkməmiş, əksinə, bu mübarizəni ədəbiyyat müstəvisində ömrünün sonunadək daha effektiv şəkildə davam etdirməyə nail olmuşdur. Bu baxımdan onun həyat və yaradıcılığını aşağıdakı mərhələlərə ayırmaq olar:

– 1926-1943-cü illər – Marağa dövrü. İlk orta təhsil almış, “Razi” təxəllüsü ilə ana dilində əksəriyyəti satirik olan ilk şeirlərini yazmışdır;

– 1943-1947-ci illər – Təbriz dövrü. Təhsilini yarımçıq qoyub sol hərəkata qoşulmuş, ADF sıralarında fəaliyyət göstərmiş, siyasi görüşləri formalaşmış, yaradıcılığı daha çox siyasi məzmun daşımağa başlamışdır;

– 1947-1953-cü illər – məhbəs, sürgün və məhrumiyyətlər dövrü. İki dəfə – üst-üstə dörd il zindan həyatı yaşamış, kvantativ ölçüdən imtina edərək sillabik şeirlər yazmağa başlamış, vətənpərvərlik mahiyyəti daşıyan “Xatirə” və “Araz” poemalarını yaratmışdır;

– 1953-1967-ci illər – Tehran dövrü. Öz fitri qabiliyyəti sayəsində sırasıyla sex işçisindən, sex və ticarət mərkəzi sahibinə çevrilmiş, “Dədəmin kitabı” poemalar silsiləsini tamamlayıb bir hissəsini gizli şəkildə çap etdirmiş, milli məsələlərin muzakirə edildiyi gizli ədəbi məclis yaratmağa nail olmuşdur;

– 1967-1979-cu illər – Şimali Azərbaycanla əlaqələr dövrü. Bu dövrdə Bakıdakı həmkarları ilə sıx əlaqələr qurub saxlamağa nail olmuş, Azərbaycan sovet ədəbiyyatının Cənubda, Cənub ədəbiyyatının Sovet Azərbaycanında tanıtılmasına, milli birlik ideyalarının yaşadılmasına xidmət etmişdir.

Tədqiqat işinin bu paraqrafında əldə edilmiş elmi nəticələr “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” adlı ikicildlik akademik nəşrin 2-ci cildində dərc olunmuş “Səhənd” adlı oçerkdə [9, s.453-475], “Müasir şərqşünaslığın aktual problemləri (“Ziya Bünyadov qiraətləri”) Beynəlxalq Konfransı”nda (Bakı) edilmiş məruzədə [86, s.459-461] və “Akademik Mirzə İbrahimov Cənubi Azərbaycan şairi Səhəndin ədəbi yaradıcılığı haqqında” adlı məqalədə [84, s.166-170] əksini tapmışdır.

II FƏSİL. POETİK YARADICILIĞI

§ 2.1. İctimai-siyasi lirikası

Səhəndin istər həyat və yaradıcılığına, istərsə də ictimai-siyasi görüşlərinin formalaşmasına XX əsrin ortalarında cərəyan edən məlum regional və qlobal hadisələrin təsiri mübahisəsizdir. Belə ki, həmin dövrdə İranda, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda baş vermiş siyasi sarsıntılar, inqilabi təlatümlər və irtica tüğyanları qərribə bir xronoloji ardıcılıqla onun həyat mərhələləri ilə üst-üstə düşmüşdür. O, dünyaya göz açanda əsrlər boyu İrani “şii” bayrağı altında birləşdirən türk şahları hakimiyyəti paniranizmi bayraq edən Pəhləvi rejimi ilə əvəzlənmiş, uşaqlığının sonunda II Dünya müharibəsinin Yaxın Şərqi vuran dalğalarının təsiri altında Rza xan taxtdan uzaqlaşdırılıb yerinə oğlu gətirilmiş, gənclik dövrünün ilk illərində Milli Hökumət qurulmuş və qanla basdırılmış, sonra Müsəddiq hərəkatını total fars şovinizmi dövrü əvəzləmiş, nəhayət, həyatının son ilində İranda monarxiya rejimini aradan qaldıran İslam İnqilabı baş vermişdir. Cəmi 53 il davam etmiş ömründə o məhz bu qədər təlatümlərdən keçmiş, zindanlarda, sürgünlərdə və basqı altında yaşayıb-yaratmağa məcbur olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1941-1946-cı illərdə Cənubda yaranmış ictimai-siyasi və mədəni mühitdə sol ideyalar yalnız ziyalılar və tələbə-gənclər arasında deyil, ümumiyyətlə geniş xalq kütlələri arasında sürətlə yayılır, böyük rəğbət qazanırdı. Cəmiyyətin xeyli hissəsinin “sollaşma”sı prosesini sovet hökumətinin yardımı ilə ana dilində nəşr olunan kitab, qəzet və jurnallarda dərc olunan, radio dalğalarında səsləndirilən təbliğat və təşviqat xarakterli materiallar da güclü şəkildə dəstəkləyirdi. Sol ideyaların Arazın şimalına – Sovet Azərbaycanına gətirdiyi, gözlə görünməsi elə də çətin olmayan nailiyyətlər isə bu məsələ ilə bağlı mübahisə və müqayisələrdə ən tutarlı arqumentlər idi.

Bu cür real nəticələri olan cəlbedici və sistemli ideyalar “aşağı təbəqə”dən çıxmış, həyatın bir çox çətinliklərini, o cümlədən, şovinist monarxın milli-mənəvi

dəyərlərə anti-insani basqılarını ailəsi və yaxınları ilə birgə yaşamış Səhəndin sol hərəkata – Azərbaycan Demokrat Firqəsinin Gənclər Təşkilatına qoşulmasında, onun dəyərlərini mənimsəməsində, gələcək yaradıcılıq yolunun istiqamətini müəyyənləşdirməsində mühüm rol oynamışdır. Faktlar göstərir ki, 1946-cı ildə – Milli Hökumətin süqutu dövründə, bu amillərin təsiri altında Səhəndin bütöv bir şəxsiyyət kimi formalaşması prosesi artıq başa çatmışdır. Həmin il Təbrizdə nəşr edilmiş “Şairlər məclisi” toplusunda dərc olunan şeirləri də bu fikrin təsdiqi üçün kifayət qədər ciddi əsaslar verir.

Səhənd birmənalı olaraq, həm ruhən, həm də fələn sosial-demokrat olmuşdur. Ona görə də uğrunda mübarizə apardığı və əsərlərində müdafiə etdiyi dəyərlərin böyük hissəsi də milli olmaqla yanaşı, həm də demokratik sol dəyərlər idi. Bunu yəqin etmək üçün şairin “Xatirə” və “Araz” poemalarını, “Mədiyyə-fazilə”, “Səbir daşı”, “Sovet gözəli” sərlövhəli şeirlərini və yaxud “Dədəmin kitabı” poemalar silsiləsindən “Dış Oğuzun iç Oğuzla yağı olması” boyunun “başlanış”ını oxumaq kifayətdir. O, bu əsərlərində sosializmin istər fərdlərə, istərsə də ümumən topluma qazandırdıqlarını qabarıq şəkildə, həm də açıq-aydın daxili heyranlıqla təsvir edir:

*Həm Bakını gəzdim, həm Moskvanı,
Gözəllikdən başqa bir şey görmədim.
Dolandım mən qarış-qarış hər yanı,
Baxdım... baxdım, ancaq doya bilmədim. [67, s.376]*

Əgər belə demək mümkünsə, Səhənd Cənubi Azərbaycanın ən siyasiləşmiş şairlərindən biri olmuşdur. Onun yaradıcılığının əksər hissəsini ictimai-siyasi motivli əsərlər təşkil edir. Bu da təbiidir, çünki şairin siyasi görüşləri yuxarıda qeyd olunduğu kimi, hələ gənc yaşlarından formalaşmağa başlamışdır. 19 yaşında “Şairlər Məclisi” toplusunda dərc olunmuş “Fədailər marşı” şeiri əslində Səhəndin sonrakı 34 illik ömrünün məqsədini aydın dərk etmək baxımından olduqca diqqətəlayiqdir:

Mən azadlıq cəbhəsində bir fədai əsgərəm,

Bir azadlıq istəyirəm, bir də azad bir vətən! [67, s.350]

Doğrudan da, o, şəxsi azadlığını vətənin azadlığından ayırmayan və bunun uğrunda mübarizə aparan bir fədai şair – əsgər ömrü yaşamışdır.

Əlbəttə, Səhənd peşəkar poeziyaya könüllü şəkildə seçdiyi siyasətin içindən, onun odundan-alovundan keçərək gəlmişdi. Bu od-alov demək olar ki, onun bütün varlığını və ruhunu qarsımsı, yaradıcılığına hopmuşdu. O bir solçu olaraq, müstəbidə qarşı milli mücadilədə siyasi lirikanın gücünü yaxşı anlayır və bu silahdan effektiv istifadənin nəticələrini düzgün qiymətləndirirdi. Yaradıcılığını millətinin hüquqları uğrunda mübarizədən ayrı düşünə bilmirdi. Əslində Səhəndin Cənubi Azərbaycan şeirinə gətirdiyi yeniliklərdən biri də məhz çağdaş siyasi məzmun idi. Tədqiqatçı Pərvanə Məmmədli haqlı olaraq qeyd edir ki, “*Sahir və Səhənd şeirə yenilik gətirdilər. Sahir formada, Səhənd isə yeni çağdaş məzmunlu şeirləri ilə. Sahirin şeirləri romantizmi, Səhəndinki isə siyasi motivləri ilə seçilirdi*” [42, s.7]. Amma ədalət naminə onu da qeyd etmək lazımdır ki, Səhənd təkcə məzmunu yox, həm də modern şeirləri ilə formaya da yenilik gətirmiş, Cənubda siyasi şeirin üfüqlərini daha da genişləndirmişdir.

Bu gün tam əminliklə demək olar ki, XX əsrin ortalarında İranda ana dilində yazıb-yaratmış şairlərimizin heç biri Səhənd qədər bu “təhlükəli mövzu”ya müraciət etməmiş, bu qədər kəskin və cəsarətli şeirlər yazmamışdır. Bunu onların fəaliyyət göstərdikləri mühitin ictimai-siyasi mövzuda yazmağa imkan verməməsinə bağlamaq, əlbəttə, düzgün deyil. Burada, hər şeydən əvvəl, sənətkarın bir insan olaraq daxili zənginliyi və vətəndaş olaraq şəxsi cəsarəti müəyyənədicilə amil kimi ortaya çıxır. Çünki siyasi mövzuda əsər yazmaq sənətkardan istənilən dövrdə, istənilən antidemokratik cəmiyyətdə böyük cəsarət tələb edir. Səhənd hələ rejim yasaqlarının bütün gücü ilə tüğyan etdiyi 1959-cu ildə yazıb ədəbi məclislərdə oxuduğu –

Haray!.. Haray!..

Nə ulduz var, nə ay.

Təkəm, tək!

*Nə yar-yoldaş qalıb,
nə kömək.
Yer, göy baş atıb yatıb,
yügrək ayaqlara qarğı batıb.
Səhərin ağ çadırı,
pülüküyə doğranıb.
Qara neftə bulanıb,
qalaq-qalaq qalanıb.
Vay, indi çaxmaq çaxacaqlar,
od vurub məni yaxacaqlar!
Qoy bıdır-bıdır bıdırranım,
qoy qənarəyə aslanım,
qoy şişə taxılım,
qoy yanım-yaxılım.
Odumdan alov qalxa,
görənlər, görə, baxa.
Cızrantımı eşidələr,
eşidib düşünələr:
– “İnsan yaxırlar!” [67, s.123]*

– deyə, haray çəkəndə, doğrudan da, tək idi. Çünki “yer-göy” kimi, ətrafındakıların əksəriyyəti də “yatmışdı”. Axı “düşünmək yasaq” idi. Düşünmürsənsə, deməli yatmışan... Ona görə də Səhənd “yatmışlar mühiti”ndə içini yandıran dərdlərini açıb-tökmək üçün özünə oyaq bir həmdərd axtarırdı:

*Bir dərd bilən axtarıram,
bir eşidən axtarıram.
Diyə biləm dərdimi,
söyləyə biləm kədərimi.
Bir açə biləm sandığı,*

tökə biləm pambığı. [67, s.116]

Amma Səhənd həmdərd tapmasa da, “yügrək ayağına qarğılar batsa da”, mənəvi və fiziki ağrılara baxmadan düşünür, iş görürdü. Millətinin düçar edildiyi bələdan xilas olması üçün yollar axtarır, düşünməkdən qorxub “yatanları” oyatmaq məqsədilə yalnız özünə yox, həm də ailəsinə aid olan şəxsi həyatını təhlükə altına qoyurdu. O, rejimin cəlladlarından qorxmadan, qapı-qapı düşüb milli ziyalıları, necə deyərlər, “yarı xoş, yarı zor” ədəbi məclislərə toplayır, anadilli ədəbiyyatın inkişafı üçün “qənarə”yə asılmaqdan, şişə taxılmaqdan, yandırılmaqdan çəkinmirdi. Çünki ümid edirdi ki, bəlkə də, yanarkən kimlərsə “cızrantı”sını eşidib oyanacaqlar.

Burada istər-istəməz İranlı tədqiqatçı Səməd Sərdarniyanın sözlərini xatırlamamaq olmur: *“Səhənd heç bir şair ilə qiyas olunan deyil, hətta Şəhriyar ilə. Səhəndin düşüncələri yeniyetmə çağlarından el dərdli olmuşdur. Səhənd Azərbaycana olan zülmələri duyduqda heç bir zaman ona laqeyd qalmadı və yenilməz bir qəhrəman kimi ömrünün sonunadək döyüşdü”* [5, s.34-35].

Səhənd realist idi, həm yaşadığı ölkənin, həm də dünyanın ədalətsizliklə, qəddarlıqla idarə olunduğunu anlayır, bu vəziyyətlə barışmır, şeirlərində başqalarına da barışmamağı, təslim olmamağı, mübarizə aparmağı təlqin edirdi. Ona görə də heç kəsdən qorxub çəkinmədən yazırdı:

*Ədalət mələyi?
O minüzlü kor ləvəndin
yol şahpərin!
Qəməsin al,
başına çal!
Tərəzisin dart,
“Ədalət” naminə
günahsız məhkum olan,
qara zindanlarda saralıb solan
məzlumların göz yaşından toplanan*

dənizə at! [65, s.17]

Səhənd əsərlərində öz hiss və həyəcanlarını, yaşadıklarını, düşüncələrini böyük ustalılıqla təqdim etməyi bacaran bir sənətkar idi. Lakin o, heç vaxt bu imkanlarından sui-istifadə etmir, şəxsi mövzulara üstünlük vermirdi. Əslində onun öz yaşadıkları barədə yazdıqları da, haqları hər an tapdanan insanların yaşadıklarına tərcüman idi. Məsələn, onun “Taleyimə sən bax!” sərlövhəli şeiri bu baxımdan daha xarakterikdir. S.Nəbioğlunun yazdığına görə, şair şeirin mövzusunun həbsdə olarkən rastlaşdığı durumdan götürmüşdür [48, s.32-33]. Belə ki, sovinist həbsxana nəzarətçiləri türk dilində bilmədiklərini bəhanə edərək Azərbaycandan Tehrana gələn məhbus qohumlarının öz yaxınları ilə görüşmələrinə, ana dilində danışmalarına icazə vermirlərmiş. Səhənd rastlaşdığı bu durumu elə bir ustalılıqla, elə bir formada qələmə almışdır ki, dostu M.Fərzanə şeiri oxuduqdan sonra demişdi: “*Onda elə bir enerji var ki, dərbarın binasının özülünə qoymaq mümkün olsaydı, onun altını üstünə çevirərdi*”. [48, s.32]

...Taleyimə sən bax!

Düşüncələrim yasaq,

duyğularım yasaq,

keçmişimdən söz açmağım yasaq.

Gələcəyimdən danışmağım yasaq,

ata-babamın adın çəkməyim yasaq,

anamdan ad aparmağım yasaq.

Baba diyarım isə

pıdraq-pıdraqdır.

Bilirsən?

Anadan doğulandan belə

özüm bilmiyə-bilmiyə,

dil açıb danışdığım dildə,

danışmağım da yasaq imiş, yasaq! [67, s.119]

“Düşüncələri, duyğuları, dil açıb danışdığı dili yasaq” olan Səhənd milli identifikasiyanın birinci şərti olan ana dilindən istifadə sahəsində yaranmış bu dəhşətli durumu sakitcə müşahidə edə bilmir, ətrafına üsyan edirdi:

Səbir... səbir...

Axı nə qədər, neçə əsr?..

Mən səbir eyləmək istəmədim,

bəlkə də, səbir edə bilmədim. [67, s.148]

Doğrudan da, o səbir edə bilmirdi, çünki insanları öz şəxsi mülkü kimi görən, onlarla istədiyi kimi rəftar edən, istədiyi zaman asan, kəsən, yox edən, İrani xalqlar zindanına çevirib onların ən təməl haqlarını əlindən alan müstəbidi “Allahın yerdə kölgəsi” elan edib “şaha itaət Allaha itaətdir” deyən yaltaq məclis üzvlərinin, riyakar mollaların, keşişlərin məntiqindən dəhşətə gəlirdi. Sual edirdi: Əgər sizin Allahınızın “kölgəsi” belə zülmkar və qaniçəndirsə, bəs onda o özü kimdir? Deməli, o, mənim ulularımın ibadət elədiyi, “Qul haqqını yemə!” – deyən Allah deyil! Ona görə də bir qədər də solçu dünyagörüşünün təsiri ilə hayqırırdı:

Qanun?

Bütün qanun kitabların

vərəq-vərəq yırt, doğra!

Qanun yazan əlləri bur,

qələmləri sındır, tulla!

Quranları, İncilləri

mollaların, keşişlərin

vur başına! [65, s.17]

Bunlar artıq tək-cə fikir və söz deyil, həm də əməl – çağırış idi. Haqsızlığa, riyakarlığa, cəhalətə və istibdada – siyasi rejimə qarşı mübarizəyə çağırış! Əslində bu

çağırış onun bir zaman əlində silah milli fədailər cərgəsində gördüyü işlərdən daha böyük əməl idi. Özü də yalnız doğuşdan seçilmişlərin, azadlıq ruhunu heç nəyə satmayanların cürət edib görə biləcəyi əməl! Onun çağırışları çox vaxt açıq mətnlər şəklində ortaya çıxır, cənublu vətənpərvərlərin gizli şeir məclislərində, yığıncaqlarında səslənirdi:

*Gəlin ellər, əlbir olaq,
vuraq, yıxaq qəsbkarı!
Quduz dişli işğalçıdan,
təmizləyək hər diyarı!* [66, s.156-157]

Səhənd səbir edə bilmirdi, çünki müstəbidin qurduğu rejim ona və onun mənsub olduğu topluma hər şeyi yasaq edirdi. Ona görə də taleyinə acıyaraq yazırdı:

*Zöhhaklar, Fironlar, Hitlerlər dünyada
Neyləsə, neyləsə, neyləsə, neyləsə,
Açgilan tarixi, varaqla, baxgilan,
“Dilində danışma!” – demədi bir kəsə.* [65, s.51]

Şairin yeni formalı, kəskin siyasi məzmunlu şeirindən gündə bir “konfrans” çağırıb, dünyanın problemlərini sülh və danışıqlar yolu ilə həll etmə görünüşü yaratmaqla xalqların mübarizə əzmini korşaldıb yuxuya verən, “insan taleyi həll edən” saysız-hesabsız beynəlxalq hüquq müdafiə təşkilatları da nəsibini alırdı:

*Siz –
İnsan taleyini həll edənlər!
Nə söyləyim daxı,
bir utanın axı!
Tüpürürəm, baxın,
bu “medalı” da*

*boylu arvad qarnı kimi
qabağa verdiyiniz
zınqırovlu döşünüzə taxın!* [65, s.18-19]

60-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq həm dünyada, həm də İran daxilində baş verən rejim yumşalmaları bütün sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyatda da öz əksini tapırdı. Bu dövrdə bəzi şair və yazıçılar yaranan imkandan istifadə edərək siyasi düşüncələrini ədəbi əsərlər üzərindən ifadə etməyə çalışırdılar. Səhəndin 1966-cı ildə qələmə aldığı “Bir məzar boyunda yer sorağında” adlı şeiri də bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Belə ki, o, ilk dəfə müxtəlif dövlətlər arasında bölünmüş Azərbaycan torpaqlarının kiçik bir parçasında (heç olmasa, “məzar boyunda”!) bir dövlət yaradılması ideyasını ortaya qoymuşdur. Səhənd yaxşı bilirdi ki, istənilən toplumun özünü kollektiv şəkildə ifadə etməsinin ən yüksək forması müstəqil dövlətdir. Səhəndə görə, müstəqil dövləti olmamaq əslində yetimlik, onun-bunun himayəsində yaşamaq deməkdir. Lakin ən dəhşətli isə bu yetimliyin “himayədar”lar tərəfindən gizlədilməsi, üstü açılanda isə baş qaxıncı edilməsidir:

*Sən demə, əzəldən yetimmişəm mən,
Ana yurddan, ana vətəndən sarı.
Bunu gizləmişdi hamular məndən,
Haqq qarqasın insan aldadanları.* [67, s.299]

Səhəndin lirik məni “yetimlik” reallığını dərk etdikcə dəhşətə gəlir, bu durumdan qurtarmaq üçün yollar arayır, ona görə də Məcnun çöllərdə Leylisini axtaran kimi, o da öz Leylisini – itirdiyi vətəninə axtarmağa başlayır. Bir gün rast gəldiyi qoca ona bir kitab verir, lirik mən kitabı oxuyur, “dirçəlib ayağa qalxır”, “şimşək olub çaxır”, “vulkana dönür”. Ona görə də “varlığını dananlarla” yaxalaşib qeyri-bərabər mübarizəyə girişir:

Gücüm güclərinə çatanmadıqda,

*Hər tərəfdən məni dövrələdilər.
Süngünü böyrümə sancıb, adıma
Vətənsiz dedilər, nələr dedilər.*

*Yenə dağlar kimi durdum dayandım,
Nə çəkdim, nə də sözümü çaşdım.
Məhkəmələrini əyləncə sandım,
Dəniz kimi coşdum, kükrədim, daşdım. [67, s.302]*

Və yorulub yuxuya gedəndə röyasında əprimiş bir qarı görür. Qarı əlini diksinib xoflanan lirik mənənin başına çəkib:

*Qorxma, əziz balam! Gəzdiyən mənəm,
Əprimiş olsam da, gəl, qucaqlaşaq.
Həman axtardığın ana vətənəm,
Ana ölüsündən çəkinməz uşaq. [67, s.307]*

– deyir. Sonra isə necə parçalanıb məhv edilməsinin tarixçəsini danışır. Bir övlad kimi ona hər tərəfə səpələnmiş sümüklərini toplayıb bir məzara yığmağı tapşırır. O gündən sonra “anasına məzar yaratmaq” – bir dövlət qurmaq ideyası artıq böyüyüb dünyanı dərk edən “yetim”in – “lirik mən”in başlıca amalına çevrilir...

Səhənd əsarət altında olan xalqların imperializmə qarşı mücadiləsini diqqətlə izləməklə yanaşı, əsərlərində bu məsələlərə xüsusi yer də ayırırdı. 60-cı illərdə Vyetnam xalqının ABŞ təcavüzkarlarına qarşı azadlıq savaşı ilə bağlı qələmə aldığı şeirlər, xüsusən “Axır süjə” adlı şeiri bu baxımdan xüsusi maraq doğurur.

Məşhur ABŞ yazıçısı, Nobel mükafatı laureatı Con Ernst Steynbek³ (1902-1968) ünvanlanmış bu əsərin maraqlı yaranma tarixi var. 1966-cı ildə ABŞ-ın 6500 nəfər dünya şöhrətli ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənət xadimi bəyanat yayaraq bu

---

³ Şeirdə “Can İştayn Bək” kimi verilmişdir.

təcavüzkarlığı pisləmişdi. Amma qanlı müharibəni haqlı sayanlar da yox deyildi. Təəccüblü olsa da, onlardan biri də yazıçı C.E.Steynbek idi. Bir vaxtlar öz qələmi ilə faşizmə, milli azadlıqları boğanlara qarşı mübarizənin ön cərgəsində olan, hətta sol hərəkata yaxınlığı ilə tanınan humanist bir yazıçının bu mövqeyə necə yuvarlanması ibrətamizdir.

1966-cı ildə yazıçının oğlu Con hərbi xidmət üçün Vyetnama göndərilir. Bir müddət sonra o, yaralanır və hərbi hospitala yerləşdirilir. Prezident Consonla yaxın münasibətdə olan, hətta onun üçün bəzən xüsusi çıxışlar hazırlayan Steynbek “böyük dost”unun təklifi ilə “hər şeyi öz gözləri ilə görmək üçün” Vyetnama yola düşür. Yazıçı orada təkcə yaralı oğluna baş çəkmir, həm də bir neçə ay ərzində müharibənin lehinə məqalələr yazaraq “Newsday” qəzetinə göndərir. “Alisaya məktublar” başlığı altında dərc olunan bu yazılar təkcə C.Steynbeki sevən oxucuları deyil, bütün sol görüşlü insanları da şoka salır. Ədalət naminə qeyd etməliyik ki, bu məqalələrdə ifadə olunan bir çox fikirləri, bəzilərinin iddia etdikləri kimi, yaralı əsgər atasının valideyn hissləri ilə izah etmək mümkün deyil. C. Steynbek yazılarının birində hətta hərbi vertolyotla hücum reyndə iştirakından danışır, Amerika pulemyotçusunun “düşmən”ə güllə yağdıran barmaqlarını dünya şöhrətli violonçel ustası Pablo Kazalosun (1876-1973) simlər üzərində gəzişən barmaqları ilə müqayisə edir [123, s.13]. Bu, mədəniyyətə və sənətə qarşı görünməmiş hörmətsizlik və təhqir idi. Azad və bütöv bir vətəndə yaşamaqdan başqa heç bir iddiası olmayan, heç kəsin bir qarış torpağına belə göz dikməyən günahsız insanların başına ölüm saçan barmaqları ruh oxşayan musiqilər yaradan sehri barmaqlarla müqayisə etməsi C.Steynbekin bir ziyalı olaraq bağışlanılmaz səhvi idi...

“Qəzəb salxımları”, “Siçanlar və insanlar”, “Həyəcanlarımızın qışı”, “Çarli ilə səyahət” kimi məşhur əsərlərin 64 yaşlı müəllifinin bu ağlasığmaz bənzətməsi onun çoxsaylı dostları ilə yanaşı, bir çox dünya ziyalılarını, o cümlədən Vyetnam xalqının azadlıq savaşını birmənalı şəkildə dəstəkləyən Səhəndi də dərinlən üzmüş və “Axır süjə” şeirinin yazılmasına səbəb olmuşdu. Olduqca sərt tonda qələmə alınmış bu əsərdə şairin hətta təhqir səviyyəsinə çatan qəzəbi şeirin elə ilk bəndlərindən üzə çıxır:

*Heyflənirəm, o günlərimə,
Hırsız bir namərdə aldanmağım.
O, insan adını oğurlayanın,
Təzvirkarlığına tovlanmağım.*

*Az deyil - 20 il mən bu namərdi
Bir insan tanıyıb, tanıtıdım.
Bir çox özümdən də sadələrinə
Bütün yazdıqların oxutdurmışam. [67, s.194]*

Səhənd belə hesab edirdi ki, uzun illər ərzində sevə-sevə oxuduğu və yaxın ətrafına da oxutdurduğu sevimli əsərlərin müəllifi bu hərəkəti ilə “Qəzəb salxımları” romanında və başqa əsərlərində müdafiə etdiyi humanist bəşəri dəyərlərə, imperializm zülmü altında inləyən məzlum insanlara, ən əsası da öz keçmişinə xəyanət edib. Həm də nəinki xəyanət edib, yüksək ustalıqla təsvir elədiyi yırtıcı kapitalistlərin – mənfi qəhrəmanlarının köləsinə çevrilib. Ona görə də yazırdı:

*Bazar çox qızğındır yeni dünyada,
Vicdan da bir matah kimi satılır.
Bir ovuc dollara, bir ovuc pula
Şərəfin, namusun daşı atılır. [67, s.195]*

Səhənd Vyetnam yaşayış məntəqələrini, mülki əhalini və onların təsərrüfatlarını napalm bombaları ilə yandıraraq məhv edən ABŞ hərbiçilərinin qəddarlıqları ilə faşist Almaniyasının Avropada törətdiyi vəhşiliklər arasında heç bir fərq görmürdü. Ona görə də sual edirdi:

*Bu gün Vyetnama soxulanların,
Faşist ordusuyla fərqi hardadır?*

O da insan qanı içirdi, bu da,

Baxsan həmin işdir, həmin kəsdir. [67, s.195]

Səhəndi təəccübləndirən bir şey də vardı, axı necə olurdu ki, planetin hər yerində bu zülmə qarşı mübarizənin az qala ümumbəşəri miqyas aldığı, mitinq və nümayişlərin pik nöqtəsinə çatmaqda olduğu bir zamanda insanlığa qarşı bu biganəlik baş verir?

Səhənd işğalçıların tərəfinə keçmiş C.Steynbekin silaha çevirdiyi qələmi ilə yalnız vyetnamlıları deyil, bir ziyalı olaraq həm də öz-özünü “öldürdüyünü” bildirir, bu yazılarını onun “axır süjeti” kimi təqdim edir. Şeirinin sonluğu isə fəlsəfi bir notla tamamlanır:

Baxma hələ nəfəs çəkirsən, satqın,

Ölüm, təkcə deyil nəfəs çəkməmək.

Çoxlar nəfəs çəkmir, yaşayır, amma,

Çoxlar nəfəs çəkir, ölüdür demək! [67, s.197]

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu hadisədən dolayı C.Steynbeki tənqid atəsinə tutan təkcə Səhənd deyildi. 1966-cı ildə rus şairi Yevgeni Yevtuşenko da ona bir məktub yazmışdı. “Con Steynbekə məktub” [124, s.4] adlı həmin şeirdə Y.Yevtuşenko Moskvada “Oqonyok” jurnalı redaksiyasında tanış olduğu köhnə dostu C.Steynbekə bir zaman onlara verdiyi məsləhəti xatırladır (“Qurd balaları, dişlərinizi göstərin!”) və ironik bir üslubda indi öz siyasətçilərinə dişlərini göstərmək növbəsinin ona çatdığını bildirir:

Eşidirsiz

uzaq Vyetnamdan

cəngəllikləri keçib

Nyu-Yorka,

Moskvaya qədər

*uçub gələn,
“Ana... ana...” deyə,
kömək diləyən fəryadları?
Sizin Çarli də dırnaqları ilə döşəməni
cırmaqlayır.
Pilotun uşaqları bombalamağa getdiyi
bu gecələr Sizə qorxulu deyil?
Bəlkə onlar –
həyəcanlarımızın qışı olan bu günlər
Sizin Çarli haqqında kitabınızla uçurlar? [124, s.4]⁴*

Göründüyü kimi, Səhəndin, Y.Yevtuşenkonun, eləcə də bir çox başqa ziyalıların C.Steynbekə qarşı bu münasibəti heç də əsassız deyildi. Əlbəttə, şeirlərdən də göründüyü kimi, Səhəndin məsələyə yanaşma tərzini Y.Yevtuşenkonun mövqeyindən xeyli fərqli və daha sərtidir. Amma Səhəndin sərtliyini şərtləndirən ciddi səbəblər vardı. Hər şeydən əvvəl o, vyetnamlılar kimi ikiyə bölünmüş bir xalqın övladı idi. O da bir vaxtlar vyetnamlılar kimi əlində silah öz vətəninin azadlığı və bütövlüyü uğrunda vuruşmuş, zindan həyatı yaşamış, fiziki və mənəvi basqılara məruz qalmış, döyüşü Vyetnama təcavüz edən həmin beynəlxalq güclərə və onun İrandakı əlallıqlarına uduzmuşdu. Onu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, Səhəndin yaşadığı Pəhləvi İranı Yevtuşenkonun yaşadığı Sovet İttifaqından fərqli olaraq, ABŞ-ın dostu və müttəfiqi idi. Yevtuşenkonun hərəkəti Vyetnamı dəstəkləyən SSRİ-nin rəsmi dairələri tərəfindən təqdir edildiyi halda, Səhəndin hərəkəti şovinist şah rejiminin qəzəbinə tuş gələ və onun başına yeni bəlalar açmağa bilərdi. Amma o susmur və heç nədən qorxmurdu, çünki üsyankar ruhu sahib olduğu dəyərləri həmişə sonacən müdafiə etməyə sövq edirdi.

“Axır süjə” şeiri Səhəndin bir şair olaraq dünyada gedən milli azadlıq hərəkətlərinə səmimi rəğbətini və imperializmə nifrətini sərgiləməklə yanaşı, həm də

---

⁴ Sətiri tərcümə bizimdir.

onun mükəmməl təhsil almadığı halda, özünü dövrün tələbləri səviyyəsində yetişdirməyi bacarmış, ictimai-siyasi və ədəbi prosesləri yaxından izləyən geniş erudisiyalı bir ziyalı olduğunu göstərir [72].

Mənsub olduğu siyasi toplumun cəmiyyətin fərqli sosial qruplarına tolerant münasibəti istər-istəməz Səhəndin dünyagörüşünə və yaradıcılığına da yansımışdı. Məsələn, Səhənd dini dəyərlərə böyük önəm verən bir ailədə doğulub boya-başa çatsa da, dünyagörüşü etibarlı ilə materialist idi. Onun aşağıdakı misraları bunu açıq şəkildə göstərir:

*Fikirsiz, duyğusuz çox şey görmüşəm,
Bir yox, iki yox, bu dünya-aləmcən.
Lakin heç halətdə fikri, duyğunu
Ayrı görməmişəm fikirləşəndən. [67, s.165]*

Hətta bu dünyagörüşü onu “insanlığ adına ləkə olan yaramazlıqlarla mübarizə aparanların, çürümüş üsul-idarəni dağıdıb, yarlı-yaraşlıq həyat quranların Allahsız “peyğəmbər”inin izinə düşməyə” sövq etmişdi:

*Can atdım,
axtardım, “Qurani”n tapdım.
oxudum kəlmə-kəlmə,
sətir-sətir,
varaq-varaq...
Daima fikrinə daldığım,
hər yandan sorağını aldığım,
sin-sin axtardığım
fəzilət dünyasının,
səadət röyasının
nişanələrin onda tapdım. [67, s.179]*

O, Allahsız “peyğəmbər”in kitabından “fəzilət dünyasının nişanələrini tapmaq” kifayətlənməmiş, həm də bu izlə arzularının abidəsi və kamillik şəhəri hesab etdiyi “Mədiyyə-fazilə”yə – Moskvaya dəfələrlə ziyarətə getmişdi. Çünki o özünü kamilləşdirir, özünə həmfikir, yoldaş ola biləcək kamil İnsan axtarırdı:

*Özlük, özgəlik hədd-səddini aşıb,
ucalara, ucalara dırmaşıb,
özünü hamılar,
hamıları özü kimi, görüb bilən
İnsan! [67, s.178]*

Səhənd bir çox “bolşevik düşüncəli” qələm sahibləri kimi, heç bir əsərində xalqın dini dəyərlərinə, bu dəyərlərin daşıyıcılarına qarşı savaşı bayrağı qaldırmamışdı. “Öncə vətən” deyən şairin inamına görə satqının, vətən xaininin, millət düşmənin solçusu, sağçısı, mərkəzçisi, dindarı yoxdur. Eləcə də millətsevərin.

Ona görə də ölkədə yaşayan qeyri-fars millətlərə qarşı açıq-aydın faşist mövqeyi sərgiləyən, “Yezid” adlandırdığı şaha qarşı mübarizədə sağçıların və solçuların bir səngərdə mübarizə aparmasında da qeyri-adi bir şey görmürdü. Səhəndin 1979-cu ildə İran İslam inqilabının lideri Ayətullah Xomeyniyə (1902-1989) ithaf etdiyi “İmama salam!” adlı şeirini də məhz bu kontekstdə qiymətləndirmək lazım gəlir. Belə ki, həmin inqilab günlərində sağın ölkədə daha güclü dayaqlara sahib olması reallığını qəbul edən az qala bütün sol təşkilatlar bu hərəkəti dəstəkləyir, bunu Pəhləvi zülmündən qurtuluşun yeganə yolu kimi qiymətləndirirdilər. Səhəndin həmin şeirdəki:

*Tapşıraq şeytana-şeytanlara “sağ-sol” sözünü,
İttihad ilə, üxuvvətlə çıxardağ gözüünü! [67, s.115]*

– misraları da, bunu göstərir. “Sağ-solun şeytanlara tapşırılmasından” sonra siyasətdə bir yolu qalırdı – mərkəzçilik. Onun bu mübarizədə Ayətullah Xomeyniyə

strateji anlam daşıyan **yoldaş** kəlməsi ilə deyil, taktiki anlam daşıyan **cəbhədaş** kəlməsi ilə müraciət etməsini isə bu bənddəki fikirləri sübut edir:

*Mən Səhəndəm, əyilməz yada tufanlı başım,
El bilir, haqlı döyüslərdə keçib çoxlu yaşım,
Öyürəm mən səni, ey dönməzim, ey **cəbhədaşım**,
Ey Əlinin xələf oğlu, sənə minlərcə salam
Ey yazıq kütlələrin rəhbəri, ey şanlı İmam!* [67, s.115]

Lakin “yaşının çoxunu haqlı döyüslərdə keçirən”, solun dayağı hesab edilən qüvvələrin, o cümlədən Moskva və Bakının İranda baş verən proseslərə münasibətini ovcunun içi kimi bilən Səhəndin bu şeirindən “onun İslam İnqilabına aldandığı” [6, s.4], hətta gəncliyində türkçü-islamçı hərəkatlərə və demokratiya uğrunda mitinqlərə qoşulduğu, ömrü boyu türk-islam davasının səmimi bir tərəfdarı olduğu [107, s.15] kimi kökündən səhv qənaətlərə gələnələr də var. Halbuki, məlum siyasi ideyalar daşıyıcısı olan Səhənd bu şeiri ilə, sadəcə olaraq, düşmənin düşməninə ortaq mübarizə üçün, bir növ, əməkdaşlıq təklif edirdi. Əks halda haqlı sual meydana çıxır: Bəlkə Səhənd qanlı Pəhləvi rejimini devirən daxili və xarici güclərə qarşı çıxmalı və ya bir kənara çəkilib susmalı idi?

Amma o özü kimi sol ideyalar daşıyıcısı olan və elə həmin dövrdə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsində işləyən Heydər Əliyevə yazdığı “Elimin dayağı, yurdumun fəxri” sərəlövhəli mənzum məktubunda onu **qardaş, məsləkdaş** və **yoldaş** adlandırır. [67, s.60]

Səhənd millətini sevən, onun bütün mütərəqqi dəyərlərinə sahib çıxan və təməl hüquqları uğrunda mübarizə aparan, sözün tam anlamında milli, vətənpərvər bir şair idi. Ancaq o, millətçi, “kafa tası ölçən” yox, səmimi bir demokrat və beynəlmilətçi idi. Şairin dillər əzbəri olan bu misraları da həmin səmimiyyətin parlaq nümunəsidir:

Mən demirəm üstün nəjaddanam mən,

*Demirəm, ellərim ellərdən başdı.
Mənim məsləkimdə, mənim yolumda,
Millətlər hamısı dostdu, qardaşdı.*

*Çapmaq istəmirəm mən heç millətin
Nə dilin, nə yerin, nə də əməyin.
Təhqir etməyirəm, hədələmirəm,
Keçmişin, indisin, ya gələcəyin. [67, s.42]*

Səhənd istənilən cinayətin fərdi bir məsələ olduğuna inanan, onun bütün topluma aid edilməsini qəbul etməyən sənətkar idi. Amma təəssüflər olsun ki, hər kəsin dünyagörüşünə hörmətlə yanaşan tolerant şairin hətta yaxınları və cəbhədaşları arasında da onun bu mövqeyinə kinayə ilə yanaşanlar vardı. Şairin arxasınca: – *“Doğru deyil, Səhənd yanılmış, millətlər dost deyillər. Fars nə zaman bizimlə dost oldu, rus nə zaman bizimlə dost oldu? Millətlər bir-birlərini əsarətə almaq üçün yarışirlər. Bu şüarları şovinistlər bizləri aldatmaq üçün ortaya atmışlar. Bu şüarlar adı altında həm Quzeydə, həm də Güneydə bizi taladılar. Bizim könlümüzü də bu şüarlarla rahat tutmağa çalışdılar. Bunların hamısı köləliyi çağırışdırən sözlərdir”* – deyənlər də olmuşdu [83, s.50].

Qəribədir, İranda köləliyə, hüquqsuzluğa qarşı mübarizə aparan, buna görə zindanlarda, sürgünlərdə min bir zülmə məruz qalan Səhənd bu zülmədən qaçıb başqa ölkələrə sığınanlar tərəfindən beləcə – “köləliyə çağırış”da ittiham olunurdu. Amma o, heç vaxt, heç kəsə: – “Bəs siz niyə vətəni darda qoyub getdiniz?” – deyəcək səviyyəyə enməmişdi...

Son olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, Səhənd 1950-1979-cu illərdə “sözlə dirəniş” hərəkatının liderlərindən biri olmaqla yanaşı, Cənubda anadilli siyasi şeirin ən kəskin nümunələrini yaratmışdır. Onun ictimai-siyasi görüşlərini, ədalətsiz irandaxili və beynəlxalq siyasətə baxışlarını əks etdirən şeirləri ilə bağlı bəzi yazılarda səslənən reallıqdan uzaq, əsassız və qəbul edilməsi qeyri-mümkün olan yanaşmalar isə daha çox aşağıdakılardan qaynaqlanır:

- Səhəndin mənsub olduğu cəmiyyətin (ADF-in) məqsəd və məramının düzgün qiymətləndirilməməsindən;
- onun siyasi baxışları etibarilə sol mərkəzçi olmasının gözdə tutulmamasından;
- sözün əsl mənasında, demokrat, beynəlmillətçi və təbiətən tolerant xarakterli insan olmasını anlaya bilməməkdən;
- siyasi mənsubiyyətlə bağlı rəqabətin insani münasibətlərə yolverilməz şəkildə transformasiya edilməsindən;
- dünyagörüşünü və sahib olduğu dəyərləri əks etdirən əsərlərinin bütövlükdə öyrənilib mənimsənilməməsindən [117, s.67-68].

Tədqiqat işinin bu paragrafında əldə edilən elmi nəticələr “Bulut Karaçurlu Səhend’in sosyo-politik düşüncələri üzərinə notlar” adlı məqalədə [116, s. 55-69] əksini tapmışdır.

§ 2.2. Məhəbbət lirikası

Səhəndin indiyədək nəşr olunmuş məhəbbət şeirləri sayca elə də çox deyil. Amma bu əsərlər şairin sevgi dünyasını anlamaq, yaradıcılıq istedadını fərqli yöndən qiymətləndirmək, eləcə də bir şəxsiyyət kimi fərdi obrazını tam təsvir etmək baxımından böyük önəm daşıyır. Belə ki, ədəbi və tarixi bir sima olmaqla Səhəndin böyüklüyü yalnız onun vətənpərvərliyi, görünməmiş basqılar altında milli hüquqlar uğrunda örnək mübarizəsi və zəngin yaradıcılığı ilə deyil, həm də şəxsiyyəti ilə bağlıdır. Bunu da unutmamaq olmasın ki, ədəbiyyatşünaslıqda şairin məhəbbət lirikasına, adətən, onun şeirlə yazılmış şəxsi gündəliyi kimi yanaşılır [87, s.125] .

Əlbəttə, Səhəndin ictimai-siyasi mövzularda qələmə aldığı kəskin misralarını oxuduqca, ilk nəzərdə belə təsəvvür yarana bilər ki, keçdiyi mübarizə və məhrumiyyətlərlə dolu həyat yolu xarakterini sərtləşdirdiyindən o, “poeziyanın əbədi mövzusu”nda oxucunu təəccübləndirəcək, onun qəlbini oxşayacaq, rıqqətə gətirəcək şeirlər yazmağa bilməz. Doğrudan da, bu qədər əzab-əziyyətin, gündəlik siyasi təzyiqlərin mənəşəsində yaşayan sənətkarın siyasi fikir cəbhəsindən tamamilə fərqli səmtə – duyğusal aləmə üz çevirməsi, özünün daxili dünyasına başqa bucaq altında baxması

elə də asan məsələ deyildi. Həm də yaşadığı mühitin poeziyasında sanki məhəbbət şeirlərinə yer də yoxdu. Amma bu, aldadıcı təəssüratdır. “Dünyada hər şeyin gözəlini sevən, gözəllərdən ötrü ölən” Səhəndin qoşmaları, rübailəri və bayatıları ilə ilkin tanışlıq belə, onun nə qədər incə və kövrək ruha sahib sənətkar olduğunu ustad Şəhriyarın təbirincə desək, “söz deyəndə gülü, püstəni, qəndi” bir-birinə məharətlə qatdığını nümayiş etdirir. Çünki onun qəlbi oyaq, narahat və həyəcanlı qəlb idi. Axı, gözəlliyi görməyə, hiss etməyə, sevməyə də yalnız belə qəlblər qadirdir.

Şairin 8 bənddən ibarət “Gözlər” qoşması bu baxımdan daha diqqətəlayiqdir. Şair bu şeirdə bədii sözün fərqli çalarlarından ustalıqla bəhrələnməklə sanki bir gözəllik tablosu yaradır:

*Yenə kaman kimi çəkib qaşların,
Quldur baxışları vay, məni gözlər.
Dağıdıb könlümün bağçasın, barın,
Yaxıb-yandırmağa xərməni gözlər.*

*Əlindən kim qaçdı, canın qurtardı,
Sənan dinin atdı, donuz otardı,
Hər zaman yeni bir fitnə qopardı,
O gürcü baxışlar, erməni gözlər.*

*Süzgün baxışından ürəklər şan-şan,
Hər yanda min yanan, min-min alışan,
Dağıdıb tellərin edib pərişan,
Qəlb evin yıxmağa şanəni gözlər. [67, s.202]*

Göründüyü kimi, Səhəndin lirik qəhrəmanı ilahi sifətlərə malik olmayan real yer varlığıdır. Ancaq onun təqdimatında bu yer varlığı mələk keyfiyyətində görünür. Təsvirdəki əyani detallar, nikbin ruh, kolorit, yüksək zövqlə seçilmiş bədii təsvir vasitələri bu qoşmanı Azərbaycan klassik aşiq şeirinin ən yaxşı nümunələri ilə eyni səviyyəyə yüksəldir. Şair öz lirik qəhrəmanının üstün məziyyətlərini nümayiş

etdirmək üçün ənənəvi təriflərdən, əlvan boyalardan yox, əksinə, “quldur baxışlı”, “könül bağçasını dağıdan”, “yaxıb-yandıran”, “fıtnə qoparan”, “qəlb evin yıxan”, “bağır dağlayan” və s. kimi ilk baxışda mənfi assosiasiyalar yaradan epitetlərdən istifadə edir. Ona görə də bu neqativ təsvirin pozitivə çevrilməsi üçün, sadəcə olaraq, sevən aşiq baxışı lazım gəlir. Şair detallı şəkildə təsvir etdiyi “ovçu”sunun imkanlarını düzgün qiymətləndirməsinə rəğmən, özü də bu “bağır dağlayan”ın eşq torundan qurtula bilmir və ürəyini talan etdirir. Çünki o, vurğun olmuşdu:

*Eşqi ürəyimdə talan qopardı,
Səbrü-qərarımı çapdı – apardı,
Vurğun olmasaydı, nəyə yazardı,
Səhənd bu qoşmanı, nəğməni, gözlər?! [67, s.203]*

Şeirdə məhəbbət duyğusu intim bir dəyər kimi qiymətləndirilsə də, onun “Ovçu ceyran” şeirində ictimailəşir, qəribə bir şəkildə vətən mövzusu ilə çulğalaşır. Şair burada doğma yurdun qaranlıqdan qurtulub işığa qovuşması üçün sanki sevdiyi qadının məhəbbətindən dəstək umur. Axı məhəbbət həm də ilham və güc mənbəyidir:

*Şimşək baxışların şaxdır üstümə,
Şaxdır, qoy od alsın bu sönük ocaq.
Məni yandırmaqdan qorxma, çəkinmə,
Mən yansam, yurdumuz işıqlanacaq. [67, s.201]*

Səhəndin lirik “mən”i çox vaxt məhəbbət sarıdan elə də xoşbəxt deyil. Siyasi lirikasında olduğu kimi, burada da tənhadır. Bu vəziyyət ona bəzən ümitsizlik və məyusluq gətirir. Problemləri həll etməyə, münasibətləri öz təbii axarına istiqamətləndirməyə, səhvlərini düzəltməyə imkan tapa bilmədiyindən təəssüf və peşmançılıq hislərinin ağırlığı onu üzür. Bu baxımdan onun məşhur “Buzçiçəyi” şeiri olduqca xarakterikdir.

Bu süjetli şeirin yaranması ilə bağlı müxtəlif fikirlər var. Bəhrüz İmanın yazdığına görə, həyat yoldaşını itirdikdən sonra Səhənd bir müddət heç kəslə maraqlanmır. Nəhayət, öz karxanasında (fabrikdə) işləyən, şeir və sənətə böyük marağı olan gənc bir xanımla evlənmək qərarına gəlir. Sən demə, bu məsələ xanımın da ürəyindən imiş. Lakin utandıqlarından onlar ürəklərini bir-birinə açma bilmirlər. Günlərin birində guya Səhəndin yeni ailə qurması haqqında “xəbər” yayılır. Bunu eşidən xanım bir dəstə çiçəklə şairin otağına gəlib onları stolun üstündəki güldana qoyur: “Bu, buzçiçəyinin toxumudur, onu məndən yadigar saxla!” – deyib, həmişəlik olaraq fabriki tərk edir. Səhənd xanımın daha işə gəlmədiyini görüb onu axtarmağa başlayır. Sonra da bu nəticəsiz axtarışdan məşhur “Buzçiçəyi” yaranır [69, s.30-31].

Gəldi çəpiş kimi şən, şeytan, vərhov,

Nazlana-nazlana üzümə baxdı.

Əldə neçə pıta buzçiçəyi, o –

Gülləri həvəslə güldana taxdı.

“Bunları yadigar saxlarsan məndən”,

– Deyə, göyərçin tək pırladı, getdi.

Qəmzəsi ox kimi dəydi sinəmdən,

Ov ikən ovçusun ovladı, getdi. [67, s.188]

Əslində buzçiçəyi burada onu təqdim edən lirik qəhrəmanın özünün simvolik obrazıdır. Çünki o, sevgi dünyası tar-mar olmuş bir insanın varlığına çökmüş “qarlı-şaxtalı qış”ın yaratdığı “buz təbəqəsi”nə rəğmən çiçək açan, həyatın davam etdiyini, baharın yenidən qayıtmaqda olduğunu xatırladan, yaşamaq istəyi örnək olan bir bitkidir⁵. Lakin taleyinə düşmüş qışın “yuxusu”ndan hələ tam ayılmayan, bəlkə də ayılmağa o qədər də tələsməyən lirik “mən” onun bu hərəkətini adekvat şəkildə

⁵ Elmi adı “Chimonanthus” olan bu bitki daha çox Hindistan və Çinin yüksək dağlıq zonalarında yayılmışdır. Qışda çiçək, yayda isə yarpaq açıq. İranda Tehran bölgəsində bitir. Farsca adı “Gol-i Yex”dir (گل یخ). Bitkinin adının Azərbaycan dilində qarşılığı olmadığına görə Səhənd onu “Buz çiçəyi” kimi işlətməmiş və ilk dəfə dilimizə gətirmişdir.

qiymətləndirə, mənalandıra bilmir. Sonradan onu itirdiyini dərk etdikdə isə acı düşüncələrə dalıb “ovçu”sunun “ac qurd”ların dolaşdığı qocaman şəhərdəki gələcək taleyi üçün məsuliyyət daşdığıının da fərqi varır:

*Sabahsız keçmişdi günü həmişə,
Kədərlər ömürlük, sevinclər bir an.
Sabahdan nə umub-küsəcəkdə nə,
Səhəri sıxıntı, axşamı hırman.*

*Şənliklər, şadlıqlar, deyiş-gülüslər,
Ona bir ötəri sazaq kimi ydı.
Yıxıq ürəyində, sevgi, sevişlər,
Ancaq bir gecəlik qonaq kimi ydı. [67, s.189]*

Amma sonrakı peşmançılığın heç bir faydası olmur. Lirik “mən” elədiyi səhvin böyüklüyünü dərk edib onu hər yerdə axtarsa da, bir daha tapa bilmir:

*Bir zaman dalınca dolandım xəstə,
Yerə-göyə zəncir saldım, tapmadım.
Axtardım, qoymadım daşı daş ustə,
Hər yandan sorağın aldım, tapmadım.*

*Gün keçdi, ay keçdi, il də dolandı,
Qəmini könlümdən ata bilmədim.
Mənim də Saramı sellər apardı,
Nədənsə əlindən tuta bilmədim. [67, s.191]*

Günlər dolanır, aylar keçir, növbəti soyuqlarda buzçiçəyinin toxumları öz təbiətinə uyğun olaraq yenidən boy atıb çiçəkləyir. Lirik “mən” “eşqinin son

baharının yadigarı” olan buzçiçəyini bir daha itirməmək, qoruyub saxlamaq üçün hətta ürəyinin istisinə qızındırmağa çalışır:

*Buzçiçəyi mənim sevgi çiçəyim,
Alqış bu dözümə, ilqara alqış,
Şaxtaya, borana kim dözərmiş, kim?
Səndə gör nə dərin mənalar varmış!*

*Qızın! Ürəyimin oduna, qızın!
Sən mənim eşqimin son baharısan.
O günahsız qızın, pənahsız qızın,
Xəzanda gül açan yadigarısan. [67, s.193]*

Hər şeydən göründüyü kimi, Səhəndin lirik “mən”i kədərli, üzüntülü – melankolikdir. Lakin bu kədər onu heç vaxt depressiyaya sürükləmir, çünki işıqlı və təmiz kədərdir. Ona görə də buzçiçəyini onun layiq olduğu yerdə – “ürəyində əkməyə” qərar verir:

*Səni ürəyimə əkirəm barı,
Köksümdə kök salıb budaq atasan.
Yağdıqca başıma zəmanə qarı,
Hey çiçək açasan, çiçək açasan. [67, s.193]*

Bu şeirlərdə şairin lirik “mən”inin fərqli duyğularının, hiss və həyəcanlarının – sevimli insanla birgəlik sevincinin, ayrılıq və həsrət əzabının ən incə lirik boyalarla işlənmiş səmimi əksini görürük. Onun lirik “mən”i bəzən “sevgi dünyası”nda axtardıqlarını tapa bilmədiyindən əzab çəkir, hətta özünün ruhi sakitliyini təsadüfi tanışlıqlarda tapmağa ümid edir. Lakin oralarda da müvəffəq olmur, əksinə dərdinin üstünə yeni dərdlər gəlir...

Bu baxımdan şairin “Nişanə” adlı 40 bəndlik süjetli şeiri daha çox diqqəti cəlb edir. Burada lirik “mən” belə tanışlıqlardan birində məhrəmanə ortamda lirik qəhrəmanın qulağındakı xalın onun camalına əlavə dəyər qatıb daha da gözəlləşdirdiyini görür, ona təriflər söyləyir:

*Necə xal, elə bil gün doğan vaxtda,
Səhərin üzünə gecə daşlanıb.
Ya qara incidir cədəf qulaxda,
Ya da ki, mərmərə şəvə qaşlanıb.*

*Soruşdum, gözəlīm bu xal nə xaldır,
Könül quşlarına dənmi qoyubsan?
Görünən, xəyalın başqa xəyaldır,
Dalında tellərdən tor da qurubsan. [67, s.281-282]*

Lakin lirik qəhrəman təriflərdən xoşlanmaq yerinə, onun gözləntisinin əksinə, bu qara xalın qara taleyinin bir nişanəsi olduğunu bildirir və göz yaşları içərisində ona özünün qəmli həyat hekayəsini açır. Ruhi rahatlığını sevgi dünyasında axtaran lirik “mən” hər şeyi unudub, bu qəmli hekayəni dinləməli olur. Başa düşür ki, qarşısındakı varlıq ona heç olmasa bir anlıq xoşbəxtlik belə vermək iqtidarında olmayan, qəlbi yaralı birisidir. Ona görə də Səhənd burada sanki mövzunun sərhədlərini genişləndirir, onu sevgi, xoşbəxtlik müstəvisindən çıxarıb başqa istiqamətə yönəldir:

*Oxudum hamısın varaqbavaraq,
Lakin məyər açıb söyləmək olar?
Desəm öz ürəyim partlayar, ancaq,
Demərəm, nə qədər dilimdə var var. [67, s.284]*

Məlum olur ki, lirik qəhrəmanın anası onu məhbəsdə olarkən dünyaya gətirib, hətta göbəyi belə zindanda süngü ilə kəsilib. Sonra isə uzun sürgün həyatı yaşayıb. Ayrılıq vaxtı atası qulağındakı həmin qara xalla – nişanə ilə onu axtarıb tapacağına söz versə də, bəlli olmayan səbəblərdən bu günə qədər gəlib çıxmayıb.

Əslində Səhənd həyat təcrübəsindən və dünyagörüşündən qaynaqlanan bir yəqinliklə sübut etməyə çalışır ki, xoşbəxt olmayan cəmiyyətdə xoşbəxtlik axtarıb tapmağa ümid etmək xəyalpərəstlikdən başqa bir şey deyil. Əgər bədbəxtlik cəmiyyətin bütün hüceyrələrinə sirayət edibsə, üzdə necə görünməsindən asılı olmayaraq, onun fərdlərinin hərəsi bir cür bədbəxtkdir. Ona görə də şair şeirin sonrakı bəndlərində oxucunun fikrini cəmiyyətin bədbəxtliklərinin mənbəyi olan təməl problemlərə yönəldir:

*Bax gör, yerin üzü boyanıb qana,
Gör nə faciələr törədir insan.
Törənə baxsana, dölə baxsana,
Bilməm daha nələr doğacaq ondan. [67, s.288]*

Səhəndin qəlbi də mübarizədən və sevməkdən yorulmur, bəşər övladının düşdüyü vəziyyətin səbəblərini axtarır, ümid edirdi. Çünki yaxşı bilirdi ki, yorulmuş, heydən düşmüş qəlb yaddaşı, oradakı ən vacib anları belə silib yox edir. İnsan yaddaşını itirəndə isə manqurtlaşır, lazımsızlaşır və ətrafındakılar üçün təhlükə mənbəyinə çevrilir...

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, Səhəndin lirik qəhrəmanı heç bir ilahi sifətə malik deyil, real yer gözəlidir. Çünki onun düşüncəsində nə axirətə, nə cənnətə, nə də onun nemətlərinə yer yoxdur. O, “Cənnət” adlanan arzusunun yalnız insanın öz əlləri ilə reallaşacağına inanırdı. Ona görə də “bəsdir” rədifli bu rübaisindəki fikirləri də həmin kontekstdə dəyərləndirmək lazım gəlir:

*Üqbanı verin zahidə, dünya mənə bəsdir,
Kövsər nədi, bu sağəri-səhba mənə bəsdir,*

*Cənnətdə də, tubada da vallahi gözüm yox,
Bir dilbəri-xoş, qamətü-rəna mənə bəsdir. [66, s.41]*

Səhənd Azərbaycan şeirinin əksər janrlarında əsərlər yaratmış və demək olar ki, hamısında da müvəffəq olmuşdur. Onun şifahi xalq ədəbiyyatımızın ən çox yayılmış janrlarından biri olan bayatı janrında yaratdığı, yüksək bədii dəyəərə malik nümunələrini əsrlərdən bəri cilalana-cilalana gələn və dillər əzbəri olan bayatılarımızdan fərqləndirmək mümkün olmur:

*Səhənd dilər yaz gəlsin,
Qış tükənsin, yaz gəlsin,
Könlüm yarı arzular,
Qələm götür yaz, gəlsin.*

*Səhəndim, gül iylidir,
Yar məndən gileylidir,
Gül üzündən öpmüşəm,
Dodağım gül iylidir. [67, s.207]*

Biz Səhəndin məhəbbət şeirlərini oxuyarkən onun canlı və şirin xalq dili ilə təsvir etdiyi, haqqında söhbət açdığı obyektlərin yalnız fərqli xarakterik xüsusiyyətlərini, məftunedici xarici cizgilərini görmürük, həm də lirik “mən”inin yaşadığı hissləri onunla birlikdə yaşayır, keçirdiyi emosional vəziyyətləri onunla birlikdə keçiririk. Bəlkə də, elə məhz buna görə onun adi yer obrazları kimi təsvir və təqdim etdiyi obyektlər bizə nağıl və dastanlarımızdan gələn tanış – məşhur obrazlar kimi görünür:

*Aşıq qabaq, alma yanaq, bal dodaq,
Canlar alan, o cananım özgədir.
Hər aşıq öz sevgisindən danışar,*

Lakin mənim şirin canım özgədir.

...Tellərini ağ üzündən yan verir,

Kiprikləri süngü kimi san verir,

Çox vurğunlar yar yolunda can verir,

Mənim yolsuz can alanım, özgədir. [67, s.204]

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, xarici (*obyektiv*) aləmi təsvir edən epik əsərlərdən fərqli olaraq, lirikanın predmeti şairin daxili (*subyektiv*) aləmi, onun hansısa varlıq və ya hadisənin təsiri ilə yaranan şəxsi hiss və həyəcanlarıdır. Göründüyü kimi, Səhəndin məhəbbət lirikasından gətirdiyimiz bu nümunələr belə onun daxili aləminin nə qədər zəngin, hiss və həyəcanlarının nə qədər saf, oxucu üçün ruhən nə qədər doğma olduğunu göstərməyə kifayət edir. Bu baxımdan prof. Y.Akpınarın “*Zatən Səhənd fərdi hisslərini, romantik həyəcanlarını şeirə tökməyə vaxtı olmayan, xalqının dərdləriylə, arzularıyla dolub-daşan bir şairdir*” [100, s.385] fikri ilə əslində həqiqəti əks etdirdiyini, lakin bir az da mübaliğəyə yol verməklə mübahisəyə qapı açdığını görürük.

Şairin məhəbbət şeirlərindən gətirilən nümunələr İranlı araşdırmaçı İsmayıl Mədədinin Səhənd haqqında söylədiyi “*aşıqanə və romantik ruhdan yoxsun bir şair*” [110, s.28] iddiasının dəlildən məhrum və qəbuledilməz olduğunu sübut etməyə də kifayət qədər ciddi əsaslar verir. Deməli, Səhənd həm də məhəbbət şeirləri yazan və bu sahədə də müvəffəq olan şairdir. Heç şübhəsiz ki, bu sahədəki nailiyyətləri onun Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına, xüsusilə aşiq şeirinə ruhən bağlılığı ilə əlaqədardır [87, s.128].

Tədqiqat işinin bu paraqrafında əldə edilmiş elmi nəticələr “Davamlı inkişaf və humanitar elmlərin aktual problemləri Respublika Konfransı”nda edilmiş “Bulud Qaraçurlu Səhəndin məhəbbət poeziyası” adlı məruzədə [87, s.128] öz əksini tapmışdır.

§ 2.3. Epik şeir yaradıcılığı

Səhəndin yaradıcılığının hətta ən səthi təhlili belə göstərir ki, o, epik təfəkkürə sahib bir sənətkar olmuşdur. Əlbəttə, ədəbiyyata folklor aləmindən – nağıl, dastan dünyasından gəldiyindən bunu təbii hesab etmək olar. Ona görə də Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında ən çox poema müəllifi olan da Səhənddir. Ancaq bunu yalnız epik təfəkkürlə də bağlamaq düzgün olmaz. Belə ki, şair aşılamaq istədiyi ictimai-siyasi və fəlsəfi fikirlərin, hüquqi və mənəvi dəyərlərin, mübarizlik ruhunun oxucularına poema janrı vasitəsi ilə daha yaxşı təlqin olunacağına inanırdı. Bu məsələdə müəllimi hesab etdiyi Səməd Vurğunun yaradıcılığının təsirini də diqqətdən qaçıрмаq olmaz.

Milli Hökumətin süqutundan sonra Rza şah rejiminin qanlı repressiyalarının tüğyan etdiyi illərdə görünməmiş fiziki və mənəvi təzyiqlərə məruz qalan, hər gün ölüm, işgəncə səhnələri və satqınlıqla üzləşən insanlar arasında *“vətənə, xalqa məhəbbət hissələrini qoruyub saxlamaq, mübariz əhval-ruhiyyəni yaşatmaq ciddi bir problem idi. Təbii ki, o boğucu mühitdə, milli məhrumiyyətlərin son həddə çatdığı bir zamanda bu işdə bədii sözün üzərinə böyük ağırlıq düşürdü”* [47, s.80]. Lakin xalqın düşdüyü bu vəziyyətlə, onun hüquq və azadlığı ilə bağlı hansısa fikirlərin yazılıb-yayılması bir yana, dilə gətirilməsinin belə yasaq olduğu bir dövərdə Cənubda bu təhlükəli işin vacibliyini dərk edib onunla məşğul olan çox az sayda sənətkar qalmışdı. Onlardan biri, bəlkə də birincisi, Səhənd idi.

Səhənd ilk poemasını – 626 misradan ibarət olan “Xatirə”ni də məhz bu dövərdə – 1949-cu ildə qələmə almışdı. Sonralar bəzi düzəlişlər etməklə üzərində yenidən işləmiş, məlum qadağalar səbəbindən əsərin yalnız bəzi kiçik parçalarını ötən əsrin 50-ci illərinin sonu, 60-cı illərinin əvvəllərində əlyazması halında müstəqil şeir parçaları kimi gizli şəkildə yaymış, sonralar isə mətbuatda dərc etdirmişdi.

“Xatirə” cəmi bir il hakimiyyətdə olmasına rəğmən böyük siyasi, iqtisadi və mədəni nailiyyətlərə imza atmış Milli Hökumətin beynəlxalq güclər tərəfindən xaincəsinə satılması və Cənubi Azərbaycan torpaqlarının müstəbid şah cəlladları tərəfindən xarabazarlığa, yaşayış məntəqələrinin zindan və qətl meydanlarına çevril-

məsinə qarşı 23 yaşlı bir gəncin vətəndaş təkisi və şair etirazının bədii ifadəsi kimi yaranmışdı.

Ölkə əhalisinin böyük bir hissəsini təşkil edən fərqli etnik toplumlara, xüsusən də Azərbaycan türklərinə qarşı qəddarlıqda, onların kollektiv hüquqları bir yana, hətta ən adi fərdi hüquqlarını tapdalamaqda irqçi atasından geri qalmayan Rza şahın İngilis və ABŞ imperialistlərinin dəstəyi ilə 1946-1948-ci illərdə törətdiyi qanlı cinayətlər Səhəndin yaddaşına həkk olunmuş, onun bütün sonrakı yaradıcılığından qırmızı xətlə keçmişdi. Əslində poemanın “Xatirə” adlandırılması da bununla bağlı idi. Bu, bir tərəfdən Milli Hökumət dönəmində böyük ruh yüksəkliyi ilə yaşanan xoşbəxt milli dirçəliş günlərinin, digər tərəfdən isə irticanın tüğyan etdiyi milli çöküş illərinin əbədi xatirəsi idi. Ona görə də əsərin baş qəhrəmanı da vətən – XX əsrdə üçüncü dəfə öz azadlığı uğrunda ayağa qalxan və şairin gözləri qarşısında xəyanətlə çökdürülən Cənubi Azərbaycandır.

Əsərdə “Azərbaycan” (7), “Azər eli” (7), “Vətən” (17), “Yurd” (17) kimi sözlərin işlənmə tezliyi kifayət qədər yüksək olsa da, şairin ən müxtəlif bədii ifadə vasitələrindən ustalıqla istifadəsi nəticəsində dogma diyarın bədii obrazını bunlarsız da yüksək səviyyədə yaratmağa nail olmuşdur. Poema da elə baş qəhrəmanın – Babəklər, Xiyabanilər və Səttarxanlar yetirən, üsyankar ruhlu vətənin tərifi ilə başlayır:

*Ey əziz vətənim, ey böyük diyar,
Yeri var adınla etsəm iftixar.
Şərqin şərəfisən, şöhrətisən sən,
Aslanlar yurdusan qurulan gündən. [67, s.312]*

Şair, “Aslanlar yurdu”nun üsyankar təbiətində, boranında, qarında, çiçək açan baharında, behcətində, əsən yelində, şirin dilində şairlərin böyük ilham xəzinəsini görüb bundan bəhrələnsə də, onun tarixini yazmaqda hələ aciz olduğunu etiraf edir:

“Dəryalar mürəkkəb, meşələr qələm”,

*Mən ki, keçmişini yaza bilmərəm.
Keçmişini qoy yazsın ancaq tarixlər,
Hər “aşıq dünyada gördüğün söylər”. [67, s.313]*

Ona görə də Səhənd öz gözləri ilə gördüyü, bir fədai kimi əldə silah iştirakçısı olduğu şanlı tarixdən – 21 Azər Hərəkatından, mili hüquqları uğrunda ayağa qalxan zəhmətkeş xalq kütlələrinin azadlıq mübarizəsindən bəhs edir:

*O gün haqqı itmiş məhkum ellərə,
Zəncirli qollara, bağlı dillərə,
Burdan ucalırdı azadlıq səsi,
Qurtuluş nəğməsi, həyat nəğməsi.
Yoxsul əkinçilər, haqsız fəhlələr,
Məhrum ziyalılar, məhkum kütlələr,
Bu səsi dinləyib, hərə bir yandan,
Nə tək Azərbaycan, bütün İrandan,
Tüfəng götürürdü, silah taxırdı,
Sel kimi hər yandan bura axırdı. [67, s.314-315]*

Əlbəttə, Sovet hökumətinin dəstəklədiyi, dövrünə görə ən cəlbədicə və sistemli ideologiya ilə silahlanmış Azərbaycan Demokrat Firqəsinin rəhbərlik etdiyi “yoxsul əkinçilər”in, “haqsız fəhlələr”in, “məhrum ziyalılar”ın və “məhkum kütlələr”in bu axınının qarşısını kəsmək elə də asan iş deyildi. Ona görə də “axın” şərə qalib gəldi və hər yerdə öz taleyini özü həll etməyə başladı. Səhənd bu tarixi qələbəni çoxsaylı məcazlardan istifadə etməklə belə təsvir edir:

*Gunəş çıxdı, ətəkləndi,
zülmətləri çəkdi dara.
Göylərdəki boz çuxalı,
buludları yara-yara.*

*Gülüzlu bir bahar doğdu,
qışın qarlı sinəsindən.
Dağlar güldü, bağ oynadı,
azad həyat nəğməsindən.*

*Qoy yayılsın qoca Şərqə
bu sov, bu səs başdan-başa.
Biz sitəmkeş xalqları da,
çağırırıq qurtuluşa! [67, s.316-317]*

Lakin qalib “axın”ın bircə il ərzində əldə etdiyi nailiyyətlər və onun Şərqi “sitəmkeş xalqlar”ına qurtuluş çağırışı müstəbidin də, onun arxasındakı imperialist dairələrin də bölgənin gələcəyi üçün qurduqları məkrli planlara açıq-aydın təhlükə yaradırdı. Onlar yaxşı başa düşürdülər ki, belə getsə, Azərbaycanın azadlıq səsi bütün Asiyanı tutacaq, başqa xalqların oyanmasına təkan verəcək. Ona görə də “axın”ın qarşısı kəsilməli idi. Kəsildi də!

II Dünya savaşının başa çatması, planetin az qala bütün künc-bucağının qalib dövlətlərin nüfuz dairələrinə bölünməsi prosesi İrandan da yan keçmədi. Ölkə birmənalı olaraq həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan ABŞ imperializmi başda olmaqla, Qərbin nüfuz dairəsinə düşdü. Bunu fürsət bilən Rza şah, Azərbaycan toplumuna qarşı əsl səlib yürüşünə başladı. Səhənd bu yürüşü poemada özünəməxsus bədii ifadə vasitələri ilə, xüsusən də leksik anafordan istifadə etməklə, bir az da publisistik ahəngi ön plana çıxarmaqla belə təsvir edir:

*Bir sürü çalağan, bir sürü quzğun,
Bir sürü alabaş, bir sürü meymun,
Bir sürü əqrəb, bir sürü ilan,
Bir sürü yan-yanış, bir sürü çayan,
Bir sürü satılmış, bir sürü casus,*

Bir sürü ... Bir sürü ...

Bir naxır köhnə qurd, səksən yaşında,

Fitnəkar Corc Alan onun başında.

Supasın bizlədi yurduma sarı,

Sel kimi bürüdü bizim diyarı. [67, s.323]

Şovinst monarx Azərbaycan üzərinə bu yürüşündə tək deyildi. Ağaları – Qərb imperializmi də yanında idi. “Gərəkdir Şərqdə boğula bu səs!”, – deyə “köhnə dünya əl-ələ vermişdi”. Londondan, Vaşinqtondan gətirilən “tədarükət”la təchiz olunmuş saysız-hesabsız “ilan, çayan, quzğun, meymun və casus sürüləri”nin yürüşünə öndərlik edənlərdən biri də Səhəndin, haqlı olaraq, poemada fitnəkar adlandırdığı ABŞ-ın İrandakı səfiri Corc Alan idi. Əlbəttə, sürü sürüdür, onun keçdiyi yerlərdə gül-çiçəyin qalması mümkün deyil. Belə də oldu, “sürülər” təzəcə gül açan vətən torpağını tapdalayıb keçdilər. Səhənd onların xarabazara çevirdiyi doğma yurdun düşdüyü bu acınacaqlı durumu dərin bir kədər hissi ilə təsvir edir:

Soldu, vətənimin baharı-bağı,

Oldu gülşənlərim bayquş yatağı.

Boğuldu xalqımızın azadlıq səsi,

Susdu bülbüllərin azad nəğməsi.

Döndü baharımız zimistan oldu,

Qızılgüllərimiz saralıb-soldu. [67, s.324]

Lakin ayaq altına salınan, tapdalanan təkcə vətən torpağı deyildi. Həm də azadlıq havasını udub, təzəcə ayağa qalxan insanların fiziki və mənəvi varlığı idi. Vəhşiləmiş “sürülər”, şairin təbirincə desək, cəllad kimi beşiklərdə körpələrin başını kəsir, anaların qanlı göz yaşını axıdır, ailəsi qarşısında ataları güllələyir, ağbirçəkli anaları balkonlarda dara asır, qız-gəlinlərin namusuna əl uzadır, faşistlər kimi mədəniyyət ocaqlarını talan edib dağıdırdılar.

Hələ çox gənc və siyasi təcrübəsinin az olmasına, dərin akademik təhsil almamasına rəğmən, şair qlobal siyasi oyunlardan yaxşı baş çıxarır, vətənin böyük hərbi güclər arasında siyasi bazarlıqların nəticəsi olaraq “sülhün bərqərar olması” və “qlobal tarazlığın saxlanması naminə” qurban edildiyini düzgün dərk edirdi:

*Tarixdə vətənə, hədəfə, yola
Can qurban edənlər heç də az deyil.
Əzizlərin qurban verənlər də var,
(Minaya aparmış oğlunu Xəlil)
Ancaq bir millətin qurban olmasın,
Tarix göstərməyir, heç vaxt, heç zaman.
Qoy bir də söyləyim, dünyalar bilsin:
Sülhə qurban oldu bu Azərbaycan! [67, s.319]*

Səhənd tarix boyu başına min bir oyun açılan vətənin bu acı taleyi ilə heç cür barışa bilmir. O, Arazın “tazə gəlin kimi bəzənmiş” qarşı sahilinə baxır, bölünmüş yurdun iki parçasının siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətdən mövcud durumunu müqayisə edir, Şimalın əldə etdiyi nailiyyətlərin qaynaqlarını göstərirdi. Eyni xalqın bir hissəsinin mütərəqqi siyasi rejimin yaratdığı fürsətlərdən bacarıqla yararlanıb böyük nailiyyətlər əldə etdiyini, xoşbəxt həyat sürdüyünü, digər hissəsinin isə sovinist bir müstəbidin hikkəsinin qurbanına çevrilib ən adi insani hüquqlardan məhrum, ac-yalavac halda yaşadığını ustalıqla təsvir edir:

*Qarşımda canlanır hər iki sahil.
Burda iki dünya durmuş üz-üzə,
Burda çaxnaşır gecə gündüzə.
Bir yanda azadlıq, həyat, səadət,
Bir yanda əsarət, ölüm, fəlakət.
Çayın o tayında qaynayır həyat,
Bu tayı çulqamış qara zülumat.*

*O tayda bahar var, bu tayda qış var,
Orda bülbül oxur gül qucağında.
Burada quruyub qönçələr qında. [67, s.329]*

Şairin lirik “mən”i, yalnız vətən torpaqlarını deyil, həm də insanlarının yaşam tərzini iki fərqli yerə ayıran Arazın sahilinə gəlir, “tülək tərən kimi qanad açıb” ürək parçalayan bu “qəmli tayı” bir çoxları kimi, birdəfəlik tərk etmək, o biri taya – “səadətın şən dünyasına”, “ışıq dünyası”na uçub getmək istəyir. Bir insan olaraq fərdi qurtuluşunun o tayda olacağını güman edir. Lakin birdən ağır sarsıntı keçirir, dizləri titrəyir, gözləri qaralır. İçindəki bir qüvvə dilə gəlir:

*Qışqırır tərənəmə! Hara gedirsən?
Nə üçün yurdunu sən tərk edirsən?
Nə üçün atırsan yarı-yoldaşı?
Bu doğma elləri, qohum-qardaşı?
Yox, atma elləri, tərki-yar olma!
Vətəndən əl üzmə, bülqar olma!
Köçəri quş kimi ovlaqdan uçma!
Başını götürüb vətəndən qaçma!
Dənizlər daşsa da, qopsa da tufan,
Əsil quş əl üzməz öz yuvasından. [67, s.333]*

Daxili qüvvə şairin lirik “mən”inə ağsaçlı anasının, yolunu gözləyən sevgilisinin, sitəm zəncirinə bağlanmış doğma əllərin, haqqı qəsb edilmiş ellərin ona göz dikdiyini, bu sönmüş vətən xanədanının ona məxsus olduğunu xatırladır və

*Zülmətə uğramış bu pozqun diyar,
Babəklərdən qalmış sənə yadigar.
Döyüş meydanıdır indilik vətən,
Sən də o meydanın bir əsgərisən!*

*Qaçma bu davadan, qaçma bu dovdan,
Qaçma səngərindən, qaçma bu lovdan!* [67, s.334-335]

– deyir. İşğalçıları vətəndən qovmaq üçün aparılacaq mübarizədə xalqının yanında olmağı tövsiyə edir. Çünki vətənin azad və xalqın bəxtiyar olması üçün belə tarixi dövənlərdə övladlarının onun yanında durmaları, öz övladlıq borclarını sonunadək yerinə yetirmələri vacib şərtidir.

Şairin lirik “mən”i içindən yüksələn bu səsi eşidir və qapıldığı “biilqarlıq fikri”ndən daşınıb geri – mübarizə meydanına dönür. Ancaq mübarizə meydanında heç nə dəyişməyib. Siyasi və mənəvi çöküşün üstünə iqtisadi tənəzzül də əlavə olunub. Daha qocaman Təbrizin zavod və fabriklərinin borularından tüstü qalxmır, yüz minlərlə insan məişətin ağır yükü altında küçələrdə işsiz, səfil və sərgərdan qalıb. Bir yandan da 1949-cu ilin dəhşətli quraqlığı nəticəsində hər şeyini itirmiş kəndçilərin bir parça çörək ümidi ilə şəhərə axını başlayıb:

*Kəndçi karvanları tutmuş yolları,
Gəlir hər tərəfdən insan qatarı.
Yanıqlığa düşmüş yazıq obalı,
Çarlıq-patavalı, yırtıq çuxalı.
Bütün var-yoxunu dalına almış,
Çıplaq uşağların yanına salmış.
Sel kimi axışır şəhrə hər yandan,
Ara Həştəridən, ara Muğandan.* [67, s.336-337]

Lakin böyük ustalıqla təsvir olunan bütün bu acı tablolar qarşısında şairin lirik “mən”ini daha ümitsiz, çarəsiz görmürük. Arazın sahilində ona “dayan, geri, mübarizə meydanına dön” deyən daxili qüvvənin səsi artıq ona yeni güc və gələcəyə inam verib. O, bu inamı yalnız özü daşımır, həm də qarşılaşdığı, hər şeyə ümidini itirmiş insanlara da aşılayır.

Şairin lirik “mən”i qalın qarı yara-yara qaranlıq gecədə işıq gələn tərəfə addımlayır. Onun burada qarşılaşdığı, əl açıb dilənmək dərəcəsinə düşmüş, utandığından başını qaldırıb həmsöhbətinin üzünə belə baxa bilməyən qoca əməkçi əslində Cənubi Azərbaycanın zəhmətkeş xalqının ümumiləşdirilmiş obrazı təsiri bağışlayır. Ona görə də lirik “mən” məhəbbət qolunu qocanın boynuna salıb, hər şeyə görə yalnız ona minnətdar olduğunu bildirir:

*Dəmirçixanada döydüyün dəmir,
Bütün məşəqqətlə sürdüyün ömür,
İstisi cismini yandıran günəş,
Şumladığın yerlər, dərdiyin küləş,
İşığında buğda suvardığın ay,
Ömrünü çürüdən yaz, payız, qış, yay,
Qoluna bağlanan iplərin yeri,
Torpağa tökdüyün alnınun təri,
Üzərində kələk qurduğun dağlar,
Əkib becərdiyin səfalı bağlar,
Hamısı, hamısı şahiddir ki, mən,
Sənə minnətdaram doğulan gündən! [67, s.341-342]*

O, yetmiş il çalışıb cəfa çəkdiyini, lakin ömrü boyu heç vaxt bir xoş gün görmədiyini söyləyən qocaya etiraz edir. Səngərdə bir yerdə olduqları o bir ili, yaşanan xoş günləri xatırladır. Qoca dərin bir ah çəkir:

*– Ox, demə! Tarixin qaranlığında,
O il bir Ay idi, doğdu da batdı.
Ömür çiçəkləndi, ancaq bir bahar,
Lakin güllərini yanğın saratdı. [67, s.344]*

Şairin lirik “mən”i möhkəm bir inamla qocaya darıxmamağı tövsiyə edir, baharın doğma yurda yenidən dönəcəyini, hər tərəfin yenidən çiçəklənəcəyini, “tarixin heç vaxt cəlladlara baş əymədiyini və sonda zalımın öz qaranlığında boğulacağını” bildirir.

Biz, gələcəyə bu sarsılmaz inamı poemanın yalnız ayrı-ayrı misralarında deyil, həm də bütün ruhunda görürük. Şairin bu inamı onun bir sosial-demokrat olaraq, bəşəriyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarını düzgün dərk etməsi ilə yanaşı, həm də öz təbiətinə xas olan haqqın təntənəsinə dərin daxili inamından qaynaqlanırdı. Ona görə də tökülən nahaq qanların hər damlasından bir Babək doğulacağına, qana batmış əllərə qarşı xalqın intiqam əlinin qalxacağına, son zəfərin zəhmətkeş xalq kütlələrinin olacağına əminliyini bildirir.

*Gecə hər nə qədər uzun olsa da,
Səhər açılacaq, günəş doğacaq.
Bu söz daha bu gün əfsanə deyil,
“İşıq qaranlığı bir gün boğacaq!”*

*Daradıqca günəş sarı tellərin,
Gedəcək Səhəndin başının qarı.
Gül-çiçəklər üstə inci səpəcək,
Dumanlı dağların boz buludları.*

*Yenə yurdumuza bahar gələcək,
Solğun güllərimiz yenə güləcək.
Tarix cəlladlara baş əyməyəcək,
Bizimdir gələcək, böyük gələcək! [67, s.348]*

“Xatirə” Səhəndin poema janrında ilk qələm təcrübəsi olsa da, yaradıcılığında özünəməxsus yer tutur. O, hər şeydən əvvəl, ağır fiziki və mənəvi basqılar altında fəaliyyət göstərən, ölüm təhlükəsi qarşısında heç vaxt əyilməyən, irtica zindanlarının

belə inamından döndərə bilmədiyi bir vətənpərvərin həyat və sənət manifestidir. Səhənd bu manifestdə tərənnüm etdiyi vətənpərvərlik, beynəlmiləçilik və humanizm ideyalarına bütün ömrü boyu sadıq qalmışdır. Şairin sonrakı yaradıcılığının təhlili göstərir ki, onun bir sıra əsərləri də əslində mövzu və ideya baxımından bu poemadan qaynaqlanır [79, s.379-389].

Səhəndin ikinci poeması “Araz”dır. Mənbələrdə əsərin 1952-ci ilin noyabr-dekabr aylarında həbsxanada qələmə alındığı qeyd edilir. Heca vəznində yazılmış poemanın ilk dəfə 1953-cü ilin axırlarında Tehranda gizli şəkildə rotator üsulu ilə çap olunub məhdud dairədə yayıldığı, sonralar şairin onun üzərində yenidən işlədiyi və bəzi düzəlişlər etdiyi barədə məlumatlar da var [69, s.5]. Əsər Şimalda – Azərbaycan SSR-də 1982-ci ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində müəyyən ixtisarlarla dərc olunmuş, 1988-ci ildə “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası”nın III cildinə, 2010-cu ildə isə prof. Ali Kafkasyalının Türkiyədə nəşr olunmuş “İran Türkleri” adlı kitabına daxil edilmişdir [109, s.622-627].

“Araz” mövzu baxımından şairin həbsxanada yazdığı ilk poeması –“Xatirə” ilə çox yaxındır. Hətta bu yaxınlığı əsas götürən bəzi araşdırmaçılar onları “əkiz qardaşlar” da adlandırırlar. Poema Səhəndin təbirincə desək, vətənin iki “qolçomaq” tərəfindən parçalanması və bu tarixi faciədən sonra Cənubi Azərbaycanın bütün sahələrdə çöküb “dirilər qəbiristanlığı”na çevrildiyi halda Şimali Azərbaycanın iqtisadi, siyasi, elmi və mədəni sahədə böyük nailiyyətlər əldə etməsindən, tutduğu sosialist inkişaf yolunun üstünlüklərindən bəhs edir.

Əlbəttə, Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox nümayəndələri kimi, Səhəndin “Araz” mövzusunda və vətənin ikiye bölünməsi tarixinə dönə-dönə müraciəti təsadüfi deyildi. 1941-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda cərəyan edən və fəal iştirakçısı olduğu milli hərəkatın faciəli sonluqla başa çatdığı günlərdə Səhəndin azadlıq və birlik arzuları ciddi zədə almışdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 26 yaşlı gəncin zindanda qələmə aldığı bu əsər ədəbiyyatımızda belə bir “təhlükəli” siyasi mövzuya həsr olunmuş ilk, irihəcmli poetik əsər idi. Bu baxımdan “Araz” hətta xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin 1958-ci ildə yazdığı məşhur “Gülüstan” poemasını da xeyli qabaqlamışdı. Professor Vaqif Yusiflinin “Gülüstan” poeması kontekstində gəldiyi

“*milli birlik, Azərbaycanı vahid görmək ideyası Sovet dönəmində Bəxtiyar Vahabzadədən başlayır*” [97, s.12] qənaətinə qatılmamaq mümkün deyil. Amma araşdırmalar göstərir ki, daha geniş – ümumazərbaycan ədəbiyyatı kontekstində yanaşdıqda, həm tarixi baxımdan, həm də epik əsər səviyyəsində bu ideyanın, bir-mənalı olaraq, Səhənddən başladığını söyləmək olar.

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinin imzalandığı vaxtdan ötən illər ərzində “Araz” məfhumu Azərbaycan türk toplumunun şüurunda bir tərəfdən vətənin iki hissəsi arasından keçən və rəsmi dövlət sərhədi olan çayın adından daha çox bu tarixi faciənin simvoluna çevrilmiş, digər tərəfdən isə qərribə bir şəkildə onları birləşdirən, bütövləşdirən, sabaha ümid verən bir rəmz halına gəlmişdir. Ona görə də şair parçalanmış vətənin dərdlərini, onun gələcəyi ilə bağlı şəxsi düşüncələrini, yaşadığı basqı və yasaqlar mühitində o taylı, bu taylı Arazın – iki anlamlı bu məfhumun üzərindən ifadə etməyə çalışırdı. O, bu adı hələ uşaqkən Arazı keçən qoca babasından və anasının laylalarından eşitdiyini bildirir:

*Mən Arazın adıyla,
Çox zamandır tanışam,
Ən kiçik yaşlarımdan
onu rəvanlamışam.*

*Qoca babam nə vaxtkən
boğazım ağrıyardı,
“Araz keçmişəm” – deyə,
boğazımı sığardı.*

*Soruşardım: – Ay baba,
Araz nədir keçmişən?
Nə kimi şeydir o ki,
suyundan da içmişən?*

*Sualımdan babamın
yaşarardı gözləri,
Üzünün çinlərində
gizlənərdi kədəri.*

*Üzümə məyus-məyus
baxıb deməzdi bir söz,
Görərdim ancaq olub
onun tükləri biz-biz. [67, s.349-350]*

Azərbaycan toplumu arasında yaşlı insanların hələ də “türkəçarə müalicə” proseduruna “arı sudan keçmişəm” deyə başlamalarının qədim bir tarixi var. Axar arı (təmiz) – sakral sudan keçmənin zikr edilməsi sanki bu müalicə prosesinə hansısa ilahi gücün qatılmasını təmin edirdi. Amma baba “Araz” sözünü burada sakral anlamda zikr etsə də, nəvəsinin “Araz nədir keçmişən? Nə kimi şeydir o ki, suyundan da içmişən?” kimi bəsit sualına cavab verə bilmir. Hətta sualı eşitdikdə “tükləri biz-biz olur”. Çünki bu sözün arxasında balaca nəvəsinin hələ anlaya və dərk edə bilməyəcəyi böyük “milli sirr” yatırdı. Babası bir söz deməsə də, şairin balaca lirik “mən”i bu “sirr”i bir müddətdən sonra təhsil aldığı məktəbdə öyrənməyə müvəffəq olur. Oxuduğu dərslikdən məlum olur ki:

*– Araz böyük bir çaydır
İrənin şimalında.
Qafqaz ölkəsi durur
Bu çayın o tayında. [67, s.351]*

Sən demə, Qafqaz ölkəsi – Şimali Azərbaycan əzəldən bu diyarın bir parçası imiş. Sonra onu qəsbkar “urus istismarçıları” İrandan ayırmış və indi orada hökmranlıq edirlər. Bu da azmış kimi müəllim Qafqaz ölkəsinə iddiasını ortaya qoyur və həmin torpaqların qəsbkardan azad edilməli olduğunu və bu işin onların öhdəsinə

düşdüyünü bildirir. Həmin gündən etibarən, başqa uşaqlar kimi, vətənin “işğal” altında olan hissəsini xilas etmək işi balaca lirik “mən”in də ən böyük arzusuna çevrilir. O, bu işğal və istismar faktını gizlətdiyinə görə hətta qoca babasına qızır da:

– *Baba, niyə sən mənə
tanıtmadın Arazı?
Onun o tayındakı
bizim “əsir Qafqaz”ı? [67, s.352]*

Baba balaca nəvəsinin yaşına uyğun olmayan böyük siyasi iddiasına məəttəl qalır, onun sualına isə daha sərt sualla cavab verir:

– *Bu nə sözdür deyirsən?
Nə əsarət, nə Araz?
Sənə kim demişdir ki,
əsirdir indi Qafqaz? [67, s.353]*

Əsassız iddiasından və babasına qarşı haqsız davranışından peşman olan, gözlərini qəhər tutan balaca qəhrəman bu fikirlərin ona aid olmadığını, məktəbdə müəllimindən eşitdiyini və dərsliklərində yazıldığını bildirir:

*Mən nə edim, ay baba,
müəllim dedi bizə.
Bax, onların hamısı
yazılmış dərsimizə.*

*Burda yazır ki, Qafqaz
bizim imiş bir zaman.
İndi isə ayırmış
qəsbkarlar İrandan. [67, s.353]*

Məktəbdə müxtəlif yollarla kiçik yaşlı uşaqların beyninə yeridilən belə siyasi fikirləri eşitdikcə babanın qaşları çatılır, bədəni əsir və gözlərinin yaşı saqqalına süzülür. O, bir tərəfdən balaca nəvəsinin vətənpərvərliyini ürəkdən təqdir edir, digər tərəfdən isə vətənin hətta şirin candan da əziz olduğunu və onu qorumağın hər bir igidin borcu olduğunu bildirir. Onu da əlavə edir ki, əvvəllər vətən, doğrudan da, o taylı-bu taylı – bütöv olub və “tezar işğalçıları” tərəfindən iki yerə bölünüb. Əslində isə onun yarısını “bir qolçomaq zorla o biri qolçomağın əlindən alıb”.

Səhənd, babanın göz yaşları ilə öz oxucusuna vətənin ikiyə parçalanmasının yalnız fiziki bölünmə olmadığını, həm də mənəvi və ruhi əzilmə olduğunu anlatmaq istəyir. Ona görə də onun dili ilə balaca məktəbliyə Cənubdakı qaranlığa, hüquqsuzluğa və cəhalətə son qoyacaq işığın doğacağı səmti – Arazın şimalını göstərir, məktəbdə eşitdikləri doğrulara “tarix qəlbəzənləri” tərəfindən böyük yalanlar qatışdırıldığı barədə xəbərdarlıq etməyi də unutmur:

*Leyk, bu, düz deyil ki,
demə, Qafqaz elləri,
“əsarət altındadır,
zəncirdədir əlləri”.*

*Bir zaman beləydisə,
indi dəyişmiş dövran.
Əsarət köçün çatmış
böyük Qafqaziyadan. [67, s.356]*

Baba, proletar inqilabından, mütləqiyyətin devrilməsindən sonra Rusiyanın hər yerində olduğu kimi, indi onun bir bölgəsinə çevrilmiş doğma Qafqaziyadakı zəhmətkeş insanların da qardaşlıq bayrağını qaldırıb ikiqat zülmədən qurtulmağa, azadlığa qovuşmağa nail olduqlarını bildirir:

*Dağıtdı xanın, bəyin
qara hakimiyyətin.
İftixarla yaratdı
Sovet cümhuriyyətin.*

*Qalibiyyət qazandı
insanın pak əməli.
Yeni bir dövrən qurdu
zəhmətkeşin mərd əli.*

*Darıxma indi, oğul,
əsir deyildir Qafqaz!
Bu dediyim sözləri
dinləyib könlüvə yaz. [67, s.359]*

Baba indi orada insanların öz əməklərinin bəhrəsinə özlərinin sahib olduğundan danışır, onların bütün bəşəri hüquqlardan yararlandığı barədə söhbət açır, ona görə də bunlara nail olanlara “məhkum” və ya “əsir” deməyin doğru olmadığını anladır. Bunun üçün müqayisələr aparır və nəvəsinə həmin anlayışların əsl ünvanını göstərir:

*İndi əsir bizik ki,
görməyirik bir xoş gün.
Bağımız, əkinimiz,
talana gedir bütün.*

*Dünyada bundan ağır
milli əsarət nə var?
Öz dilimizdə bizi,
danışmağa qoymazlar.*

*Bir hökumət ki, məni
əzişdirir hər yanda.
Dilimi kəsir o, öz
dilimdə danışanda. [67, s.360-361]*

Bəlkə də, bu poemanı cəmiyyətin real durumunu – polietnikliyini qəbul etməyən Pəhləvi rejiminin insanları öz dilində danışmağa qoymayan antiinsani siyasətini ört-basdır etməyə hesablanmış və keçən əsrin ortalarında İran məktəblərində paniranizmin ideoloji təlim vasitəsinə çevrilmiş rəsmi “tarix” dərsliklərinə alternativ kimi yaradılmış, türk toplumu üçün dili daha sadə və anlaşılıqlı olan dərslik qismində bir əsər hesab etmək daha doğru olardı. Səhəndin bu “dərsliyi” yalnız Cənublu məktəblilərə deyil, həm də ümumilikdə bütün Azərbaycan türk gəncliyinə vətənin ikiye bölünməsi və bundan sonra Arazın sahilləri arasında gedən fərqli proseslərlə bağlı həqiqətləri çatdırmaq məqsədi daşıyırdı. Şair bu həqiqətləri daha anlaşılıqlı etmək üçün yalnız fərqli bədii təsvir vasitələrindən istifadə etmir, həm də Şimalla bağlı real faktlar ortaya qoyur, onları Cənubdakı mövcud faktlarla müqayisə edir, inandırıcı nəticələr çıxarır, sosialist inkişaf yoluna və onun Arazın o tayındakı soydaşlara bəxş etdiyi səadətə inam aşılıyırdı, çünki orada:

*Başdan atıb insanlıq
cəhlin təhlükəsini.
Yuyub öz atəyindən
rəzalət ləkəsini.*

*Əsrlər zülmətindən
aydınlığa çıxıb el.
Azad həyat, azad dil,
azad nəğmə, azad tel.*

*İşsizlikdən, aclıqdan
qalmamışdır bir əsər.
Səadət qucağında
hamı olub bəxtəvər. [67, s.363]*

Heç şübhəsiz ki, Şimaldakı bu ab-havanın parlaq və inandırıcı boyalarla təsviri oxucunun vətənin gələcəyi ilə bağlı düşüncələrinə aydın yön verir, azadlıq və milli birlik ideyalarının gec-tez qələbə çalacağına inamını daha da artırır, onu bu yolda gündəlik əməli fəaliyyətə təşviq edir. Ona görə də poemanın sonundakı

*Görəsən bu ayrılıq
çatacaqdır mı başa?
İki qardaş bir daha
yaşayacaqdır qoşa?*

*Söylə mənə, bəs Araz
quruyacaqdır haçan?
Nə vaxtadək olacaq
Vətənim mənə zindan? [67, s.372]*

– kimi, ilk nəzərdə soyuq zindan divarlarının təsirini və milli azadlıq hərəkatının faciəvi sonluğunun yaratdığı ruh düşkünlüyünü əks etdirirmiş kimi görünən, əslində isə oxucunu ayrılığın necə aradan qaldırılması haqqında düşünməyə və bunun üçün müvafiq yollar axtarmağa dəvət edən bu sualları da həmin kontekstdə qiymətləndirmək lazım gəlir.

Poemanın yazılmasından keçən 60 ildən artıq bir dövr ərzində onun təbliğ etdiyi ideyalar nəinki öz aktuallığını itirməmiş, hətta daha da yaygınlaşaraq indi hər bir Azərbaycan vətənpərvərinin yurdun gələcəyi ilə bağlı planlarında ən vacib milli işlər sırasında ön plana keçmişdir. Ona görə də “Araz” bu gün Səhəndin ən çox diqqət yetirilən və oxunan əsərlərindən biri hesab olunur [85, s.212].

1960-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq, Qərbin təsiri altında İranda rejimin sərt qaydaları müəyyən qədər yumşalmağa başladı. Sürgün edilmiş, doğma ellərə yolu bağlanmış bir çox Azərbaycan ziyalıları kimi, Səhəndin də Təbrizə, ana yurdu Marağaya yolu açıldı. Zindanda və sürgündə keçirdiyi illər ərzində, doğulub boya-başa çatdığı şəhərdə çox şeylər dəyişmişdi. Başlıcası da uşaqlığını keçirdiyi doğma “Qala eşiği” məhəlləsi sökülüb yerində xiyaban salınmışdı.

Səhənd bir vaxtlar qarış-qarış gəzib dolaşdığı yerlərdə, xüsusən də Sofi çayının sahilindəki “oynağım” adlandırdığı yerlərdə keçən günlərinin hələ yıpranmamış acılı-şirinli xatirələrinin təsiri altında aydın avtobioqrafik cizgilər daşıyan “Fərhad” poemasını qələmə aldı. Poema proloq, iki hissə və qurtarışdan ibarətdir.

Əlbəttə, Fərhad obrazının Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatında, mədəniyyətində qədim bir tarixi var. Nizami Gəncəvi, Arif Ərdəbili, Marağalı Əşrəf, Səməd Vurğun və Arif Məlikovun Fərhad obrazları isə bu tarixin ən parlaq səhifələridir. Lakin Səhəndin Fərhadı, sevdiyi Şirin üçün Bisütun dağına çapıb süd arxı açan, Şərq insanının təfəkküründə məhəbbət, sədaqət və fədakarlıq rəmzi kimi yaşayan məşhur qəhrəman deyil, onun adını anasının danışdığı nağıllardan eşidən və sinəsində əsl Fərhad ürəyi daşıyan 8-9 yaşlı balaca lirik “mən”dir.

“Balaca Fərhad”ın Şirini də fərqlidir. O, yaşca özündən iki dəfə böyük olan, qulluqçu işlədiyi evin pal-paltarını hər gün çayda yumağa gətirən Güləndam adlı 16-17 yaşlarında gənc bir qızıdır. Lirik “mən” hələ sevginin nə olduğunu anlamadığı bir vaxtda onun gözəlliyinə aşıq olur. “Taxta dəyirman”ını suda fırlada-fırlada paltar yuyan Güləndama baxmaqdan, əslində isə başına dolanmaqdan həzz alır. Dünyanın hər şeyi onun uşaq gözündə Güləndam kimi gözəl, cazibədar, şən və xoşbəxt görünür. Lirik “mən” o günlərini xatırlayır:

*Dünyada hər nəyin,
heyvanın, insanın
gözəlin sevərdim.
Gözəllərdən ötür ölərdim.
Güləndamdan ötür lap çox,*

həddi, hesabı yox!

Axı o,

gözəllərin gözəli idi! [67, s.159]

Tezliklə isti yay günləri sona çatır, havalar soyuyur və üzü qışa getdikcə çayda paltar yumaq əsl işgəncəyə çevrilir. Soyuq, sırsıralı suda əlləri-ayaqları “bu-laqotu yarpağı kimi gömgöy göyərən” Güləndamın bu vəziyyəti lirik “mən”in körpə, ancaq sevgi ilə dolu böyük ürəyini sızladır. O düşünür, daşınır, gecələri səhərəcən yata bilmir, Güləndamı bu işgəncədən qurtarmaq üçün yollar axtarır. Nəhayət belə qərara gəlir ki, çayın sahilindəki dolaylarda qırmızı kranların altını çapıb orada bir “köhül” düzəlsin. Yer altındakı ilıq sulardan ora bir arx çəkib “gölməş” yaratsın ki, Güləndam paltarları əziyyət çəkmədən bu isti kahadakı ilıq sularda yuya bilsin. Qa

Bayram ayı başlar-başlamaz “balaca Fərhad” özünü sınamaq üçün əvvəlcə bağçalarında dağ kimi qalaqlanmış qar və buz təbəqəsini eşib orada arzuladığı “köhül”ün oxşarını düzəldir. Məktəbdən qayıdanda, boş vaxtlarında bu soyuq daxmacığa girib gələcək planlarını dəqiqləşdirir.

Qarlar əriməyə

yərlər keşikəməyə başlamışdı.

Bir günəvər yaz günündə,

belçəmi, çəkicimi, şişimi,

(Demək, Fərhad babam kimi)

Ələ aldım mən də. [67, s.169]

Lakin nə dolaylar balaca Fərhadın yaz öncəsi qazdığı buz və qar kimi “üzüyola”, nə də götürdüyü “belçə, çəkic və şiş” burada planlanan işi görüb onu məqsədinə çatdıracaq alətlər deyildi. Ona görə də qaş qaralana qədər yorulmaq bilmədən inadla yeri qazıb söksə də, körpə qolları gücdən düşməyə başlayır:

Çox can atdım.

*Gecəni yorqun-arqın,
xurd düşdüm, yatdım.
Yerimdən duranda yarınkı gün,
qollarım xərgəzlənmiş budaq kimi,
qur-quru qurumuşdu.
Ux, ux!
Əllərim suluq-suluq,
qabar vurmuşdu. [67, s.170]*

Bir neçə gündən sonra qolları yumşalar-yumşalmaz o, “iş başına” qayıdıb yenidən külüng çalır, həm də köməyə çağırdığı yoldaşları ilə birlikdə. Lakin tezliklə başına topladığı köməkçiləri də gücdən düşür və oranı tərk edib gedirlər. Tək qalmış balaca Fərhad nə qədər məyus olsa da, onları yaxşı anlayır, axı:

*... onların heç hankisi
nə məhəbbət ağrısı,
ürəkdə duymuşdular,
nə Güləndamın
acımasıyla acımışdılar. [67, s.171]*

Doğrudan da, sinəsində Fərhad ürəyi, başında Şirin sevdası olmayanlar bu sərt dolayları necə yara bilərdi?! Lakin “balaca Fərhad” inadından dönmür, varlığına hakim kəsilməmiş Güləndam sevdası ilə “köhül”ü qazmağa davam edir.

Havalar istiləşir, məhəllənin qız-gəlini yenidən çay qırağına – pal-paltar yumağa gəlir. Çay qırağında yenə şən zarafat, gülüş, qəhqəhə səsləri eşidilir. Amma Güləndam onların arasında görünmür. Lirik “mən” böyük təlaşla onu axtarmağa, sorağını almağa çalışır, nəhayət öyrənir ki, Güləndam qulluq etdiyi ailə ilə birlikdə şəhərin başqa yerinə köçüb. Əli-qolu boşalır, külüngünü bir tərəfə atıb “köhül qazma” işini dayandırır. Onun “şirin arzularından, gözəl rüyalarından, daşüzlü kranların altında təkə bir “qapı yeri” nişana qalır”...

Poemanın ikinci hissəsi artıq siyasi-fəlsəfi müstəvidə cərəyan edir. “Gözəllikləri sevən, gözəllərdən ötrü ölənlər” balaca lirik “mən” böyüyür, dünyanın işlərindən baş çıxarmağa başlayır. Amma bu dəfə dünyanın bütün gözəlliklərinin durumunu Güləndamın həyatı kimi faciəli, səadət günəşini isə yatqın görür. Ona görə də sevdiyi gözəllikləri xilas etmək üçün bir vaxt haqqında nağıllardan eşitdiyi, Xızır İlyasın zülmətdə tapıb içdiyi “Abi-həyat” adlı dirilik suyunu çəkib işıqlı dünyaya gətirmək, Güləndamları xilas etmək, insanların həyatını yüngülləşdirmək – İnsan kimi yaşamalarına kömək etmək qərarına gəlir. Fikirləşir ki:

*Suyu arxımıza açarıq,
axar işıq dünyaya çay,
hamımız, hamılar,
o sudan qantararıq,
“əbədi həyata” çatarıq. [67, s.175]*

Amma min illərin zülmət qaranlığını yarmaq elə də asan deyildi. Bunun üçün kömək lazımdı. Ona görə də səsi yetən, ünü çatan tay-tuşlarını, dost-tanışlarını “hay salıb, boğaz yırtıb, bağırıb” köməyə çağırır. Uzun söz-sovdan sonra məqsədini onlara başa sala bilir. Fanarlarını yandırıb polad uclu qazmalarla qaranlıqları yarmağa başlayırlar. Bir müddət keçdikdən sonra:

*Çoxları yoruldu.
döndüm, geriyə baxdım,
beş-üç nəfər canından keçən,
bir də mən,
qalmışdıq, çalışdıq.
Uzun illər məşəqqət çəkdik,
hesabsız bəlalara dözdük.
Başımızın tükü ayağımıza salama gəldi,
bir çoxları yarı yolda cana gəldi. [67, s.177]*

Yenə də işin bir mərhələsində qazmalar daşa dəyib kütləşir, qollar gücdən düşür. Sən demə, bunun üçün elə əvvəlcədən Fərhad külüngü gərək imiş. Amma uzun illər ərzində çəkilən zəhmətlər də hədəf getmir.

*Bir nəsilin əzilməsindən,
bayılıb can verməsindən,
qara zülmətin köksündə,
ancaq bir qapı yeri,
Nişana qaldı. [67, s.177]*

Əslində burada məcazi mənada işlənən zülmətləri yarıb “dirilik suyu” gətirmə işi, Səhəndin və onun öz ətrafına topladığı cənublu ziyalılarımızın İran zülmətində ana dili və milli azadlıq uğrunda apardıqları mübarizəyə işarədir. Sözsüz ki, şair burada təvazökarlıq edir. Çünki onun və yoldaşlarının zülm və basqılar altında çəkdikləri zəhmətdən yadigar qalan tək-cə “qapı yeri” deyil, hazır “köhül” idi. Cənubi Azərbaycanın vətənpərvər ziyalılarının indiki nəslində hazırda öz sələflərinin min bir məhrumiyyətlə yaratdıqları həmin “ədəbiyyat köhülü”ndə daha rahat işləyir, onu genişləndirib çağdaş insanın rahat fəaliyyət göstərə biləcəyi duruma gətirmək üçün çalışırlar.

Poemanın “qurtarış”ı da fəlsəfi sonluqla başa çatır. Lirik “mən” uzun illərdən sonra doğma yerlərə qayıdır. Uşaqlıqda çay qırağındakı dolaylarda Güləndamı sırsıralı sülardan xilas etmək üçün qazdığı “köhülün qapı yeri”ni pozulmamış görür. Güləndama bənzər gənc bir qızın axar suda paltar yumasına, onun ətrafında taxta dəyirmanını fırladan, özünə bənzər 7-8 yaşlı oğlan uşağına tamaşa edir. “Təmiz əməllərin, yaradan əllərin, dönməz iradələrin əbədi yaşadığına” əmin olur. Ona görə də sevdiyinin ətrafında fırlanan yeni dövrün “balaca Fərhad”ına səslənir:

*Haydı oğlum!
köhül qazmaq istəsən,*

*Fərhad babamızın
qazmasın axtargilən!
Bir də köməkçi axtarsan əyər
eşq atəşiylə alışıb yanan,
istəklisi uğrunda can qoyan,
doğruçu vurğunlarla yoldaşlaş. [67, s.180]*

Əsər “Sazımın sözü”ndən götürülmüş məşhur misralarla bitir:

*“Yiyəsiz qalmayırdəmir çarıqlar,
atalar çıxarır, oğullar geyir!” [67, s.180]*

Bu misralarda Səhəndin öz mübarizə yoldaşları ilə birlikdə İranda ana dili və milli azadlıq uğrunda apardıqları mübarizənin yarımçıq qalmayacağına, gələcək nəsillərin onların işlərini davam etdirəcəklərinə böyük inamını görürük [78, s.47-49]

Lakin

Heç şübhəsiz ki, Səhəndin 35 illik ədəbi yaradıcılığının zirvəsi “Dədəmin kitabı” poemalar silsiləsidir. Mövcud mənbələr şairin bu monumental əsər üzərində 10 ilə yaxın (1954-1964) bir müddət ərzində gərgin şəkildə işlədiyini bildirir. 12 boy//poemadan ibarət olan əsər ümumilikdə 12700 misradan artıqdır. Boy//poemalardan ən böyüyü – “Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək” 1895 misra, ən kiçiyi – “Qazlıq Qoca oğlu Yegnək” isə 633 misradır.

“Dədəmin kitabı”nı, sadəcə olaraq, türk ədəbi düşüncəsinin şah abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un nəzmə çəkilmiş müasir variantı hesab etmək, əlbəttə, doğru deyil. M.Fərzanənin sözləri ilə desək: “*Böyük şeir qüdrətinə və tükənməz söz bacarığına malik olan şair, bu işi olduqca bacarıq və hünərlə yerinə yetirmiş, oxucunun zövq və ehtisasını oxşayan, onda həyəcanlar, kədər və sevinclər doğuran bədii və ictimai bir əsər meydana çıxarmışdır*” [62, s.10].

İstər Sovet Azərbaycanında, istərsə də şah İranında “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun nəşrinin və təbliğinin qadağan olunduğu dövrdə – ötən əsrin 50-ci illərində

bu cür ağır və təhlükəli bir işin altına girmək, sözsüz ki, istənilən sənətkardan böyük cəsarət, universal bilik və yüksək milli təəssübkeşlik tələb edirdi. İş o yerə çatmışdı ki, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi M.C.Bağırov (1896-1956) Kremlin diktəsi altında eposu *“Azərbaycana qatil və soyğunçu kimi gəlmiş oğuz köçəri tayfalarını idarə edən yuxarı təbəqələrin tərifinə həsr edilən, qardaş gürcü və erməni xalqına qarşı yönəldilən kitab”* [16, s.5], rəsmi İran dairələri isə *“Ural çölləri və Şimali Türkiстан oğuzlarının dəyərsiz nağılları”* [70, s.22] adlandırırdı. Ən təəccüblüsü də bu idi ki, həm Şimalda, həm də Cənubda bu “rəsmi qiymət”lərə daha ağır ifadələrlə “dəm tutan” bir dəstə “ziyalı” da meydan sulayırdı.

Səhənd isə həmin dövrdə hakim dairələrin bu cür təhlükəli siyasi basqılarından çəkinməyən və yuxarıda sadaladığımız dəyərlərin hamısına birlikdə sahib olan, bəlkə də, yeganə Azərbaycan şairi idi. O, bu yükün altına girərkən, ilk növbədə, millətini aşağılayan, onu çöldə küləklərin diyirlədiyi süpürüm topası kimi təqdim və təbliğ edən fars və rus şovinistlərinə, onların uydurmalarına inanıb öz tarixinə xor baxan milli nadanlara sübut etmək istəyirdi ki, türklərin möhtəşəm bir tarixi və parlaq mədəni keçmişi vardır. Sadəcə olaraq, bunları üzə çıxarmaq, araşdırmaq, öyrənmək, sahiblənmək və təbliğ etmək lazımdır.

Lakin yurdun üstünə çökmüş ikiqat zülmətdə belə işlərlə məşğul olmaq, köməksizlik düşüncəsi altında əzilən, ruhi sarsıntı içərisində olan xalqla yenidən azadlıq barədə danışmaq elə də asan deyildi. Bunun üçün həm əsrlərin cəhalət qaranlığı, həm də qəddar şah rejiminin toplumun üzərinə çökdürdüyü qorxu qaranlığı ilə mübarizə aparmaq lazım gəlirdi. Bəlkə də, elə buna görə şair əsəri ölüm və yoxluq toxumları səpən, “qarı şeytanların at oynatdığı qaranlıq gecənin mərmuz siması”nı qarğamaqla başlayır.

Bu zülmət qaranlıqda iş görmək, nəyəsə nail olmaq üçün Səhəndə, hər şeydən əvvəl, məşəl – işıq lazım idi. Çünki o, “ışığın dünyada ən böyük qüvvət olduğunu”, varlıq və həyat bəxş etdiyini yaxşı bilirdi. Şair öz məşəlini alovlandırmaq üçün axtardığı odu Ulu Dədə Qorqudun söndürülməkdə olan müqəddəs ocağında – milli düşüncə və mübarizə sistemimizi yaşadan oğuz boylarında tapdı. “Yol getməsə, çatmaz məqsədə insan” deyib, oradan götürdüyü işıqla məqsədinə doğru yola düşdü.

Həm də dayanmağa, geri dönməyə, peşman olmağa heç bir “əl yeri” qoymayan qətiyyətlə. Axı o, gəncliyindən bəri lider kimliyə sahib idi. Ona görə də öz məqsədinə çatmaqda əzmlı idi:

*Səhəri axtaran gecədən qorxmaz,
Alıram əlimə təlaş əsasın.
Əgər göydən yerə qətran yağsa da,
Üzüb keçməliyəm zülmət dəryasın. [68, s.114]*

Şair abidənin boylarını nəzmə çəkərkən süjetlərin nə daxili məntiqinə, nə də strukturuna toxunmamış, heyrət ediləcək bir ustalıqla onların poetik ruhunu, eləcə də dastançının dil və üslub xüsusiyyətlərini maksimum dərəcədə qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Bəzən oxucuya hətta elə gəlir ki, bunlar şairin sözləri yox, elə abidənin özüdür:

*Boyu uzun Burla xatın
Qara Qoğan pəhləvanı qılıncladı,
Yerə saldı. Təkur sındı,
Kafir qaçdı dərələrə, qırğın
Düşdü. On beş min nəfər
Kafirdən, kimi öldü,
ÖlmİYəni əsir oldu.
Qazan, oğlu üzərinə
Gəldi, yetdi əlin çözdü,
Ata oğul qucaqlaşıb
Görüşdülər. Üç yüz igid
Oğuzlardan şəhid oldu.
Salur Qazan oğlancığıın
Qurtarıban geri döndü.
Vuruş-döyüş xoş qurtardı,*

Qalın Oğuz bəylərinə doyum oldu. [68, s.309]

Məhz abidəyə bu cür həssaslıqla yanaşma, Səhəndin əsərini “Kitabi-Dədə Qorqud”un ayrı-ayrı boylarını nəzmə çəkən digər şairlərin – Xalq şairi Nəbi Xəzrinin, türkiyəli söz ustaları Rza Nur, Basri Gocul və Niyazi Yıldırım Genc-osmanoğlunun əsərlərindən müsbət mənada fərqləndirir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şair boyları nəzmə çəkərkən sərbəst şeir formasını əsas götürsə də, bir çox hallarda, dastançıların canlı danışıda geniş istifadə etdikləri heca vəzninin müxtəlif qəliblərindən (2+2=4, 4+3=7, 4+4=8, 6+5=11) böyük məharətlə bəhrələnmiş, əsəri oxucu üçün həm poetik, həm də fikri baxımdan olduqca cəlbedici bir səviyyəyə qaldırmağa müvəffəq olmuşdur. Monoloq və dialoqlara canlılıq qazandırmaq üçün 2+2 və 4+4 qəliblərindən ustalıqla istifadə etməsi isə bu işdə şairə böyük imkanlar yaratmışdır [110, s.28].

Səhənd oxucunun diqqətini süjetlərin qayəsi üzərində daha yaxşı cəmləmək və motivasiya etmək, eposda “yer alan duyğuları daha dolğun, daha həqiqi şəkildə doğrultmaq və onları dərin ictimai-fəlsəfi görüşlərlə uyğunlaşdırmaq üçün” boylara başlanmış (proloq) və qurtarışlar (epiloq) əlavə etmişdir. Bütövlükdə əsərin 64,3 faizini (4154 misrasını) təşkil edən bu artırmalar bir tərəfdən oxucu ilə dastançı arasında səmimi əlaqə qurmağa xidmət edirsə, digər tərəfdən də boyları “*bədii və fikri cəhətdən qat-qat zənginləşdirir və insan xiyalının həyat ərsəsində qanadlanmasına yol açır*” [62, s.31]. Şair bu yolla, mənsub olduğu xalqın düşüncə və qəhrəmanlıq tarixini, mədəniyyət xəzinəsini abidənin boyları üzərindən yeni forma və canlı xalq dili ilə nümayiş etdirməyə nail olmuşdur.

*Bu torpaqda, bu diyarda,
Əsrlərdən-əsrlərə,
Əlsizləri talamayan,
Tüpürdüyün yalamayan,
Dillərinə yalan gəlməz,
Haqq yolundan üz çevirməz,*

*Zülmkara boyun əyməz,
Dalısını düşmən görməz,
Dişi aslan, qoç igidlər
Qaflan kimi yuva salmış,
Cidasını yerə çalmış. [68, s.24]*

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, abidənin orijinal mətni Azərbaycan dilinin Tərəkəmə-Qarapapaq şivəsinin özəlliklərini daşdığı halda, Səhənd artırmalarda, təbii olaraq, daha çox özünün sahib olduğu Urmiyə şivəsindən istifadə etmişdir [100, s.45]. Lakin bu sintez, boyların poetik axarında diqqəti elə də cəlb etmir, əksinə, bir harmoniya təşkil etməklə ifadə zənginliyi yaradır.

Səhəndin əsərdə önəm verdiyi və oxucuya aşıladığı əsas dəyərlərdən biri, cəngavərlik – şəxsi və kollektiv fədakarlıqdırsa, digəri də sədaqətdir. Onun “sədaqət” anlayışına nə qədər həssaslıqla yanaşdığını əsər boyu sezməmək mümkün deyil. Bəlkə də bu, şairin “dönmərəm” deyib, sonra nəinki dönən, hətta mübarizə yoldaşlarını cəlladlara satanlara qarşı uzun illər boyu formalaşdırdığı təbii reaksiya idi. Səhənd üçün “vətənə sədaqət”, “millətə sədaqət”, “yoldaşa sədaqət”, “verilmiş sözə sədaqət” anlayışları insan adlı varlığı İNSAN edən ən uca dəyərlərdəndir. O, “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul” boyunun qurtarışında:

*Eşqin, məhəbbətin mənəviyyəti,
Bir də nişan verdi öz qüvvəsini.
Ürək birliyinin ölməz qüdrəti,
Dəyişdi Tanrının iradəsini! [68, s.42]*

– deyərkən, təkcə həyat yoldaşı Domrulun canını Əzraildən xilas etmək üçün öz canını fikirləşmədən qurban verməyə hazır olan türk qadınının vəfasını və örnək sədaqətini alqışlamır, həm də sevgi və sədaqətə əsaslanan ailə dəyərlərinin Tanrı dərğahında nə qədər qiymətli olmasına işarə edir. Və yaxud “Dirşəxan oğlu Boğac” boyunun başlanğıcında:

*Əzəldən, əzəldən bu el, bu oba
Analığa dərin hörmət bəsləmiş.
Ana qarşısında Topal Teymur da
Ayaq dala qoymuş, bağış diləmiş.*

*Bu haqqı tanıyan, haqqı sevən el
Mərifətdə incə yerlərə çatmış,
“Ana haqqı – Tanrı haqqıdır” – deyə,
Belə bir bədii məsəl yaratmış. [68, s.47]*

– deyərkən, “həyat bağının bağbanı” adlandırdığı “Ana” adlı varlığın milli düşüncə və dəyərlər sistemindəki yerini göstərir və Oğuz ellərinin məhz bu mərifətlər sayəsində ucaldığını xatırladır.

Amma o, toplumun tək-cə Uruz, Basat, Beyrək kimi bahadırlardan, Qazan xanın, Dirsə xanın, Dəli Domrulun həyat yoldaşları kimi, sədaqət və qeyrət mücəssəmələrindən ibarət olmadığını, həm də içində dostuna xəyanət edən Yalançı oğlu Yalincıqları, Qırx oynaşlı Boğazca Fatmaları və Bəkilin həyat yoldaşı kimi, öz ərinin sirrini qula-qaravaşa danışib aləmlə bir edənlərin də barındırdığını bildirir, ehtiyatlı olmağa çağırır. Bir sözlə, millətin tarixi təcrübəsini yaxşısı və pisi ilə bütövlükdə öyrənilib ondan düzgün istifadə etməyi təlqin edirdi.

Şair artırmalarda milli adət-ənənələri, bayram mərasimlərini poetik dilin fərqli boyaları ilə elə ətraflı, elə dəqiqliklə təsvir edir ki, hər şey oxucunun gözü qarşısından sanki bir film kimi keçir. Məsələn, “Qazan bəyin oğlu Uruzun dustaq olması” boyunun başlanğıcında Novruzla bağlı hissəni oxuyan ən məlumatsız oxucu belə, bu bayram haqqında tam ensiklopedik təsəvvürə malik olur və onun əlavə qaynaqlara müraciət etməsinə ehtiyac qalmır [90, s.45-90]. Səhənd həm də bu bayramın yaranması ilə bağlı hələ də davam edən mübahisələrə, ona tamamilə sahiblənmək istəyən şovinistlərə tutarlı və məntiqli cavab verir:

*Bu bayram haqqında dillərdə-dişdə,
Qəribə nağıllar, əfsanələr var.
Bəzilər söylərlər bu dəb, bu adət,
Cəmşiddən, Zərdüştədən qalıb yadigar.*

*Ancaq heç bir adət, heç bir ənənə,
Müəyyən bir şəxsə aid olanmaz.
Adət də dil kimi ellərinkidir,
Onsuz tapılanmaz, onsuz qalanmaz. [68, s.277]*

O, belə artırmalarda Oğuz elini ayaqda tutan, yenilməz edən “xan – el”, “igid – yurd”, “igid – yoldaş”, “ər – arvad”, “ana – oğul”, “ata – oğul”, “böyük – kiçik” münasibətlərinə xüsusi diqqət yetirir, bunların vaz keçilməz dəyərlər olduğunu və yaşamaq üçün yaşadılmasının zəruriliyini oxucusuna böyük ustalıqla aşlayır.

Bəlkə də elə bu cür xüsusiyyətlərinə görə, professor Cavad Heyət “Dədəmin kitabı”na yüksək dəyər verməklə yanaşı, onu Firdovsinin (935-1020) “Şahnamə”si ilə müqayisə edir və Azərbaycan türklərinin “Millətnamə”si adlandırır [23, s.359].

Lakin Səhəndin yaratdığı “Millətnamə” Firdovsinin başqa xalqları aşağılayan “Millətnamə”sindən fərqli olaraq, istibdad altında inləyən vətəninə və soydaşlarını azad görmək istəyən, həm də bu azadlığı başqa xalqlara da eynən arzu edən bir beynəlmiləlçi düşüncə sahibinin poetik fikir çələngidir.

Səhənd öz poetik və fəlsəfi düşüncələrini heç də tarixi süjetlər və milli-mənəvi dəyərlər dairəsinə həbs etmir, əksinə, zaman və məkan anlayışlarına yeni anlam verməklə onları bu orbitdən çıxarıb müasir bəşəri dəyərlər orbitinə yönləndirir. O, başlanış və qurtarışlarda “varlıq və şüur”, “ışığı və qaranlıq”, “insan və cəmiyyət”, “fərd və millət”, “azadlıq və köləlik”, “imperializm və istismar”, “şovinizm və beynəlmiləçilik”, “bəşər və onun gələcəyi” kimi ictimai-siyasi və fəlsəfi məsələlərin geniş dairəsinə toxunur.

Şair, insanlığın yalnız universal bəşəri dəyərləri mənimsəməklə, bir-birinin dərisinin rənginə, dilinə və dininə baxmadan əl-ələ vermək yolu ilə azadlığa, maddi və mənəvi rifaha qovuşacağına ürəkdən inanır:

*Qəbiləçilikdən, bərbəriyyətdən,
Mədəni həyata yüksələn bəşər.
Bir gündə əl çəkib kin-küdurətdən,
Bir ailə kimi qovuşa bilər. [68, s.397]*

Amma onu da bildirir ki, bəşər övladı bunun üçün, hər şeydən öncə, azadlığını əlindən alan, rifah yolunu kəsən sümürgəçi imperializm və onun yerli nöqərləri ilə mübarizə aparmalıdır. Ona görə də xəbərdarlıq edir:

*Dəfələrlə bu sözü söyləmişəm mən,
Haqqı qəsbkardan olmaz dilənmək.
Azad yaşamağı sevib-istəyəm,
Haqlı vuruşlara girişsin gərək. [68, s.391]*

Səhəndin əsərdə imperializmə, xüsusən də ABŞ imperializminə açıq nifrətinin kökləri barədə danışarkən, iki başlıca amil diqqətdən qaçırılmamalıdır. Bunlardan birincisi, onun solçu dünyagörüşü, ikincisi isə Milli Hökumətin məhv edilməsində və Cənubi Azərbaycanda həyata keçirilən qanlı cəza tədbirlərində ABŞ-ın rolu ilə bağlıdır. Ona görə də şair sol cəbhənin dünyadakı liderlərinin – Sovet İttifaqı və Çin Xalq Respublikasının beynəlxalq imperializmlə mübarizə aparmaq yerinə bir-biri ilə düşmənçilik edib qüvvələri zəiflətmələrindən dəhşətə gəlir, onların arasına nifaq salanlara “Dış Oğuz iç Oğuzla yağması” boyu üzərindən alov püskürür:

*Qarqış şeytanların vəsvəsinə
Qarqış azğınlara, eqoistlərə,
Qarqış düşmanların dəsisəsinə*

“Komunistəm” deyən şovinistlərə! [68, s.393]

Şair Oğuz yurdunda adamyeyən Təpəgözün peyda olması və toplumun başına açdığı oyunlarla ABŞ imperializminin meydana gəlməsi, qanlı müharibələr, iqtisadi və mədəni istismar yolu ilə bəşəriyyətin başına açdığı oyunlar arasında paralellər qurur. Onun bu paralellərdən çıxardığı nəticələr isə oxucuda ABŞ imperializminin adamyeyən Təpəgözdən heç nə ilə fərqlənmədiyinə, bəşəriyyətin qanını soran müasir dünya Təpəgözü olduğuna heç bir şübhə yeri qoymur:

Tanımuşam, tanımuşam

Əsrimizin “Birgözlü”sün

“Təpəgöz”ün!

Haralarda,

Harda, harda

Hər torpaqda, hər diyarda

Tanımuşam o qəddarı,

O quduzu, o kaftarı!

Cəlladlara sərdar olub,

Sərvər olub, salar olub

İnsanları boğur, asır,

Millətlərə kəsim kəsir. [68, s.198]

Amma Səhənd insanların nəinki azadlığını, milli haqlarını, hətta öz dilində danışmaq, yazıb-oxumaq kimi ən adi hüquqlarını belə əlindən alan, onlara zindan həyatı yaşadan “İran Təpəgözü”nün də, ona havadarlıq edən “Beynəlxalq Təpəgöz”ün də Basatlar tərəfindən gec-tez məhv ediləcəyinə əmindir.

“Dədəmin kitabı”nda aşılana ən böyük ideyalardan biri də bütün mənfi və müsbət tərəflərini qəbul etməklə, insan kamalına inam, onun gec-tez haqq, ədalət və firavanlıq yoluna çıxacağına dərin inamdır. Səhənd bu inama elə-belə, boş yerdən gəlmir. İnsanın az qala bütün tarixini, daxili aləmini, psixologiyasını, hərəkət və

davranışlarını, ətrafında baş verən hadisələrə reaksiyasını araşdırır, müqayisələr edir, nəticələr çıxarır:

Odur ki, yüzü-yüz ayə deyə, mən

Dünyanı, insanı dana bilmirəm.

Baş verən ən kiçik hadisəni də

Mənasız, səbəbsiz sana bilmirəm.

Yolun çəkib gedən bu qafilənin

“Kamal” adlı yüksək bir məqsədi var.

Bu gedişdə insan həm yolkəsəndir,

Həm qafilədir, həm qafiləsalar.

Şeytan da, mələk də, cin də, pəri də

Onun yonduğudur, yaratdığıdır.

Hər nədir, özüdür xeyir də, şər də,

Öz yatırdığıdır, oyatdığıdır. [68, s.165]

“Dədəmin kitabı”nda boyların adlarındakı mahiyyət saxlansa da, onlara müəyyən dəyişikliklər edilib. Bu cür dəyişiklik boyların düzülüş ardıcılığına da aiddir. Belə ki, Səhənd öz boylarını ədəbiyyatşünaslıqda əsas götürülən Drezden nüsxəsindən fərqli olaraq belə sıralamışdır: 5, 1, 6, 2, 9, 8, 10, 11, 4, 7, 3, 12. Bunun abidədəki məlum “qeyri-məntiqi ardıcılığı” aradan qaldırma cəhdindən və ya sadəcə olaraq yazılma ardıcılığından qaynaqlandığını dəqiq söyləmək indi, əlbəttə, çətindir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu fərqli düzülüş əsərin ilk altı boyunu tədqiq etmiş R.Əliyevanın da diqqətini cəlb etmiş və o, bunu əsərdə başlıca ideyanın – xalqın azadlığı uğrunda mübarizəsinin get-gedə artan tempi və güclənən emosionallıqla bağlamışdır [120, s.14]. Lakin bu yanaşmanın tənqidə davamı yoxdur. Belə ki, həmin ardıcılıqda 2-ci olan “Dirşəxan oğlu Boğac” boyunun 10-cu olan “Qazlıq Qoca oğlu Yeğnək” boyundan daha az emosional olmasını iddia etmək mümkün deyil!

O ki qaldı “xalqın azadlığı uğrunda mübarizə” məsələsinə, Qazlıq Qoca xalqın azadlığı uğrunda mübarizə aparmır. O, sadəcə olaraq, bir oğuz cəngavəridir. Şərabin “istisi başına çıxdıqdan sonra” Bayındır xandan axın icazəsi diləyir. O da: “Nə yerə dilərsən, var!” – deyir. Nəticədə qəhrəmanlıq macərəsi axtaran Qazlıq Qoca Qara dəniz sahilindəki Düzmürd qalasına gəlib çıxır və oranın təkuru Arşun oğlu Dirək tərəfindən əsir alınır. On altı il qalada əsir qaldıqdan sonra isə oğlu Yeğnək və oğuz igidləri tərəfindən xilas edilir. Bunu “xalqın azadlığı uğrunda mübarizə” hesab etmək nə dərəcədə məntiqidir?

Deməli, Səhəndin təqdim etdiyi bu düzülüşün əsl səbəbini tamamilə başqa yerdə axtarmaq lazım gəlir. Şairin əsər üzərində işləyərkən yalnız abidənin özünü deyil, həm də onunla bağlı Türkiyədə nəşr edilən araşdırmaları dərinlən incələdiyi də məlumdur. Ona görə də tədqiqatçıların “kitaba sonradan daxil edilmiş” və “təcrid olunmuş” adlandırdıqları, abidədə beşinci sırada olan “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul”un birinci sıraya gətirilməsini təsadüfi hesab etmək olmaz.

Akademik M.İbrahimovun “Dədəmin kitabı” poemalar silsiləsi kontekstində, yazarların tarixə və tarixi şəxsiyyətlərə fərqli baxışları ilə bağlı, reallığı əks etdirən çox maraqlı və düşündürücü təsbitlərini burada xatırlamamaq olmur. Müəllifin fikrinə görə, onların bir qismi *“xalqı bu günkü mübarizələrə ruhlandırmaq, onun gələcək ümidini artırmaq üçün yox, bu günkü adamların guya vecsiz və karsız adamlar olduğunu sübut etmək üçün keçmişin böyük və cəsur simalarını yada salırlar. Səhənd isə keçmişi ona görə yada salır, keçmişdəki böyük simaları, ölməz qəhrəmanları ona görə tərənnüm edir ki, xalqın bu gün yaşayan, mübarizə edən oğullarına və qızlarına inanır, onların böyük və tarixi işlərə qadir olduğuna əmindir”* [32, s.10].

Məsələn, bizim fikrimizcə, “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul”un birinci sıraya gətirilməsinin məntiqi onun dini-tarixi tərəfi ilə bağlı ola bilər. Belə ki, bu boyda oğuzlar Dəli Domrul və onun tayfasının simasında Allahı və Əzraili hələ təzə-təzə tanımağa – İslam dinini qəbul etməyə başlayırlar. Deməli, Səhənd bu incə detaldan istifadə edərək tədqiqatçıların dastanların arasına “sonradan daxil edilmiş” və “təzə” hesab elədikləri boyu ən qədim boy kimi təqdim etmişdir.

Bir şeyi də ayrıca qeyd etmək lazım gəlir ki, “Dədəmin kitabı” həm də şairin həyatına aid xeyli avtobioqrafik informasiya daşıyır. Diqqətli oxucu bu informasiyaları ümumi kontekstdən asanlıqla ayıra və şairin həyatı ilə bağlı qiymətli məlumatlar əldə edə bilər.

İstənilən xalqın mənəvi siması ilə tanış olmaq üçün onun mədəniyyətinə, yaratdığı və qoruyub yaşatdığı mənəvi dəyərlər sisteminə baxmaq lazım gəlir. Çünki bu simanın ən düzgün təsvirini, ən vacib cizgilərini məhz orada tapmaq olar. Səhənd 1954-cü ildə özünün bu monumental əsərini yaratmağa başlayanda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda çox az tirajla, cəmi 15 il idi ki, işıq üzü görmüşdü. Bir neçə əsəri çıxmaq şərti ilə onun haqqında hələ nə dərin elmi araşdırmalar aparılmış, nə də populyarlaşdırma işləri görülmüşdü. Əgər belə demək mümkünsə, Səhənd “Kitabi-Dədə Qorqud” adlı mədəniyyət dənizinə mükəmməl hazırlıq prosesi keçmədən baş vurmuşdu. Amma onun başqa keyfiyyətləri – bədii fikri və onun alt qatlarındakı ideyaları duymaq istedadı, zəngin həyat və yaradıcılıq təcrübəsi, ən başlıcası da genetik yaddaşı bu doğma dənizdən “Dədəmin kitabı” kimi çox böyük və dəyər biçilməz bir ədəbiyyat incisi çıxarması üçün kifayət etmişdir. Bu incidə Azərbaycan xalqının tarixi-mənəvi siması çağdaş poetik boyalarla ən yüksək səviyyədə təsvir olunmuşdur. Əsərin ilk boylarının nəşrindən keçən 50 il bu incinin ədəbiyyat xəzinəmizi nə qədər zənginləşdirdiyini, Cənubda və Şimalda ədəbi prosesə və elmi araşdırmalara necə yön verdiyini açıq-aydın sübut etməkdədir.

Tədqiqatçılar V.Mustafayev və S.Bayramzadə 1965-ci ildə çapdan çıxmış “Sazımın sözü” kitabının Cənubi Azərbaycan toplumunun milli şüurunun inkişafında əhəmiyyətli rol oynadığını qeyd edərək yazırlar: *“Səhənd İranda ilk dəfə olaraq, bədii formada türk (Azərbaycan) dili ilə türk (Azərbaycan) etnosunun tarixi-irsi birliyi problemini bərpa və həll etməyə çalışmışdır”* [44, s.179-180]. Bizim fikrimizcə isə o, buna nail olmuşdur.

Əsərin ən səthi təhlili belə göstərir ki, Səhənd bu böyük işə girişərkən təkcə abidəyə sonsuz məftunluğunun təsiri altında olmamış, həm də bir milli azadlıq mücahidi kimi, əvvəlcədən düşünülmüş ciddi planla hərəkət etmişdir. Fikrimizcə, əsərdə bu planın aşağıdakı detalları daha aydın görünür:

– Milli Hökumətin süqutu və qanlı repressiyalardan sonra milləti keçirdiyi ruhi sarsıntıdan və çarəsizlik psixologiyasından xilas etmək üçün onu özünün tarixi düşüncə sistemi, cəngavərlik tarixi və zəngin mənəvi dəyərləri üzərindən yenidən motivasiya etmək;

– Azərbaycan türk toplumunu əsilsiz, köksüz və tarixən heç bir mədəni dəyərə sahib olmayan köçəri çöl tayfası kimi təqdim edən hakim dairələrin və onların rəsmi təbliğatçılarının qarşısına bu iddiaları darmadağın edən tutarlı dəlillər qoymaq;

– Azərbaycan türkcəsinin qədim tarixi köklərini və hər cür çağdaş fikirləri ifadə edə biləcək imkanlara sahib olduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirmək;

– müəyyən ədəbi priyom və formalardan istifadə etməklə, sönməkdə olan milli azadlıq və birlik ideyalarını toplum arasında canlı tutmaq [68, s.3-16].

Tədqiqat işinin bu paraqrafında əldə edilmiş elmi nəticələr “Səhəndin “Xatirə” poeması” [79, s. 379-386], “Səhəndin “Araz” poeması” [85, s. 210-213], “Səhəndin “Fərhad” poeması” [78, s. 47-50] adlı elmi məqalələrdə və Səhəndin “Dədəmin kitabı” poemalar silsiləsinə yazılmış “Səhəndin şah əsəri” [68, s.3-16] adlı ön sözdə əksini tapmışdır.

III FƏSİL. ƏDƏBİ-BƏDİİ İRSİNİN TƏDQIQI TARIXI VƏ NƏŞRİ

§ 3.1. Ədəbi-bədii irsinin öyrənilməsi tarixi

Səhəndin 34 illik ədəbi yaradıcılıq fəaliyyətindən ədəbiyyatımıza 23 000 misraya yaxın poetik irs yadigar qalmışdır. Farsca qələmə aldığı bir necə şeir, tərcümə və məqaləsini çıxarmaqla, o, qalan bütün əsərlərini ana dilində yazmışdır.

İstər sağlığında, istərsə də ölümündən sonra, Səhəndin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı ayrı-ayrı kitab, jurnal və qəzetlərdə, eləcə də internet saytlarında xeyli məqalə və elmi əsər dərc edilmişdir. Bunları məqsəd və xarakterlərinə görə bir neçə qrupa ayırmaq olar:

– şairin doğum və ya ölüm günləri ilə bağlı qələmə alınmış, eləcə də anım və tanıtma xarakterli yazılar;

– şairin kitablarına, eləcə də antologiyalarda, dərsliklərdə və müntəxəbatlarda dərc olunan əsərlərinə ön söz kimi əlavə edilən həyat və yaradıcılığı ilə bağlı təqdimat xarakterli məqalələr;

– şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatların nəticəsi kimi ortaya çıxan elmi əsərlər.

Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, ədəbiyyatşünaslıq üçün daha dəyərli olan üçüncü qrupa aid əsərlərin sayı olduqca az, hətta barmaqla sayılacaq qədər azdır. Şübhəsiz ki, bunun başlıca səbəblərindən biri, bəlkə də birincisi, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, şairin əsərlərinin əksəriyyətinin uzun illər boyu nə İranda, nə də Azərbaycan Respublikasında nəşr olunmaması və tədqiqata cəlb edilməməsidir. Bu fikri “Dədəmin kitabı”nın tədqiqata daha çox cəlb edilməsi faktı da təsdiqləyir. Belə ki, indiyədək Səhənd yaradıcılığına yönəlik araşdırmaların böyük əksəriyyətində tədqiqat obyektini kimi daha çox nəşr olunan “Dədəmin kitabı” poemalar silsiləsi seçilmişdir. Şairin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı yazılarda görünən bir çox ciddi nöqsan və səhv nəticələri də bu baxımdan təbii qəbul etmək lazım gəlir.

Heç şübhəsiz ki, bu yazılarda ən çox diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri şairin anadan olma tarixinə fərqli yanaşmalardır. Belə ki, Səhəndin həyatına daha yaxşı bələd olan dostları M.Fərzanə [62, s.5] və professor C.Heyət [23, s.336] öz əsərlərində, birmənalı olaraq, bu tarixi 1926 (1305)-cı il olaraq qeyd etdikləri halda, istər İranda, istər Azərbaycan Respublikasında, istərsə də Türkiyədə bəzi tədqiqatçılar bununla bağlı fərqli tarixlər göstərirlər. Məsələn, B.İmani onun 1922-ci ildə [63, s.434], professor D.Yıldırım 1923-cü ildə [111, s.7], R.Əliyeva isə 1928-ci ildə [120, s.5] doğulduğunu bildirir. Dr.S.Nəbioğlunun “Səhənd” adlı kitabında isə həm 1927-ci il, həm də 1926-cı il tarixlərini görürük [48, s.7; s.24]. Bu tarixi, hətta, əsrin əvvəllərinə – 1905-ci ilə çəkənlər də var. Amma belə məlumatların haradan qaynaqlandığı haqqında heç bir tutarlı mənbə göstərilmişdir.

Şairin anadan olmasının 100 illiyinin yaxınlaşdığı bir zamanda bu qarışıqlığı aradan qaldırmanın yolu isə hər kəsin rəsmi və mötəbər sənədlərə əsaslanmasıdır. Məsələn, biz şairin qəbir daşında və nüfuz sənədində qeyd olunmuş 1305 (1926)-ci il tarixini [67, s.1074] əsas götürmüşük. Bu tarixin doğruluğunu dolayısı ilə dəstəkləyən digər faktlar da var. Belə ki, “Dədəmin kitabı”nda şairin ailəsinin Marağaya “üç tümənlik illəri”ndə – 1918-1919-cu illərdə köçdüüyü və həmin vaxt atasının cəmi 13-14 yaşında olduğu bildirilir. Digər bir tərəfdən isə, şair özü müsahibəsində Milli Hökumətin süqutundan sonra həbs edilərkən (1946) iyirmi yaşında olduğunu bildirir (*bax*: s. 28). Belə olan halda onun əsrin əvvəlində və ya 1922-ci ildə anadan olmasının qeyri-mümkünlüyü ortaya çıxır.

Araşdırmalarda etiraz doğuran digər məsələ şairin mənsub olduğu *Qaraçurlu* tayfasının mənşəyi ilə bağlıdır. Bizə belə gəlir ki, heç bir mötəbər mənbə göstərmədən onu hunlara və aqqoyunlulara aid edənlər M.İ.Artamonovun məşhur “Xəzər tarixi”ndəki məlumatı diqqətdən qaçırmışlar. Həmin əsərdəki bir qeyddə XIV əsr ərəb tarixçisi Əbül Fədanın xəzərləri iki qrupa – karaçurlara və aqlara ayırdığını görürük [122, s.400]. Doğrudan da, türklərin qədim cəmiyyət bölgüsünə görə, toplum yuxarı təbəqədən (*sarılar//aqlar*) və xalqdan (*qaralar*) ibarət idi. Bir çox tarixi mənbələrdə yuxarı təbəqə “akçurlar”, aşağı təbəqə isə “qaraçurlar” adlandırılır. Onu da qeyd edək ki, Rusiyanın türk kökənli əhalisi arasında “Akçurov”, “Akçurin”,

“Karaçurov” və “Qaraçorov” kimi soyadlar hələ də yayğındır. Belə soyadlardan “Karaçarov”a hətta Kazan vilayətinin XVI-XVII əsr siyahıyaalma sənədlərində də rast gəlmək mümkündür. Hazırda Çuvaş Respublikasında, Tver və Nijeqorod vilayətlərində “Karaçarı” (“Karaçarlar”) adlı yaşayış məntəqələri və çay var. Qırğızıstan Respublikasında “Karaçor” adlı etnonimlər mövcuddur. Bəzi mənbələr isə “*karaçur//karaçar*”ları qeyri-mütəmadi qoşun (qara qoşun, xalq qoşunu) adlandırır (müqayisə et: “*yeniçar*”). Onlar mütəmadi qoşun hissələri hər hansı bir ərazini ələ keçirdikdən sonra ora yeridilir, həmin ərazinin mənimsənilməsində və mühafizəsində istifadə olunurdular [86, s.460].

Araşdırmalar tayfanın adının Göytürklərin 9-cu xaqanı Kara-Çurin Türkün (599-603) adı ilə bağlı ola biləcəyi ehtimalı üzərində dayanmağa ciddi əsaslar verir. Belə ki, bu dövrə qədər heç bir mənbədə “Kara-Çur” formasında nə şəxs, nə yer, nə də toplum adına rast gəlinmir. Zaman keçdikcə bu şəxs adının, bir çox hallarda, olduğu kimi tayfa adına keçdiyini söyləmək olar. Görünür, XII əsr coğrafiyaçısı Şərif əl-İdrisinin haqqında bəhs etdiyi – Göytürk ərazilərindən Horasana gətirilən “qaraçuri” adlı məşhur qılınclar da dəmirçilik sənətini yüksək səviyyədə mənimsəmiş həmin tayfanın adı ilə bağlıdır [86, s.459].

XIX yüzillikdə İrana səyahət etmiş A.Duprin Cənubi Azərbaycan qaraçurlarını “türkcə danışan oymaqlar” sırasına aid etmişdir. Sivas livasının 1574-1575-ci illərə aid təhrir dəftərində vergi mükəlləfi olan Karaçura adlı şəxslərin qeydə alınması isə bu adın Türkiyədə hələ XVI əsrdən yaygın olduğuna dəlalət edir [86, s.461].

Səhəndin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı son dövrlərdə işıq üzü görən yazıların əksəriyyəti demək olar ki, üç məqaləyə – M.Fərzanənin “Sazımın sözü”nə yazdığı ön sözə [62, s.5-16], professor C.Heyətin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış” kitabındakı “Bulud Qaraçorlu (Səhənd)” [23, s. 336-340] adlı məqaləsinə və G.Sabahinin “Varlıq” jurnalında dərc olunmuş “Xalq şairi Səhənd” [56, s.25] məqaləsinə əsaslanır, ya da onları bu və ya digər formada təkrar edir. Hətta bu məqalələrin türkiyəli müəlliflərin əsərlərinə təsirini də açıq-aydın görmək olur. Bu üç məqalənin özəlliyi təkcə onların şair haqqında ilk qaynaqlar olması ilə bağlı deyil, həm də müəlliflərin şairi daha yaxından tanımaları, şəxsiyyətinə və yaradıcılığına bələdlikləri,

sənətkarlıq imkanları barədə daha dəqiq və mötəbər məlumatlara malik olmaları, başlıcası da bütün bunları öz yazılarına dolğun yansıtmaları ilə əlaqədardır.

Azərbaycan Respublikasında Səhəndin yaradıcılığı ilə bağlı ilk mötəbər fikir Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının akademik səviyyədə tədqiqi və təbliği işinin təşkili sahəsində həlledici rol oynamış və sözün bütün mənalarında bu işə şəxsən öndərlik etmiş akademik M.İbrahimova məxsusdur. Onun yuxarıda haqqında danışılan “Dəli Domrul” adlı məqaləsi şairin konkret əsərinə həsr olunsa da, yaradıcılıq qayəsinə verilən qiymət kimi də maraq doğurur. Belə ki, Mirzə müəllim “Dəli Domrul”un məziyyətlərindən söhbət açarkən poemanın, ilk növbədə, *“klassik ədəbiyyatımızın insanpərvərlik, humanizm, haqqa inam, işığa məhəbbət kimi gözəl ənənələrini davam etdirdiyini, ...Azərbaycan xalqının vətənpərvərliyini, öz tarixinə, keçmiş ədəbi irsinə, dilinə, adət və ənənələrinə olan məhəbbətinin gücünü ifadə etdiyini”* [31, s.2] önə çəkir. Səməd Vurğun poeziyasının Səhənd yaradıcılığına güclü təsiri barədə fikrə də ilk dəfə məhz bu məqalədə rast gəlirik. Doğrudan da şair əsərlərində onu öz ustadı adlandırmışdır.

Səhənd mövzusunda 1968-ci ildə ikinci dəfə qayıtmış akademik “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc etdirdiyi böyük həcmli “İki kitab” adlı məqaləsinin demək olar ki, yarısını şairin 1965-ci ildə gizli nəşr olunmuş kitabına həsr etmişdir. O, şairin eposda cərəyan edən hadisələri, sadəcə olaraq, vəznə və qafiyəyə düzərək mexaniki şəkildə təkrarlamadığını, onun humanist ruhunu və məzmununu boylara əlavə etdiyi proloq və epiloqlar vasitəsilə daha da inkişaf etdirdiyini, eyni zamanda, insanın çağdaş mübarizəsi, arzuları və keşməkeşli həyatı haqqında bir sıra qiymətli fikirlər irəli sürdüyünü göstərmişdir [32, s.10].

M.İbrahimov Cənub ədəbiyyatı ilə bağlı sonralar qələmə aldığı məqalələrində də Səhəndin ayrı-ayrı əsərləri və onların sənətkarlıq xüsusiyyətləri barədə başqa yüksək fikirlər də söyləmişdir.

Əgər belə demək mümkünsə, Şimalda Səhəndin həyat və yaradıcılığı haqqında daha ətraflı məlumatı isə oxuculara ilk dəfə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru R.Qəmbərqızı təqdim etmişdir. O, şairin 1984-cü ildə nəşr edilmiş “Sazımın sözü” adlı kitabına yazdığı “Bulud Qaraçurlu və onun poeziyası” sərlövhəli ön sözdə onun

həyatının müxtəlif dövrləri, mövcud rejimə qarşı mübarizəsi, eləcə bəzi əsərlərinin yaranma tarixi və ideya-estetik xüsusiyyətləri barədə yeni bilgiler vermişdir. Bu məlumatların bir hissəsi şairi yaxından tanıyan cənublu ziyalıların ayrı-ayrı məqalələrinə, xüsusən də “Varlıq” jurnalında dərc edilmiş yazılarına əsaslandığına görə, kifayət qədər mötəbər hesab oluna bilər.

Səhənd yaradıcılığı ilə bağlı daha geniş həcmli tədqiqat işi isə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Rəna Əliyevanın 1977-ci ildə Moskvada rus dilində müdafiə etdiyi “Bulud Səhəndin vətəndaşlıq lirikası” adlı namizədlik dissertasiyasıdır. Şairin “ideya-bədii konsepsiyasının açılmasına həsr olunmuş bu tədqiqat” işi sovet dönmənin məlum tədqiqat prinsipləri əsasında qələmə alınsa da şairin yaradıcılığı, Cənubda milli azadlıq hərəkatında iştirakı və konkret olaraq “Dədəmin kitabı”na daxil olan boy//poemaların yarısı haqqında zəngin, analitik məlumat verir. Tədqiqat işi aşağıdakı fəsiləri əhatə edir: “İran Azərbaycanında tarixi-ədəbi mühit və demokratik ədəbiyyatın inkişafı”, “Sazımın sözü” poemasının ideya-tematik analizi” və “Poemanın bədii-üslubi xüsusiyyətləri”.

Tədqiqatçının “Kitabi-Dədə Qorqud” süjetlərindən şairin “tikinti materialı” kimi istifadə etməsi, keçmişlə bu gün arasında körpü yaratması barədə fikirləri ilə razılaşmamaq mümkün deyil. Doğrudan da açıq-aydın görünür ki, Səhənd şah əsərini yaradarkən eposa bərpaya, müasir dizayna ehtiyacı olan qədim bir abidə kimi baxmamış, onun “material”ından yeni bir abidə ucaltmışdır. Ancaq müəllifin aşağıdakı yanaşmasını isə tamamilə qəbul edilməz hesab edirik: “Xalq *eposu motivlərinə müraciət şairə, İranda sosial həyatda baş verən ədalətsizlik və xalq kütlələrinin hüquqsuzluğu barədə “ezop” dilində danışmağa imkan vermişdir*” [120, s.2].

Şairin yaradıcılığı, o cümlədən “Dədəmin kitabı” poemalar silsiləsi ilə yaxından tanış olan hər kəs yaxşı bilir ki, Səhənd üsyankar və qorxmaz xarakterli, əqidəsi möhkəm bir şəxsiyyət olaraq heç vaxt “ezop” dilinə ehtiyac duymamışdır. Əksinə, o “*nə desə onu eləyər, nə eləyibsə, ancaq onu deyərdi*” [3, s.8]. Ona görə də açıq-aydın şəkildə bəyan edirdi:

Məndən söz gizlətmək gözlənilməsin,

Sözümə, yoluma inamım vardır.

Açıq danışmaqdan hürkənlər yəqin,

Qorxaqlar, pulsuzlar, imansızlardır. [68, s.395]

Kəskin siyasi lirikasının ən iti oxlarını əli qanlı monarxa yönəldən, onu dəfələrlə Hitlerə, Firona və Zöhhaka bənzətməkdən qorxmayan, 1965-ci ildə (!) çap etdirdiyi və tədqiqatçının özünün də araşdırmaya cəlb etdiyi “Qaracıq çoban” boyunun başlanğıcında səslənən bu fikirləri açıq söyləməkdən çəkinməyən Səhəndin “ezop” dilinə nə ehtiyacı ola bilərdi?

Dov düşüb dırnaqsız namərd əlinə,

Dişi batan yerin ətin qopardır.

Dil açıb dilində danışanların,

Çəkir boğazından dilin çıxardır!

Bir urək aradan iki bölünüb,

Ayaq da qanlıdır, baş da qanlıdır.

Ağ saçlı analar qara geyinib,

Yanaq da qanlıdır, yaş da qanlıdır! [68, s.120]

İkinci bir tərəfdən isə tədqiqatçının bu əsassız fikri, Səhəndin eposa müraciət etməkdə güddüyü açıq-aydın məqsədlərin mahiyyətini də dəyişdirir. Axı Səhənd abidəyə tamamilə başqa məqsədlərlə müraciət etmişdi. Məsələn, professor C.Heyət bu haqda fərqli şeylər yazır: “*Şair dastanlardakı ulu babalarının xatirələrini, həyat və məişətini, qəhrəmanlıq, sədaqət, məhəbbət və igidliklərini bu günkü dil və ləhcəmizlə canlandıraraq, oxucularında söndürülmüş milli duyğu və şüuru oyatmağa çalışmışdır*” [23, s.337].

Azərbaycan Respublikasında Səhənd yaradıcılığına həsr olunmuş bəzi məqalələrdə etiraz doğuran ciddi məsələlərdən biri də şairin “Sazımın sözü” adlı poemasından bəhs olunmasıdır. Halbuki, şairin bu adda poeması yoxdur. “Sazımın sözü”

onun ilk kitablarının adıdır və onlara daxil edilmiş poemaların hər birinin ayrıca adı var. Ona görə də gələcək araşdırmalarda bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Səhəndin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş əsərlər içərisində dr. S.Nəbi-oğlunun 2006-cı ildə nəşr etdirdiyi “Səhənd” adlı kitabını ayrıca qeyd etmək lazım gəlir. Belə ki, bu nəşr şair haqqında təkcə ilk kitab olması baxımından yox, həm də əhatə etdiyi mövzuların ətraflı işlənməsi və irəli sürülən müddəaların ilk qaynaqlarla məntiqi şəkildə dəstəklənməsi baxımından da fərqlənir. Əsər “Müqəddimə” və bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olan altı məqalədən ibarətdir. Kitaba tanınmış Cənubi Azərbaycan ziyalısi professor Q.S.Təbrizi “Ön söz” yazmış, onu “ürəyə yatımlı bir ərməğan” və “qiymətli hədiyyə” adlandırmışdır [48, s.6].

Müəllifin “Müqəddimə”də səsləndirdiyi, oxucunu düşünməyə sövq edən dəqiq və məntiqi suallar yalnız motivasiya elementi kimi deyil, həm də əsərin mahiyyətini və məqsədini anlamağa yardım edən və bu işdə açar rolunu oynayan bədii vasitə kimi də diqqəti cəlb edir: *“Yer üzündə hökm sürən ədalətsizliklərə, qanun naminə uydurulan qanunsuzluqlara meydan oxuyan bu cəsarət sahibi kim idi? Onun üsyankar zəkası, odlu qələmi gücünü, qüdrətini haradan alırdı? Hansı həyat çeşməsindən su içirdi? Şairi beləcə bir qədər sərt, bir qədər qəzəbli qənaətə gətirib çıxaran gerçəklik barədə nə demək olar?”* [48, s.7].

Oxucunun bu suallara düzgün cavab tapması üçün müəllif, şairin min bir məşəqqətlə keçən həyat və mübarizə yolu, zülmət qaranlıqda bir məşəl kimi parlayan əsərləri, eləcə də bir fərd olaraq savaşıçı xarakteri haqqında maraqlı məlumatlar verir. “Şallaq”, “Yasaq”, “Buz çiçəyi” və s. şeirlərinin yalnız sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən yox, həm də şairin onların misralarında gizlənmiş yaşantılarından söhbət açır. Əsas diqqəti isə onun şah əsərinə – “Dədəmin kitabı”na yönəldir, poemaların bədii xüsusiyyətləri barədə danışır, Səhəndin istibdad rejiminə qarşı asimmetrik mücahiləsinin mahiyyətini onlara hopmuş siyasi fikirləri və mənsub olduğu dəyərlər üzərindən incələyir. Burada müəllifin aşağıdakı fikri diqqəti xüsusilə cəlb edir: *“Dədə Qorqud”la həmin ünsiyyətə qədər də Səhənd aşiq sənətinə, xalq yaradıcılığına, zəngin incilər xəzinəsi olan şifahi xalq ədəbiyyatına çılğınlığa varan bir məftunluqla bağlı olmuşdur*” [48, s.34].

Deməli, şair bir çoxlarının düşündüyü kimi “Dədə Qorqud zirvəsinə aparan yol”a təkə bir təsadüfün – 1953-cü ilin sonlarında eposla ilk tanışlığın təsiri altında yox, bəlkə də daha çox məhz bu keyfiyyətlərinin yönləndirməsi sayəsində düşmüş, öz məqsədinə illərlə qazandığı acı siyasi və ədəbi təcrübənin köməyi ilə nail olmuşdur. Kitabın ən dəyərli tərəflərindən biri də şairin boy//poemalara yazdığı “başlanış” və “qurtarış”ların daşdığı fikir yükü barədə ətraflı təhlillər aparmasıdır.

Səhəndin əsərlərinin Türkiyədəki tədqiqatçılarından söhbət açarkən heç şübhəsiz ki, onun poemalar silsiləsinin qardaş ölkədə nəşri və təbliğində əvəzsiz xidmətləri olmuş professor Dursun Yıldırımın adını ilk sırada qeyd etmək lazım gəlir. Tədqiqatçının 1980-ci ildə nəşr etdirdiyi “Sazımın sözü” kitabına yazdığı iri həcmli “Söz başı” [111, s.5-51] bu baxımdan daha çox diqqəti çəkir. Müəllif “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun türk dünyası üçün böyük tarixi və bədii əhəmiyyət daşdığı kimi, onun əsasında yaradılmış “Sazımın sözü”nün də İranda yaşayan azərbaycanlılar üçün milli şüurun oyanmasında əvəzsiz bir ilham qaynağı olduğu fikrini müdafiə edir.

Digər bir türkiyəli araşdırmaçı H.Duranın, Səhəndin “Qaracıq çoban” və N.Y.Gencosmanoğlunun “Salur Kazan” poemalarının forma, məzmun, dil və üslub baxımından müqayisəli təhlilinə həsr etdiyi məqaləsi [103, s.44-58] fərqli məkanlarda və ortamlarda yetişib formalaşmalarından, fərqli üslub və texnikalardan istifadə etmələrindən asılı olmayaraq, iki türk yazarının abidəyə eyni heyranlıq və həssaslıqla yanaşdığını sərgiləyir. Bu məqaləni indiyədək Səhəndin konkret əsərinə həsr olunmuş ən əhatəli və maraqlı araşdırmalardan biri hesab etmək olar.

Türkiyə tədqiqatçısı A.S.Başoğlunun 2009-cu ildə yazdığı “Güney Azərbaycan şairi Bulud Karaçorlunun (Sehend) nazmında dil özəllikləri” adlı yüksək lisans tezi isə şairin “Sazımın sözü” kitabı və bəzi şeirləri əsasında qələmə alınmışdır. 560 səhifədən ibarət olan əsər “Ön söz”, “Giriş”, “İnceleme”, “Transkripsionlu metnler”, “Sonuc” və “Seçme sözlük” hissələrini əhatə edir. Onu da qeyd edək ki, müəllif əsərin 40 səhifəyə yaxınını təşkil edən “İnceleme” bölməsində şairin əsərlərini üç istiqamətdə – “Ses bilgisi (*Fonetik*)”, “Şəkil bilgisi” və “Çekim ekleri” baxımından araşdırmışdır. “Bu bölümdə mətnin *“səs özəllikləri, bu səslərdəki dəyişmələr Azərbaycan türkcəsi ilə Türkiyə türkcəsi yazı dili qarşılaşdırılaraq verilmişdir. Şəkil bil-*

gisi yapım və cəkim ekləri olaraq iki ana başlık altında üçüncü bölümde incələnməmişdir” [102, s.8].

Bu araşdırmanın səhəndşünaslıq üçün faydalı olduğunu bildirməklə yanaşı, təəssüf hissi ilə onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, mətnlərin transliterasiyası zamanı yol verilmiş çoxlu sayda səhvlər araşdırmanın keyfiyyətinə də mənfi təsir göstərmişdir. Bundan başqa, müəllifin bəzi fikirləri də etiraz doğurur. Məsələn, o yazır: *“Azərbaycan dil varlığı XIX yuzillik boyunca Rus və İran boyunduruğu altında gəlişməmişdir” [102, s.8].* Əlbəttə, bu sözlər Cənubla bağlı deyilsəydi, bəlkə də qəbul etmək olardı. Ancaq Şimali Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə az-çox bələd olan hər kəs yaxşı bilir ki, XIX əsrdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı olduqca böyük inkişaf yolu keçmiş, Qasım bəy Zakir (1784-1857), Seyid Əzim Şirvani (1835-1888), Xurşudbanu Natəvan (1830-1897), Həsən bəy Zərdabi (1837-1907) kimi böyük sənətkarlar, Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878) kimi dahi mütəfəkkir yetişmiş, *“Əkinçi”* (1875-1877) kimi milli qəzet dərc olunmuşdur.

Səhəndin yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmalar arasında bir sıra elmi və faktik qüsurlarına rəğmən, Cənublu tədqiqatçı və şair İsmail Mədədi Osalının Türkiyənin Ege Universitetində yerinə yetirdiyi *“Bulud Karaçorlu Sehəndin həyatı və əsərləri üzərində bir araşdırma”* adlı yüksək lisans tezi (İzmir, 2003) şairin yaradıcılığına orijinal yanaşma və qiymətləndirmə baxımından maraqlı doğurur. Burada Səhəndin şəxsiyyətinə verilən qiymət xüsusilə diqqəti çəkir. Müəllif onu haqlı olaraq *“prinsip və ideallarından nə bahasına olursa-olsun vəz keçməyən, Pəhləvi dövründəki etiraz, dirəniş və cəsərat şeirinin başda gələn isimləri sırasının başında yer alan”* şair hesab edir [110, s.3].

İ.Mədədinin Səhəndin bəzi əsərlərinin, xüsusən də Səməd Behrəngiyə (1939-1968) həsr etdiyi məşhur *“Qurbanımı qəbul elə, Araz!”* şeirinin təhlili zamanı irəli sürdüyü fikirlər kifayət qədər maraqlıdır. Belə ki, müəllif ənənəvi təhlil çərçivəsini daha da genişləndirərək bu kiçik şeirin yalnız mövzusu, bədii xüsusiyyətləri, ünvanlandığı obyekt haqqında danışmır, həm də onun böyük psixoloji yükünü incələyir, alt qatlarında saxlanmış fikirləri təsbit edib üzə çıxarmağa çalışır. Əsərlərində durğu işarələrindən istifadə etməyə o qədər də önəm verməyən Səhəndin birdən-birə *“cəmi*

iyirmi misradan ibarət olan bu şeirə doqquz nida (*təəccüb//ünləm*) və on sual (*soru*) işarəsi (*toplam 19 işarə*) qoyması” kimi təəccüb doğuran faktdan [109, s.29-34] yola çıxan araşdırmaçı, əsərin qayəsini, mənəvi-psixoloji yükünü, şeirin qəhrəmanı – görkəmli ziyalı Səməd Behrənginin faciəli və müəmmalı ölümünün toplumda yaratdığı acı təəssüf və çarəsizlik duyğularını, ilk nəzərdə quru görünən bu statistik bilgilər üzərindən çözməyə müvəffəq olmuşdur. Müəllif, bu orijinal təhlil yolu ilə nəinki “Qurbanımı qəbul elə, Araz!” şeirinin mükəmməliyini, həm də Səhəndin modern şeirdə də böyük söz sahibi olduğunu bir daha sübut etmişdir.

Lakin əsər bir sıra qüsurlardan da xali deyildir. Belə ki, adının “Səhəndin həyatı və əsərləri” ilə bağlı olmasına rəğmən, burada şairin həyatı ilə əlaqədar bir neçə ötəri və məlum faktdan başqa heç bir yeni informasiyaya rast gəlmirik. Araşdırmanın strukturundakı dağınıqlıq, eləcə də bəzi əsərlərin təhlili zamanı elmi, tarixi və məlum estetik prinsiplərə deyil, subyektiv yanaşmalara üstünlük verilməsi isə onun elmi dəyərinə xələl gətirir.

Beləliklə, araşdırmalarımız göstərir ki, Səhəndin ədəbi irsinə ötən əsrin 60-cı illərinin ortalarından başlayan elmi maraq daha çox onun məşhur “Dədəmin kitabı” poemalar silsiləsi, qismən də bəzi siyasi məzmunlu şeirləri ilə bağlı olmuş, tədqiqatçılar bu əsərləri müxtəlif istiqamətlərdən incələyib qiymətləndirməyə çalışmışlar. Heç şübhəsiz həmin tədqiqatlar Səhəndin Azərbaycan, İran və Türkiyənin elmi və ədəbi dairələrində vətənpərvər və istedadlı bir şair kimi tanınmasında və əsərlərinin populyarlaşmasında böyük rol oynamışdır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, şairin “Xatirə”, “Araz”, “Fərhad” poemaları, siyasi şeirlərinin əhəmiyyətli hissəsi və məhəbbət şeirləri demək olar ki, diqqətdən kənar qalmışdır.

Tədqiqat işinin bu paraqrafında əldə edilmiş elmi nəticələr “Akademik Mirzə İbrahimov Cənubi Azərbaycan şairi Səhəndin ədəbi yaradıcılığı haqqında” [84, s. 166-170] adlı məqalədə, eləcə də “Səhənd: mühiti, həyatı və yaradıcılığı” adlı monoqrafiyanın müvafiq bölməsində [83, s. 152-161.] əksini tapmışdır.

§ 3.2. Əsərlərinin nəşri məsələləri

Cənubi Azərbaycan şairləri arasında şeirləri rəsmi nəşrlərdə ən erkən yaşında çap olunanlardan biri də Səhənddir. Onun “Alqış”, “Fədailər marşı” və “Keçmiş fədailərimizin yadı” sərlövhəli üç şeiri 1945-ci ildə Təbrizdə “Şairlər Məclisi” məcmuəsində [89, s.349-351] “Razi” təxəllüsü ilə dərc olunanda cəmi 19 yaşı vardı. Halbuki, həmin məcmuədə daha çox toplum arasında artıq kifayət qədər tanınmış və söz sahibi olmuş Əli Fitrət, Mir Mehdi Etimad, Həbib Sahir, Məhəmməd Biriya, Aşıq Hüseyn Cavan kimi şairlərə yer verilmişdi. Lakin el dili ilə desək, Səhəndin ilk mətbu şeirlərinin “ayağı sayalı” olmadı.

Pəhləvi rejiminin bütün məhrumiyyətlərinə və basqılarına rəğmən, Səhənd ədəbi yaradıcılıqdan əl çəkməsə də, əsərlərinin növbəti nəşrini görmək üçün xeyli gözləməli oldu. Zindanlarda və sürgündə keçən illər ərzində onun əsərlərinin bir çoxu it-bata düşdü. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, şairin “Xatirə” və “Araz” poemalarını 1953-cü ildə gizli şəkildə rotator üsulu ilə, kiçik tirajla çap etdirib çox yaxın adamları arasında yaymağa müvəffəq olması barədə məlumatlar var. Lakin onun mətbəə üsulu ilə ilk kitabı – “Sazımın sözü” 1965-ci ildə Tehranda “Şəms” nəşriyyatında işıq üzü gördü. Kitab qeyri-rəsmi şəkildə – müvafiq dövlət qurumlarından icazə alınmadan gizli çap olunmuşdu. Nəşrə şairin dostu M.Fərzanənin yazdığı “M.Ə.F” imzalı ön söz, “Dədəmin kitabı”nın üç boy/poeması – “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul”, “Dirşə xan oğlu Buğac” və “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı” boyları, eləcə də 5 səhifəlik lüğət daxil edilmişdi. Bu nəşr Səhəndin ədəbi dairələrdə yalnız istedadlı şair yox, həm də vətənpərvər bir insan kimi tanınmasında və söz sahibi olmasında böyük rol oynadı.

Senzura xəbər tutub kitabı yığışdırınca onun tirajının yarıdan çoxu artıq yayılmışdı. Şair sonralar kitabın həтта Bakıya gəlib çıxmasından uşaq kimi sevinir, həmin hadisəni xatırlayaraq deyirdi: “Söz kamandan ayrılan ox kimidir, ağızdan çıxdımı, daha onu geri qaytarmaq olmaz. Kitabım həbs olanda mən bu həqiqəti də dərk etdim ki, kitab mətbəədən çıxdımı onu yığıb-yığışdırmaq mümkün deyil. Şəhər-şəhər, həтта ölkə-ölkə yayılır” [3, s.8].

Kitabın “Qaracıq çoban”, “Bəkil oğlu Əmran” və “Təpəgöz” boy//poemalarının daxil olduğu ikinci hissəsi də elə həmin ildə və həmin nəşriyyatda beləcə – gizli şəkildə çap olunub yayılmışdır.

Səhəndin əsərlərinin Şimalda – Azərbaycan SSR-də ilk nəşri də həmin dövrə təsadüf edir. 1965-ci ilin martında musiqi xadimlərimiz Tehrandə qastrol səfərində olarkən Xalq artisti Şövkət Ələkbərova vasitəsilə Bakıya göndərdiyi “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul” poemasından bəzi parçaları akademik Mirzə İbrahimov “Ədəbiyyat” qəzetində dərc etdirmiş, lakin altında “1343-cü il, azər ayı” və mürəkkəblə “B.K.Şimşək” yazılmış poemanın müəllifinin kimliyinin “məlum olmadığını” qeyd etmişdir [31, s.2]. Əlbəttə, indi hamı yaxşı başa düşür ki, böyük ziyalı bununla irtica mühitində ana dilində əsər yazıb gizli şəkildə çap etdirmiş, yaxından tanıdığı Səhəndi Pəhləvi rejimindən qorumağa çalışmışdır. Qeydin maraqlı tərəflərindən biri isə şairin özünü başqa bir təxəllüslə – “B.K.Şimşək” təxəllüsü ilə təqdim etməsidir. Şübhəsiz ki, bu məsələ ayrıca araşdırma tələb edir. Belə ki, bunun konspirasiya məqsədilə edildiyi, yaxud Səhəndin həmin dövrdə həqiqətən də “B.K.Şimşək” təxəllüsü ilə əsərlər yazıb-yazmadığı aydınlaşdırılmalıdır. Çünki həmin dövrdə Tehrandə azərbaycanlı ziyalıların gizli ədəbi məclislərində Səhəndlə birlikdə fəaliyyət göstərmiş dr.Salamulla Cavid “Xatirələr”ində bu haqda müəyyən ipucu da verir: “*O dövrdə azərbaycanca bir cümlə belə çap etdirməyə icazə verilmədiyini üçün arabir ana dilində gizli çap olunan kitablara “rəmzi” adlar və imzalar qoyurduq*” [11, s.78]. Bu da məlumdur ki, Səhənd hətta professor Rüstəm Əliyevin Tehranın “Dünya” yayın evində nəşr etdirdiyi “Fəzlullah Nəimi Təbrizi və İmadəddin Nəsiminin farsca divanı”na yazdığı ön sözü də “S.Cuya” imzası ilə çap etdirmişdir. Həmin ön sözü Azərbaycan dilinə çevirib nəşr etdirmiş şərqşünas Məsiəğa Məhəmmədi Səhəndin mövzuya kifayət qədər hakim olması və yeni yanaşmasına diqqəti cəlb edərək yazır: “*Səhəndin hürufilik və onun banisi Nəiminin dünyagörüşü barədə qənaətləri, Nəsiminin poeziyası və onun ədəbiyyat tariximizdəki yeri haqqında düşüncələri bu gün də öz aktuallığını saxlayır*” [40, s.54].

1974-cü ildə “Azərbaycan” jurnalında şairin “Moskva səfəri”, “Almazlar”, “Buzçiçəyi” və “Səbir daşı” şeirləri dərc olunmuşdur [59, s.178-180]. Burada

“Mədinəyə-fazilə” (“Fəzilətlər şəhəri”) şeirinin adını, düzgün hesab etməsək də, “Moskva səfəri” kimi təqdim edilməsinin məntiqi anlaşılır. Belə ki, “Mədinəyə-fazilə” (“Fəzilətlər şəhəri”) deyərkən, elə Səhənd özü də Moskvanı nəzərdə tuturdu. Amma “İncilər” şeirinin adının “Almazlar” kimi verilməsinin və üzərində aparılmış “redaktə” əməliyyatının məntiqi başa düşülən deyil. Məsələn, şeirin orijinalı ilə “Azərbaycan” jurnalındakı nəşri arasında fərqi nəzərdən keçirək:

Göy öz incilərini,	<i>Göy öz almazlarını</i>
seçib qəlbirləyirdi.	<i>Töküb qəlbirləyirdi.</i>
İncilər damla-damla,	<i>Gor təkin ağız açan</i>
tökülüb ələnirdi	<i>Gecənin daxmasına.</i>
gor təkin ağız açan	<i>Ətəyi yırtıq imiş</i>
gecənin daxmasına.	<i>Bulud ətəyin açdı,</i>
Yellər buludu qovdu,	
bulud ətəyin açdı,	<i>Almazlar damla-damla</i>
incilər yağış oldu,	<i>Süzülüb tökülürdü</i>
yağdı dənizlər doldu.	<i>Göyün qəlbiri yenə</i>
Yel əsdi	<i>Almaz ilə doluydu.</i>
bulud qaçdı,	
göyün qəlbiri yenə,	
incilərlə dolu idi.	

Əlbəttə, açıq-aydın görünür ki, jurnal əməkdaşının şeirin mətninə müdaxiləsi yalnız onun adının dəyişdirilməsi ilə deyil, həm də üslubuna və poetik ruhuna neqativ təsirlə nəticələnmişdir. Yaxşı ki, şeirin bu variantı sonrakı nəşrlərdə diqqətə alınmamış, yalnız neqativ fakt kimi “Azərbaycan” jurnalının səhifəsində qalmışdır.

Ümumiyyətlə, Səhəndin əsərlərinin nəşri məsələsindən danışarkən bir amilə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə ki, şairin əsərlərinin əksəriyyəti müəllif redaktəsindən keçmədən (ölümündən sonra) dərc olunmuş və çox vaxt onun əlyazmalarındakı sətiri bölgüyə, dil və üslubuna tam əməl olunmamışdır. Şairin əsər-

lərinin sənətkarlıq məsələləri ilə bağlı mötəbər fikir söyləmək üçün belə “əməliyyatlar”ın yaratdığı problemləri isə yalnız onları müəllifin öz əlyazmalarına uyğunlaşdırmaqla – akademik nəşrini çap etməklə aradan qaldırmaq olar.

Səhəndin ilk rəsmi kitabı ölümündən bir il sonra – 1980-ci ildə Ankarada Türkiyə Kültür Bakanlığı tərəfindən “Sazımın sözü” adı altında nəşr etdirilmişdir [110]. Tərtibatçı – professor Dursun Yıldırım əsərə “Söz başı” və “Dədəmin kitabı”nın altı bölümünü daxil etmişdir: “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul”, “Dir sə xan oğlu Buğac”, “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı”, “Qaraca çoban”, “Bəkil oğlu Əmrən” və “Təpəgöz”. Bu nəşr türk oxucusunu Cənubi Azərbaycanda gedən ədəbi proses və onun ən fəal iştirakçılarından biri ilə yaxından tanış etmək baxımından təqdir edilməli bir addım idi. Kitabın sonunda türk oxucular üçün anlaşılmayan Azərbaycan türkcəsində olan sözlərin lüğəti də verilmişdir.

Bundan iki il sonra –1982-ci ildə isə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti şairin “Araz” poemasını ilk dəfə müəyyən ixtisarlara dərc etmişdir [60, s.7]. Ümumilikdə 15 bəndi əhatə edən bu ixtisarlara sovet senzurası tərəfindən çar Rusiyası əleyhinə işlənmiş sərt ifadələrin aradan qaldırılması məqsədilə aparıldığı heç bir şübhə doğurmur. Belə ki, poemadan “qoparılan”

*İndi ora hökm edir
urus istismarçıları.
Ona görə fəlakət
bürümüş o diyarı. [67, s.351]*

– kimi parçalarda Azərbaycanın iki yerə bölünməsi və şimal hissəsinin ilhaqı ilə bağlı çar Rusiyasının ünvanına sərt ittihamlar yer alır. Şübhəsiz ki, bu, Şimali Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə “kөнüllü daxil olması” haqqında həmin dövrdə Sovet təbliğat maşınının uydurduğu “rəsmi baxış”a uyğun gəlmirdi. Digər tərəfdən, “rus istismarçılarının indi də ora hökm etməsi” məsələsi isə bundan da təhlükəli idi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, poemanın 2010-cu ildə şairin Təbrizdə nəşr olunmuş “Divan”ına və 2012-ci ildə Tehranda nəşr olunmuş “Qardaş andı” adlı

kitabına daxil edilmiş variantında da bəzi ixtisarlara var. Deməli, bu variantlarda da İran senzurası özünə “təhlükə” axtarıb tapmışdır...

2002-ci ildə şairin “Dədəmin kitabı” poemalar silsiləsi Ankarada oxuculara Türk Dil Kurumu tərəfindən professor Dursun Yıldırımın tərtibatı ilə 4 kitabda, həm də eyni zamanda ərəb və latın əlifbaları ilə təqdim olunmuşdur:

1. “Dedem Qorqudun dilinden Sazımın sözü - I”, 350 s. [113]
2. “Dedem Qorqudun dilinden Sazımın sözü - II”, 772 s. [114]
3. “Dedem Qorqudun dilinden Qardaş andı - I”, 394 s. [111]
4. “Dedem Qorqudun dilinden Qardaş andı - II”, 1168 s. [112]

Kitabların hər birində tərtibçinin qələmə aldığı “Söz başı”, eləcə də şairin həyat və yaradıcılığından bəhs edən “Bulud Karaçorlu Sehend (1923-1979)” adlı məqalə verilmişdir. Çox qiymətli hesab etdiyimiz bu nəşrin ən ciddi qüsuru isə mətnlərin türk dilinə adaptasiyası zamanı yol verilmiş səhvlərdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, türkiyəli ədəbiyyatşünas Fethi Gedikli də nəşrin bu qüsurlarına diqqət yetirmişdir [112].

Məsələn, şair “Dədəmin kitabı”nı çox sevdiyi və ustadı hesab etdiyi S.Vurğunun “Şəfqət bacısı” [95, s.97] şeirindən götürdüyü məşhur misralarla, həm də ona fərqli mənalar verməklə tamamlayır:

*Haqq mərd igidləri qoruyar, saxlar,
Vurğunsuz bu gözəl mənə doğrulmaz:
“Əlinlə qurduğun barlı bağçalar,
Tufanlar qopsa da, saralıb solmaz”.* [68, s.437]

Türkcə mətndə isə oxuyuruq: “Vurğun, söz gözəl mana doğrulmaz” [113, s.772]. Və yaxud, “Hələ yeni güllər açacaq bağın” misrası “Hele, yeni guller acanağ bağın” kimi təqdim olunub. Göründüyü kimi, adi səhvlər misraları mənasız söz yığınınə çevirmişdir. Bu cür səhvlər isə kitabda elə də az deyil. Bəlkə də, elə buna görə tərtibatçı “Söz başı”nda, haqlı olaraq, türklər arasında ortaq bir əlifba və ortaq ədəbi dil məsələsinin qaçılmaz olduğunu ön plana çəkmişdir.

1984-cü ildə Bakıda “Yazıçı” nəşriyyatında Səhəndin “Sazımın sözü” adlı kitabı işıq üzü görmüşdür. Fiolologiya elmləri namizədi R.Qəmbərqızının tərtib edib çapa hazırladığı nəşrə “Ön söz” və “Dədəmin kitabı”nın ilk altı boy/poeması ilə yanaşı, bir neçə şeiri və mənzum məktubları daxil edilmişdir. Sonda isə əsərlərdəki çətin başa düşülən sözlərin lüğəti verilmişdir. Kitab Səhəndin həmin dövrdə Sovet Azərbaycanında daha geniş tanınması və yaradıcılığının təbliği baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etsə də, bəzi qüsurlardan da xali deyildir. Belə ki, heç bir izahat verilmədən bəzi şeirlərin ixtisarla dərc edilməsi, ikinci və üçüncü “Ərməğan”ların kitaba daxil edildiyi halda, birinci ərməğana yer verilməməsi bu baxımdan xüsusilə diqqəti çəkir və oxucuda müəyyən suallar doğurur. Halbuki, şairin Şimala və oradakı həmkarlarına münasibətinin vaxt ötdükcə necə dəyişdiyini yalnız onların birgə təqdim edilməsi halında mümkün olacağını görməmək mümkün deyildir.

Təəssüflər olsun ki, kitabın 2006-cı ildə “Seçilmiş əsərlər” adı ilə çap olunmuş ikinci nəşrində (“*Şərq-Qərb*” nəşriyyatı) həmin qüsurlar düzəldilmək əvəzinə, onların üstünə yeniləri də əlavə edilmişdir. Belə ki, “Fədailər marşı” [65, s.26], “Düşünmək” [65, s.27] şeirləri yarımçıq, “Taleyimə sən bax!” şeiri yarımçıq və “Yasaq” [65, s.28] adı ilə təqdim olunmuşdur. Kitaba daxil edilmiş “İkinci ərməğan”ın bir parçası isə “Kükürd kibritilə hər axşamüstü” [65, s.26-27] adı ilə ayrıca şeir kimi verilmişdir. Bütün bu qüsurlar nəşriyyatda kitaba başdansaovdu yanaşılmasına bariz sübutlardır.

Onu da qeyd edək ki, şairin ayrı-ayrı əsərlərindən qoparılib fərqli adlarla müstəqil şeir kimi təqdim olunan parçalarla bağlı yanlış təqdimatlara nəinki həvəskar qələm sahiblərinin, hətta S.Nəbioğlu [48, s.41] və D.Yıldırım [111, s.10] kimi tanınmış tədqiqatçı alimlərin əsərlərində də rast gəlirik.

Səhəndin vəfatından sonra onun əlyazmalarının demək olar ki, əsas hissəsi nəşr və yayımlanmaq üçün dostu M.Fərzanəyə həvalə olunmuşdur. Lakin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, hörmətli ədəbiyyatşünas uzun illər ərzində bu işi başa çatdırma bilməmişdir. 1998-ci ildə Marağada “Səhənd əsərlərini nəşrə hazırlama topluluğu” adlı xüsusi bir təşkilat yaradılsa da, o da problemi həll edə bilməmişdir. Yalnız 2001-ci ildə M.Fərzanə “Dədəmin Kitabı”nı xaricdə – Stokholmda “Durna och Tribyn”

yayın evində hər iki əlifba ilə, bir cildə çap etdirməyə nail olmuşdur. Əslində bu, Səhəndin şah əsərinin ana dilində latın əlifbası ilə ilk tam nəşri idi. Lakin onu da qeyd etməliyə ki, bu nəşrin latın əlifbası ilə verilmiş mətnində çoxlu sayda orfoqrafik səhvlərə yol verilmişdir. Hesab edirik ki, bunu, hər şeydən öncə, əsəri nəşrə hazırlayanların Azərbaycan latın əlifbasını hələ lazımınca mənimsəyə bilməmələri ilə əlaqələndirmək lazımdır.

Əgər belə demək mümkündürsə, Cənubda bir çox vətənpərvər ziyalının qoşulduğu və 30 il davam edən Səhəndin əsərlərini nəşretmə “marafonu”nu Bəhrüz İmani tamamlamışdır. O, 2003-cü ildə Təbrizdə “Əhtar” nəşriyyatında şairin əsərlərinin bir hissəsini (cəmi 860 səhifə) iki kitabda nəşr etdirmişdir [63; 64]. Kitabda əsərlər “Sazımın sözü”, “Qardaş andı”, “Dədəmin kitabı” və “Başqa şeirlər” başlıqlı bölmələrdə verilmişdir. Nəşrin ədəbiyyatşünaslığımız üçün böyük əhəmiyyətini qeyd etməklə birlikdə, onu da nəzərə çatdırmalıyıq ki, burada demək olar ki, kitab tərtibatı prinsipləri tamamilə pozulmuş, əsərlərin təqdim olunmasında qarışıqlıq yaranmışdır.

2010-cu ildə, nəhayət, Səhəndin bütün Azərbaycan ədəbi və elmi ictimaiyyətinin həsrətlə gözlədiyi “Divan”ı [66] işıq üzü görmüşdür. Onun əsərlərinin nəşri və öyrənilməsi tarixində bu nəşrin əhəmiyyətini ayrıca qeyd etmək lazım gəlir. Belə ki, şairin, adları ədəbiyyatşünaslığa çoxdan məlum olan poemaları (“Xatirə”, “Araz”, “Fərhad”) və şeirlərinin əksəriyyəti, o cümlədən fars dilində yazdığı beş şeiri ilə oxucular ilk dəfə tam şəkildə məhz bu kitab vasitəsilə tanış olmaq imkanı əldə etmişlər. Ona görə də “Divan”ı Səhəndin əsərlərinin həmin vaxtadək işıq üzü görmüş ən əhatəli nəşri hesab etmək olar.

Əlbəttə, bütün üstün cəhətlərinə baxmayaraq “Divan” da qüsurlardan xali deyil. Belə ki, şairin oxuculara yaxşı tanış olan bir sıra əsərlərinin – “Alqış”, “Fədailər marşı”, “Keçmiş fədailərimizin yadı” və “Sovet gözəli” sərəlvhəli şeirlərinin, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevə ünvanlanmış “Elimin dayağı, yurdumun fəxri” sərəlvhəli mənzum məktubunun “Divan”a daxil edilməməsini, birmənalı olaraq, nəşrin siyasi konyunkturaya uyğunlaşdırılması və ya

senzura müdaxiləsinə məruz qalması kimi izah etmək olar. Elə “Şallaq” şeirindəki aşağıdakı misraların ixtisarı da bunu sübut edir:

Quranları, İncilləri

Mollaların, keşişlərin

Vur başına! [61, s.17]

“Bir məzar boyunda yer sorağında” adlı şeirin [66, s.100-115] kitaba həm də “Qardaşım Valehin məktubuna cavab” [66, s.265-295] kimi müəyyən dəyişikliklərlə daxil edilməsini də düzgün hesab etmirik. Bu, eyni əsərin bir nəşrə iki dəfə daxil edilməsindən başqa bir şey deyil. Onu da qeyd edək ki, şeir özü 60 bənd olduğu halda, məktub 109 bənddir. Bütün bu qüsurlar isə son nəticədə şairin yaradıcılığını, ədəbi və siyasi görüşlərini bütöv şəkildə qiymətləndirməyə imkan vermir. Onu da qeyd edək ki, nəşir E.M.Sədiq “Divan”a fars dilində “Çənd kəlmə” (“*Bir neçə kəlmə*”) sərlövhəli təqdimat, şairin həyat və yaradıcılığını əhatə edən “Qaraçurlu elinin sağanaq buludu” sərlövhəli ön söz, doktor H.M.Sədiq isə “Fəlsəfi düşüncəli və mübariz ruhlu şair” [66, s.11-12] sərlövhəli giriş məqaləsi yazmışdır.

2012-ci ildə isə tanınmış şair və araşdırmaçı Səid Muğanlı Tehrandə “Əfkar” nəşriyyatında Səhəndin “Qardaş andı” adlı daha böyük həcmli – 1074 səhifədən ibarət kitabını çap etdirmişdir. Bu nəşrə şairin məlum əsərləri ilə yanaşı, ailəsindən və yaxınlarından əldə olunan əsərlərinin böyük hissəsi də toplanmışdır. Lakin bir sıra üstün məziyyətlərinə baxmayaraq, “şairin bütün şeirlərini əhatə edir” iddiası ilə nəşr edilmiş bu kitabda da bir sıra çatışmazlıqlar mövcuddur. Belə ki, şairin elmi və ədəbi ictimaiyyətə məlum olan bir sıra əsərləri (“Alqış”, “Fədailər marşı”, “Keçmiş fədailərimizin yadı”) “Divan”da olduğu kimi, bu kitaba da daxil edilməmişdir. Heç şübhəsiz ki, bunun səbəbi yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, Milli Hökumət dönəmində yazılıb dərc edilmiş bu şeirlərin ehtiva etdiyi ideyaların İran hakim dairələrinin Cənubi Azərbaycana yönəlik rəsmi siyasətinə uyğun hesab edilməməsidir. Nəşrin digər nöqsanı isə, onun kitab tərtibi prinsiplərinin heç birinə uyğun gəlməməsi və struktur qarmaqarışlıqlığıdır.

2015-ci ildə tərəfimizdən şairin “Dədəmin kitabı” poemalar silsiləsi Azərbaycan Respublikasında ilk dəfə tam şəkildə, “Səhəndin şah əsəri” sərlövhəli ön söz və şərhərlə birlikdə nəşr olunmuşdur [68].

Səhəndin əsərləri istər Azərbaycan Respublikasında, istər Türkiyədə, istərsə də İranda ayrı-ayrı toplularda da dərc olunmuşdur. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Ədəbiyyat İnstitutunun 1988-ci ildə nəşr etdirdiyi “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası”nın III cildinə “Alqış”, “Fədailər marşı”, “Keçmiş fədailərimizin yadı” adlı şeirləri və “Araz” poeması daxil edilmişdir [7, s.279-292]. Antologiyanın 1994-cü ildə nəşr olunmuş IV cildində isə şairin “Qardaşım Əliağa Kürçaylıya” başlıqlı mənzum məktubu və “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul” poeması [8, s.188-190] dərc olunmuşdur.

Professor Ali Kafkasyalının tərtibatı ilə Ərzurum Atatürk Universitetinin 2002-ci ildə nəşr etdiyi “İran Türk edebiyatı antolojisi”nin VI cildinə Səhəndin həyat və yaradıcılığı haqqında məqalə ilə yanaşı, “Alqış”, “Fədailər marşı”, “Keçmiş fədailərimizin yadı” sərlövhəli şeirləri, “Araz” poeması, “Qardaşım Əliağa Kürçaylıya” başlıqlı mənzum məktubu və “Sazımın sözü”ndən “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul” poeması daxil edilmişdir [107, s.47-67]. Hər şeydən göründüyü kimi, professor A.Kafkasyalı bu bölməni hazırlayarkən “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası”nın III və IV cildlərindən, eləcə də Bakıda nəşr olunmuş “Sazımın sözü” kitabından istifadə etmişdir.

Səhənd irsinin nəşri və təbliği sahəsində İran İslam İnqilabından sonra Tehranda professor Cavad Heyətin rəhbərliyi altında dərc olunan “Varlıq” jurnalının xidməti ayrıca qeyd olunmalıdır. İlk nömrəsi 1979-cu ildə şairin ölümündən sonra işıq üzü görən bu jurnal uzun illərdir ki, Səhənd mövzusunı daim nəzərdə saxlayır, *“çap olunmamış əsərlərindən nümunələr, xidmətlərini işıqlandıran məqalələr nəşr etməklə yanaşı, diqqəti daim şairin ədəbi irsinə yönəldir, onun yaradıcılığını tədqiq etməyə, obyektiv dəyərləndirməyə çağırır”* [41, s.143]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, jurnalın ilk nömrəsi tamamilə Səhəndin vəfatına həsr olunmuş, cənublu ziyalılardan, ümumiyyətlə Azərbaycan xalqının bu böyük itkiyə dərin üzüntüsünü əks etdirmişdir.

Hazırda bu missiyanı davam etdirən nəşrlərdən biri də Hüseyn Soytürkün Tehranda çap etdirdiyi “Xudafərin” dərgisidir.

Səhəndin əsərlərinin digər dillərə tərcüməsi və yayılması sahəsində görülən işlər isə elə də ürəkaçan deyil. Bu işə ilk təşəbbüs Bakıda olmuşdur. Belə ki, ədəbiyyatşünaslar Elmira Axundova və Xuraman Quliyevanın hazırlayıb 2005-ci ildə “Yurd” nəşriyyatında çap etdirdikləri “Антология поэзии Южного Азербайджана” adlı kitaba şairin “Dəli Dömrül” və “Dirsə xan oğlu Buğac” poemalarından böyük parçalar və “Böyük Ustad Şəhriyara məktub”u (cəmi 53 səhifə) daxil edilmişdir. Əsərləri rus dilinə tanınmış tərcüməçi Siyavuş Məmmədzadə onların məzmun və ruhuna uyğun yüksək səviyyədə çevirmişdir. Məktubun məşhur iki bəndinin tərcüməsi [121, s.392] belə onun bu işə nə qədər peşəkarlıqla yanaşması baxımından diqqəti çəkir:

Özgə çırağına yağ olmaq bəsdir,   *Себя чужим лампадам свящать,*
Doğma ellərimiz qaranlıqdadır.   *Когда в тьме родные чахнут души?*
Yanıb, yandırmayaq yadın ocağın,   *Чужой очаг, сгорая, освещать,*
Evimiz soyuqdur, qışdır, şaxtadır.   *Когда наш дом окоченел от стужи?*

Demirəm yanmayaq, alovlanmayaq,   *Я не о том, чтоб вовсе не гореть,*
Yanmasın, neyləsin yazıq pərvanə?!   *Да... бабочке горенье стоит жизни.*
Yanmayaq vəfasız yarın oduna,   *Не о неверной гурии скорбеть, -*
Yanaq elimizə, yanaq vətənə!   *Гореть во имя края и отчизны!*

Səhəndin fars dilində yazdığı əsərlərinin ana dilinə tərcüməsi sahəsində də elə bir irəliləyiş yoxdur. Yalnız 2019-cu ildə ədəbiyyatşünas M.Məmmədi şairin Nəimi və Nəsiminin fars divanlarının birgə nəşrinə yazdığı “Nəsimi Azərbaycan dilində yaranmış poeziyanın atasıdır” adlı irihəcmli müqəddiməni ana dilinə çevirərək “Azərbaycan şərqşünaslığı” jurnalında dərc etdirmişdir [40, s.54-62].

Səhəndin əsərlərinin elektron nəşri və yaradıcılığının təbliği sahəsində görülən işlər isə daha ürəkaçandır. Belə ki, şairin demək olar ki, ədəbiyyatşünaslığa

məlum olan bütün əsərlərini ayrı-ayrı internet saytlarının ədəbiyyat səhifələrində tapmaq mümkündür. Bu baxımdan türk dili ilə bağlı “Turuz – Dil ve Etimoloji Kütüphanesi”nin (<https://turuz.com/>) fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Saytın kitabxanasında istər şairin seçilmiş əsərlərinə, istərsə də “Dədəmin kitabı” poemalar silsiləsinə yer verilmişdir. Bununla yanaşı, saytda Səhənd haqqında yazılmış bir sıra əsərlərə də rast gəlmək olur.

Şairin irsinin təbliği sahəsində “Bulut Qaraçorlu Səhənd” (<https://www.facebook.com/bulut.sahand/>), “Sehend-Türkce” (<http://sehend-turkce.blogspot.com/>) İnternet səhifələrinin rolu da danılmazdır. İstər Cənubda, istər Şimalda, istərsə də xarici ölkələrdə yüzlərlə izləyicisi olan bu səhifələrdə şairin həyatı və yaradıcılığına aid daim təzələnən müxtəlif xarakterli məlumatları izləmək mümkündür.

Səhəndin əsərləri ilə bağlı daha çox təəssüf doğuran məsələ isə bu günədək onun əsərləri külliyyatının öz əlyazmaları əsasında akademik nəşri bir yana, heç olmasa, mükəmməl nəşrinin hazırlanmamasıdır. Ona görə də şairin əsərlərinin bir çoxu hələ də fərqli adlarla, bəzən də yarımçıq və təhrif edilmiş şəkildə çap olunmaqla elmi araşdırmalarda mübahisələr və səhv nəticələr doğurmaqdadır [74, s.366-373].

Tədqiqat işinin bu paraqrafında əldə edilmiş elmi nəticələr “Bulut Qaraçorlu Səhəndin əsərlərinin nəşri tarixindən” adlı məqalədə [74, s.366-373] öz əksini tapmışdır.

NƏTİCƏ

Qlobal və regional siyasi məqsədlərindən asılı olmayaraq, 1941-ci ildə SSRİ qoşunlarının İranın şimalına yeridilməsi Cənubi Azərbaycanda yalnız ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatın deyil, həm də mədəni həyatın görünməmiş bir sürətlə canlanmasına, ədəbiyyatın mühafizəkar şərq yaradıcılıq ənənələri çərçivəsini aşaraq fərqli istiqamətlərdə inkişaf edib yenilənməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu güclü dəyişim hərəkatı dalğasında ədəbiyyata gələn gənc yazarlar arasında ən parlaq simalardan biri də Bulud Qaraçurlu Səhənd olmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, onun məşəqqətlərlə dolu həyatı və yaradıcılığı 1950-79-cu illərdə Cənubda qəddar Pəhləvi rejiminə qarşı milli mücadilənin və “sözlə dirəniş” hərəkatının iştirakçıları üçün həmişə şəxsi fədakarlıq nümunəsi – örnək olmuş və bu gün də olmaqda davam edir.

Səhəndi digər yazarlardan fərqləndirən yalnız fitri poetik istedadı, vətənə, millətə, onun tarixinə və dəyərlərinə səmimi bağlılığı deyil, həm də qorxmazlığı, dönməzliyi, cəmərdliyi və bütün vəziyyətlərdə pozitiv işgüzarlığı idi. O, fikri, sözü və əməli heç vaxt bir-birilə ziddiyyət təşkil etməyən çox az sayda ziyalılardan biri idi. Əslində, Səhəndi irtica və şovinizmə qarşı mücadilədə güclü və dönməz edən də məhz bu keyfiyyətləridir. O, mübahisəsiz və birmənalı olaraq Cənubda milli özünüdərk prosesinə yön verən şəxslərdən biri olmuşdur.

Şair uzun illər boyu, çap olunmamaq kompleksi yaşamadan, həvəsdən düşmədən yazıb-yaratmış, milli azadlıq ideyaları daşıyıcısı olan əsərlərinin oxucular arasında gizli şəkildə yayılması üçün bütün əzab-əziyyətlərə dözmüşdür. Əlbəttə, onu yasaqlar mühitində bu təhlükəli işə sövq edən şəxsi eqosu deyil, mübarizə yoldaşlarının, toplumu şah zülmətindən işığa çıxarmalı olan milli ziyalılardan mücadilə ruhunu qoruma və qarşıdakı bütün çağırışlara hazır saxlama istəyi idi. Şairin həyatının və yaradıcılığının təhlili göstərir ki, Səhənd bu istəyinə böyük ölçüdə nail olmuşdur. Onun elə də uzun sürməyən 53 illik ömründə Cənubi Azərbaycanda gördüyü böyük işləri belə sıralamaq olar:

- şovinst Pəhləvi rejiminin assimilyasiya siyasətinə qarşı milli azadlıq mücadiləsində həm silahı, həm də qələmi ilə daim ön sırada olmuşdur;
- vətənpərvərlik ruhlu əsərləri ilə milli şüurun formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynamışdır;
- modern şeirin təşəkkülündə və inkişafında aparıcı şəxslərdən biri olmuşdur;
- siyasi şeirin məzmun və forma baxımından hüdudlarının genişlənməsinə böyük təkan vermişdir;
- “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun toplum arasında populyarlaşmasında və onun milli özünüdərk prosesinin vacib elementlərindən birinə çevrilməsində həlledici rol oynamışdır;
- bütün yasaqlara rəğmən, ana dilinin inkişafı, mətbuatda və ədəbiyyatda işlək hala gəlməsi üçün milli yaradıcı ziyalıların ədəbi birliklərinin yaradılmasında və fəaliyyət göstərməsində mühüm rol oynamışdır;
- bir çox milli ziyalıların məişət problemlərinin həllində onlara daim maddi və mənəvi dəstək vermişdir;
- Şimali Azərbaycanın ədəbi ictimaiyyəti və ziyalıları ilə ədəbi və inşani əlaqələrin yaranmasında və saxlanmasında mühüm rol oynamışdır.

Açıq-aydın görünür ki, onun burada sadalanan və toplumun bütün kəsimlərində hər kəs tərəfindən minnətdarlıqla etiraf edilən bu böyük əməllərindən bircəciyi belə, istənilən şəxsin adının vətən tarixinə əbədi yazılmasına kifayət edə bilər. Amma o, bunların hamısını birlikdə görməyi bacarmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, İranda, Azərbaycan Respublikasında və Türkiyədə olduğu kimi, Avropadakı milli mühacir mühitində də Səhəndin yaradıcılığına maraq get-gedə artmaqdadır. Çünki onun böyük ictimai səciyyə daşıyan, fikri dərinliyi və humanizmi ilə seçilən, insanları mənəvi saflığa, vətənpərvərliyə, zülmə qarşı mücadiləyə səsləyən əsərləri dünən olduğu kimi, bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır.

Səhənd poeziyasını aktual və populyar edən böyük ustalığ, dərin məna, poetik axıcılıqla yanaşı, həm də onun mayasında dayanan bəşəri dəyərlərə səmimi

sədaqətdir. Bu səmimiyyətin poetik ifadəsini onun zəngin yaradıcılığının bütün mərhələlərində izləmək mümkündür.

Səhənd poeziyasını ölməz və həmişəyaşar edən başlıca xüsusiyyətlərdən biri də onun statik poeziyadan fərqli olaraq, oxucu ilə daim interaktiv ünsiyyətdə olmasıdır. Müdrik kəlamlar xəzinəsini xatırladan bu şeirlər sanki oxucusu ilə danışır, öz fikirlərini həmsöhbətinə lakonik şəkildə çatdırmaq istədikdə onun fikirlərinə dəstək olur.

Səhənd təpədən dırnağa qədər milli bir şair olsa da, beynəlmiləlçi və humanist bir şəxs idi. Yalnız bədii yaradıcılığı yox, həm də ictimai fəaliyyətinin məzmunu, öz halal zəhmətilə qurub işlətdiyi özəl toxuculuq fabrikindən əldə etdiyi gəlirləri yönəltdiyi istiqamətlər də bunu sübut edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

Azərbaycan dilində:

1. Araslı, N. “Sazımın sözü”nü oxuyarkən // Azərbaycan müəllimi. – 1982, 11 avqust, – s. 4.
2. Azəroğlu, B. Səhəndin ideal dünyası // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1986, 4 iyul, – s. 8.
3. Azəroğlu, B. Üç tale // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1984, 6 aprel. – s. 8.
4. Behrəngi, S. Məhəbbət nağılı. – Bakı: Azərnəşr, – 1987. – 504 s.
5. Bulud Qaraçorlu Səhənd (Bibliografik məlumat toplusu) / tərtib edən Rzayeva, D. – 2016. – 128 s.
6. Cavanşir, C. İran İnqilabına aldanan şair: Səhənd // Ədalət. – 2012, 14-15 sentyabr, – s. 4.
7. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası: [4 cildə]. – Bakı: Elm, – c. 3. – 1988. – 550 s.
8. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası: [4 cildə]. – Bakı: Elm, – c. 4. – 1994. – 402 s.
9. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [2 cildə]. – Bakı: Qanun, – c.2. – 2013. – 680 s.
10. Cəşməzər, M. S.C.Pişəvərinin Azərbaycan Demokrat Firqəsinin və Azərbaycan Milli Hökumətinin yaranması uğrunda mübarizədə rolu haqqında. – www.achiq.org
11. Doktor Salamulla, C. O günün həsrəti ilə (Xatirələr). – Bakı: Yurd. – 2003. – 176 s.
12. Əhmədov, T. Ədəbi-bədii fikir tarixindən. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, – 2001. – 430 s.
13. Əliqızı (Məmmədova), A. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxəbatı (Dərs vəsaiti). – Bakı: BDU nəşriyyatı, – 2004. – 424 s.
14. Əliyev, R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. – Bakı: Mütərcim, – 2008. – 306 s.

15. Əliyev, R. Şəhriyarla görüşlərim // Şəhriyar, – 1992, 5 noyabr. – s .4.
16. Əliyeva, X. “Dədə Qorqud” obraz və süjetləri bədii ədəbiyyatda: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyanın avtoreferatı / – Bakı, 2007. – 26 s.
17. Əzizpur, M. Güney Azərbaycanda çağdaş ədəbiyyatın durumu. – <http://meliheezizpur.blogfa.com>
18. Fərzanə, M. “Heydərbaba”nın izi ilə // Şəhriyar, – 1992, 22 oktyabr. – s.5.
19. Fuad (Şükürova), E. Xalq yaradıcılığının cəfakəş tədqiqatçısı. – <http://profliqa.blogspot.com/2012/10/mhmmmdli-frzan.html>
20. Fuad (Şükürova), E. Söz sərrafı Şəhriyar. – Bakı: Avrasiya Press, – 2010. – 304 s.
21. Gəncəlp, G. Yüksəl Birol. – Bakı: Qanun, – 2006. – 160 s.
22. Heydərov, F. Heydər Əliyev böyük sənət hamisi idi // Xalq qəzeti. – 2009, 17 iyun. – s. 3.
23. Heyət, C. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış. – Bakı: Azərneşr. – 1998. – 360 s.
24. Həbibbəyli, İ. Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. – Bakı: Elm. – 1999, – 138 s.
25. Həsən, D. Səhəndiyyə musiqi notlarında // – Təbriz: Yaşmaq. № 1, – 2005, s. 105-106.
26. Həsənli, B., Nəcəfov, N. Ədəbiyyat (IX sinif üçün dərslik). – Bakı: Xəzər, – 2009. – 240 s.
27. Həsənli, C. Güney Azərbaycan: Tehran-Bakı-Moskva arasında (1939-1945). – Bakı: Diplomat. – 1998. – 324 s.
28. Hüseyinov, B.M. XX əsr fars şeirində ənənə və novatorluq. – Bakı: Elm, – 1975. – 340 s.
29. XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar – 1900-1985-ci illər. – Bakı: Elm. – 1990. – 216 s.
30. İbrahimi, F. Azərbaycan danışır... İftixarlı tariximizdən bir neçə parlaq səhifə. – Bakı: Elm və təhsil. – 2017. – 116 s.

31. İbrahimov, M.Ə. Dəli Domrul // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1965, 17 aprel. – s. 2.
32. İbrahimov, M.Ə. İki kitab // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1968, 23 mart. – s.10.
33. İbrahimov, M.Ə. Cənubda dirçəliş // – Bakı: Azərbaycan, – 1980. № 1, – s. 35-47.
34. İbrahimov, M.Ə. Hər bahar dirillik biz vətən üçün // Azərbaycan müəllimi. – 1982, 3 sentyabr. – s. 3.
35. İsmayılova, N. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı müasir mərhələdə, yaxud “Varlıq” ədəbi məktəbinin nümayəndələri. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 276 s.
36. İsmayılova, Y. Bulud Qaraçorlu Səhəndin poemalar silsiləsi – “Sazımın sözü” // – Bakı: Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri. – 2004, – s. 156-159.
37. İsmayılzadə, M.R. Böyük şairimiz Bulud Qaraçorlu Səhənd // – Bakı: – İrs, – 2004. №1(9), – s. 52-53.
38. Kərimi, M. Elimizin atəşin dili. – Təbriz. – 2010. – 80 s.
39. Mədədi, Ü.İ. Səhəndin “Qurbanımı qəbul elə, Araz! // – Bakı: Güneyn səsi, – 2011. № 3, – s. 42-44.
40. Məhəmmədi, M. “Nəsimi Azərbaycan dilində yaranmış poeziyanın atasıdır”. // – Bakı: Azərbaycan şərqşünaslığı, № 1(17). – 2019, s.54.
41. Məmmədli, P. “Varlıq” jurnalında ədəbiyyat məsələləri. – Bakı: Elm, – 2000. – 200 s.
42. Məmmədli, P. Ana dildə yazaq öz xalqımıza // 525-ci qəzet, – 2013, 7 may. – s. 7.
43. Məmmədli, P. Qorqud nəfəsli şairimiz Səhənd // – Bakı: 21 Azər, – 2001. №11. – s. 31-33.
44. Mustafayev, V., Bayramzadə S. Ellərinə xoş gəldin // – Bakı: Azərbaycan, – 1989. № 8, – s. 163-165.
45. Mustafayev, V. Cənubi azərbaycanlıların milli şüuru haqqında bəzi qeydlər. – Bakı: Elm, – 1989. – 221 s.

46. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı (Dərslik): [2 cildə]. Bakı: BDU, – c. 2. – 2007. – 564 s.
47. Nəbioğlu, S. Cənubi Azərbaycan milli-dirçəliş ədəbiyyatı (1941-1990). – Bakı: Elm, – 2000. – 257 s.
48. Nəbioğlu, S. Səhənd. – Bakı: Nurlan, – 2006. – 112 s.
49. Nuri, E. Nobelə təqdim olunan ilk azərbaycanlı şair. – <https://modern-az/az/news/68242>
50. Oxtay, Ə.N. Əsərləri / nəşrə hazırlayanlar Qəribli İ.S., Qəribli İ. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2009. – 168 s.
51. Pişəvəri, S.C. Məqalə və çıxışlarından seçmələr. – Bakı: Nurlar, – 2016. – 432 s.
52. Rəhimli (Bije), Ə. Mübarizə burulğanlarında keçən ömür. – Bakı: Nurlar, – 2009. – 400 s.
53. Rəhimli, İ. Azərbaycan teatr tarixi. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2005. – 864 s.
54. Rüstəm, S. Seçilmiş əsərləri [3 cildə]. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2005. – 328 s.
55. Sabahi, G. Səhənd həmişəlik həyata göz yumdu // – Tehran: Varlıq. – 1980. № 1. – s. 36-40.
56. Sabahi, G. Xalq şairi Səhənd // – Tehran: Varlıq, – 1980. № 1. – s. 26-28.
57. Sabahi, G. Səhənddən xatirələrim // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1983, 1 aprel. – s. 4.
58. Səhənd. Sazımın sözü . – Tehran: Şəms, – 1965. – 282 s.
59. Səhənd. Şeirlər. // – Bakı: Azərbaycan, – 1974. № 5. – s. 178-180.
60. Səhənd. Araz. // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1982, 24 sentyabr. – s. 7.
61. Səhənd. Sazımın sözü / tərtib edən Qənbərqızı, R. – Bakı: Yazıçı, – 1984. – 254 s.
62. Səhənd. Dədəmin kitabı /redaktor Fərzanə, M. – Stokholm: Durna och Tribun, – 2001. – 496 s.
63. Səhənd. Əsərləri – I / nəşrə hazırlayan İmani, B. – Təbriz: Əxtər, – 2003. – 431 s.

64. Səhənd. Əsərləri – II / nəşrə hazırlayan İmani, B. – Təbriz: Əxtər, – 2003. – 860 s.
65. Səhənd. Seçilmiş əsərləri / tərtib edən Qənbərqızı, R. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 280 s.
66. Səhənd. Divan / nəşrə hazırlayan Sədiq, E. – Tehran: – 2010. – 372 s.
67. Səhənd. Qardaş andı / nəşrə hazırlayan Muğanlı, S. – Tehran: Əfkar, – 2012. – 1082 s.
68. Səhənd. Dədəmin kitabı / tərtib edən Süleymanoğlu, F. – Bakı: Nurlar, – 2015. – 440 s.
69. Səhənd dünyası (Məqalələr toplusu). Təbriz: Xəzər, – 2002. – 94 s.
70. Sərrafi, Ə. İranda “Dədə Qorqud” kitabının tanınması və nəşri tarixindən // – Tehran: Varlıq, – 1998. № 2, – s. 21-27.
71. Sönməz, K.M. Qaranquş yazı gözlər. – Bakı: Yazıçı, – 1989. – 232 s.
72. Süleymanoğlu F. Səhəndin “Axır süjə” şeiri ilə bağlı qeydlər // – Bakı: Elm və həyat, – 2012. № 2, – s. 52-55.
73. Süleymanoğlu, F. Səhənd (Oçerk). Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi [2 cildə]. – Bakı: Qanun, – c. 2. – 2013. – s. 453-475.
74. Süleymanoğlu, F. Bulud Qaraçurlu Səhəndin əsərlərinin nəşri tarixindən // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2014. № 1, – s. 366-373.
75. Süleymanoğlu F. Səhəndin məhəbbət lirikası // – Tehran: Xudafərin, – 2014. № 114-115, – s.10-12.
76. Süleymanoğlu, F. Səhəndin “Axır süjə” şeiri ilə bağlı qeydlər // – Tehran: Xudafərin, – 2014. № 116-117, – s.17-20.
77. Süleymanoğlu, F. Cənubi Azərbaycanda ana dili məsələsi // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı: tədqiqlər – I, – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – s. 101-117.
78. Süleymanoğlu, F. Səhəndin “Fərhad” poeması // – Tehran: Xudafərin, – 2015. №130-131, – s. 47-50.
79. Süleymanoğlu, F. Səhəndin “Xatirə” poeması // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2015. № 4, – s. 379-386.

80. Süleymanoğlu, F. Səhəndin ictimai-siyasi görüşləri // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı: tədqiqlər – II, – Bakı: Elm və təhsil, 2016. – s. 101-117.
81. Süleymanoğlu, F. Səhəndin məhəbbət şeirləri // – Tehran: Mahni, – 2016. №-3, – s. 6-7.
82. Süleymanoğlu, F. Səhəndin “Dədəmin Kitabı” poemalar silsiləsində Novruz ənənələri // Tehran: Xudafərin, – 2016. №138, – s. 45-49.
83. Süleymanoğlu, F. Səhənd: mühiti, həyatı və yaradıcılığı (monoqrafiya). Bakı: Nurlar NPO, – 2017. – 176 s.
84. Süleymanoğlu, F. Akademik Mirzə İbrahimov Cənubi Azərbaycan şairi Səhəndin ədəbi yaradıcılığı haqqında // – Lənkəran: Lənkəran Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri (Humanitar Elmlər), – 2018. №1, – s. 166-170.
85. Süleymanoğlu, F. Səhəndin “Araz” poeması // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat (BDU), – 2018. № 2(106), – s. 210-213.
86. Süleymanoğlu, F. Səhəndin soyadının mənşəyi və yazılış variantları // Müasir şərqşünaslığın aktual problemləri (“Ziya Bünyadov qiraətləri”) Beynəlxalq Konfransının materialları, – Bakı: – 16-17 oktyabr. – 2018. – s. 459-461.
87. Süleymanoğlu, F. Bulud Qaraçurlu Səhəndin məhəbbət poeziyası // Davamlı inkişaf və humanitar elmlərin aktual problemləri Respublika Konfransının materialları, – Bakı: – 29 oktyabr. – 2019. – s. 125-128.
88. Şahbazi, H. Azərbaycanın modern şeiri. – <https://www.facebook.com/hummatshahbazi/posts/881478731884858:0>
89. Şairlər Məclisi. – Təbriz, № 3-4, – 1945. – 424 s.
90. Şəhriyar farsdilli ədəbiyyatşünaslıqda. – Bakı: Nurlan, – 2006.– 184 s.
91. Şəhriyar, M. Əbədiyyət gülüyəm mən / tərtib edən Qəribli, İ. və b. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 286 s.
92. Şükürova, E. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar (Həyatı, mühiti və yaradıcılığı). – Bakı: Maarif, – 1999. – 224 s.
93. Təbrizi, Ə. Dil və ədəbiyyat. – Tehran: Atropat kitab evi, – 1981. – s. 140.
94. Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə]. – Bakı: Öndər, – c. 2 – 2004. – 328 s.

95. Vurgun S. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə]. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – 214 s.
96. Vüqar Ə. Zaman dönə, bircə görəm üzünü // Xalq cəbhəsi. – 2015, 1 iyul. – s.3.
97. Yusifli, V. O, xalqın divanəsiydi // Azərbaycan. – 2015, 13 fevral. – s.12.
98. Zehtabi, M. Qurani-Kərim və etniklər. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – 96 s.
99. Zeynallı, A. Güneydə modern və postmodern ədəbiyyat bütün gücü ilə öndədir. – <http://yarpaq.az/az/guneyde-modern-ve-postmodern-edebiyat-butun-gucu-ile-ondedir/test>

Türk dilində

100. Akpınar, Y. Bulud Karaçorlu Sehend ve Bazı Şiirleri' // – Erzurum: Araştırma Dergisi, – 1985, say 13, – s. 379-399.
101. Akpınar, Y. Azeri edebiyatı araştırmaları. İstanbul. – Erzurum: Dergah yayınları, – 1994. – 512 s.
102. Başoğlu, s.A. Güney Azerbaycan şairi Bulud Karaçorlu (Sehend)nun nazmında dil özellikleri. – Malatya, – 2009. – 560 s.
103. Duran, H. Niyazi Yıldırım Gencosmanoğlunun Dede Korkuttan Salur Kazan destanı ilə Bulud Karaçorlunun Karacık Çoban destanının karşılaştırılması // Milli folklor, – 2005. № 68, – s. 44-58.
104. Gedikli, F. İranlı Dede Korkut Şairi: Bulud Karaçorlu Sehend. – http://www.ufukotesi.com/yazigoster.asp?yazi_no=20030721
105. Gökdağ, B., Heyet M. R. İran Türklerinde Kimlik Meselesi // İstanbul, – Bilig, Yaz , – 2004. № 30, – s. 51-84.
106. İran türk edebiyatı antolojisi: [6 cilddə], / basıma hazırlayan Kafkasyalı, A. – Erzurum, – c. 5. – 2002. – 584 s.
107. İran türk edebiyatı antolojisi: [6 cilddə], / basıma hazırlayan Kafkasyalı, A. – Erzurum, – c. 6. – 2002. – 670 s.
108. Kabaklı, A. Türk edebiyatı. – İstanbul: Bizim ofset. – 1991. – 806 s.

109. Kafkasialı, A. İran Türkleri. – İstanbul: Bilgeoguz. – 2010. – 974 s.
110. Mededi, İ.O. Bulud Karaçorlu Sehend'in hayatı ve eserleri üzerinde bir araştırma (yüksek lisans tezi). – İzmir, – 2003. – 164 s.
111. Sehend, B.K. Sazımım sözü / basıma hazırlayan Yıldırım, D. – Ankara, – 1980. – 302 s.
112. Sehend, B.K. Dedem Qorqudun dilinden Qardaş andı-I / basıma hazırlayan Yıldırım, D. – Ankara, – 2002. – 393 s.
113. Sehend, B.K. Dedem Qorqudun dilinden Qardaş andı-II / basıma hazırlayan Yıldırım, D. – Ankara, – 2002. – 1168 s.
114. Sehend, B.K. Dedem Qorqudun dilinden Sazımım sözü-I / basıma hazırlayan Yıldırım, D. – Ankara, – 2002. – 349 s.
115. Sehend, B.K. Dedem Qorqudun dilinden Sazımım sözü-II / basıma hazırlayan Yıldırım, D. – Ankara, – 2002. – 771 s.
116. Süleymanoğlu, F. Bulud Karaçorlu Sehend'in sosyo-politik düşünceleri üzerine notlar // Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi, – 2019, sayı 3, – s. 55-69.
117. Süleymanoğlu, F. İran'da Azerbaycan türkçesi sorunu ve Sehend'in konuya bakış açısı // Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu (UTAS), – Van/Türkiye : – 26 - 28 Eylül. – 2019, – Tam Metin Kitabı. – s. 696-703.
118. Süleymanoğlu, F. İran'da Azerbaycan türkçesi sorunu ve Sehend'in konuya bakış açısı // Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, – 2020, №1, – s. 114-123.
119. Uluslararası Muhammed Hüseyin Şehriyar Bilgi Şöleni. – Bursa. – 2016. – 560 s.

Rus dilində

120. Алиева, Р. Гражданская лирика Булуда Саханда: / автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук /. – Москва, 1977. – 26 s.
121. Антология поэзии Южного Азербайджана / составители Ахундова, Е., Кулиева, Х. – Баку: ЮРД, – 2005. – s. 341-396.

122. Артамонов, М.И. История хазар. – Ленинград: Изд-во Гос. Эрмитажа, – 1962. – 523 с.
123. Евтушенко, Е.А. Выдержанное вино из “Гроздьев гнева” // Огонек, – 2002. № 32, – с. 13.
124. Евтушенко, Е.А. Письмо Джону Стейнбеку // Литературная газета. – 7 июля 1966 г. – с. 4.
125. Иванкьо, С. Биография Джона Стейнбека. – https://royallib.com/read/ivanko_s/biografiya_dgona_steynbeka.html#0
126. Футуризм (о поэтическом течении). – <http://slova.org.ru/n/futurizm/>